ACADEMIA ROMÂNĂ

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 43

IANUARIE – MARTIE

1992

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În țară, revista se poate procura prin poștă, numai pe bază de abonament. Prețul unui abonament anual este de 400 lei pentru persoane fizice și 800 lei pentru persoane juridice.

Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la ORION SRL, Splaiul Independenței 202 A, București 6, PO BOX 74—19, Tx 11939, CBTxR. Fax (400) 424169, sau la reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție, pe adresa : 71119, str. I. C. Frimu, 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

Tomul 43 **Nr. 1** **ianuarie—martie 1992**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

Tome 43 | Nº 1 | Janvier—Mars 1992

SOMMAIRE

NOI DATE ARHEOLOGICE PRIVIND ÎNCEPUTURILE CULTURII POIENEȘTI-LUKAŠEVKA ȘI PREZENȚA BASTARNILOR ÎN DOBROGEA

de NICULAE CONOVICI

Cercetările arheologice din ultimele decenii au adus precizări importante pentru verificarea și completarea unor informaţii oferite de izvoarele literare antice privind istoria populațiilor „barbare" din stînga Dunării şi relațiile lor cu lumea greco-romană. Printre aceste populații se numără şi *bastarnii*, neam format prin fuziunea mai multor grupe de populație germanică aflate în migrație, în valuri succesive, spre est și sud-est [1].

Se admite astăzi de majoritatea cercetătorilor că unul din triburile bastarne, *peucinii*, identificați pe plan arheologic cu purtătorii culturii Poienești-Lukaševka, s-au stabilit o vreme în părțile de nord-est ale Daciei, între Carpații Orientali și Nistru, pînă la o linie sudică ce se delimitează în dreptul localităților Piatra Neamț—Crasna — Leova — Tighina [2]. După mijlocul sec. I î.e.n. teritoriul lor s.a restrîns mult spre nord, probabil ca urmare a expansiunii getice din vremea lui Burebista. Stadiul actual al cercetării a fost sistematizat în mai multe rînduri de Mircea Babeş și de alți cercetători.

Mai puțin lămurită este problema datei de început a culturii Poienești-Lukaševka, după cum peregrinările bastarnilor prin Peninsula Balcanică au rămas deocamdată fără un suport arheologic solid [3].

În ceea ce privește apariția bastarnilor în istorie, părerile specialiștilor oscilează. Izvoarele literare îi menționează ca prezenți în zona gurilor Dunării încă de la sfîrşitul sec. III î.e.n. (Demetrios din Callatis [4], Trogus Pompeius [5]). Legătura semantică dintre numele tribal al peucinilor și „insula Peuce" din Delta Dunării (Strabon, VII, 3, 15) nu a fost pînă acum confirmată de cercetările arheologice din zonă și de aceea este pusă la îndoială [6]. Identificarea ipotetică a bastarnilor cu „galații" menţionaţi

[1] M. Babeș, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 183—214 (în special p. 210—211).

[2] *Ibidem*, p. 183, n. 2 ; vezi și idem, Peuce, 6, 1977, p. 79—85.

[3] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 87, amintește două toponime „Βαστέρναι" : un *castellum* situat între Balcani, Dunăre, Nicopolis și Marcianopolis (Procopius, *De aedif*, IV, 11) și altul între Beroe și Lardea în Haemimontium (Niketas Choniates, p. 518, 6 — cf. Tomaschekm II, 2 p. 58). Acestea puteau apare însă și ca urmare a transplantărilor ulterioare de bastarni în Imperiu (*S.H.A*, *Probus*, 18, 1). O brățară de bronz datată în a doua jumătate a sec. II î.e.n. provine dintr-un mormînt elenistic de la Callatis — cf. E. Bîrlădeanu-Zavatin, Pontica, 13, 1980, p. 231, 239 și pl. III/2 a—b.

[4] Apud Pseudo-Skymnos, 797.

[5] Pompeius Trogus, *Proleg.*, XXVIII : V. Pârvan, *op. cit.*, p. 67—68.

[6] M. Babeș, *op. cit.* ; idem, SCIVA, 36, 1985, 3, 209.

în decretul pentru Protogenes de la Olbia [7] s-a lovit de repetate rezerve și, oricum, decretul pare a se data în prima jumătate a sec. III î.e.n. [8].

Un alt indicator cronologic, încă puțin utilizat, îl constituie datarea importurilor elenistice din unele așezări Poienești-Lukaševka, în primul rînd amforele ștampilate. În lipsa unor încadrări cronologice mai exacte, ele au fost datate inițial destul de larg, între cca 210—146 î.e.n. [9]. Pe baza rezultatelor ultimelor cercetări din domeniu am reușit însă să arăt că ștampilele de la Lunca Ciurei se pot data acum mult mai strîns și anume între 185—176 î.e.n. [10]. Publicarea recentă a unui nou lot de ștampile din așezare [11] nu modifică situația.

În sfîrșit, o a treia modalitate de datare a complexelor bastarne o constituie analiza combinatorie a inventarului din necropole. Această analiză, corelată cu datările propuse pentru diferite categorii de materiale similare din spațiul germanic (ceramică, paftale, fibule, brățări, mărgele ș.a.) a dus la precizarea a trei orizonturi cronologice, primul datat „în prima jumătate a sec. II, cel mai tîrziu pe la 150 î.e.n." [12]. Această din urmă datare ține seama de revizuirile aduse cronologiei perioadei timpurii a epocii preromane recente a fierului (jüngere vorrömische Eisenzeit) și a perioadei La Tène C. 2 din Europa nordică și centrală.

În cele ce urmează ne propunem să aducem în discuție unele elemente noi, furnizate de cercetările recente de la Satu Nou — „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța) [13] și totodată să urmărim în ce măsură ștampilele amforice găsite în mediu bastarn pot oferi repere cronologice mai exacte în problema care ne preocupă.

Așezarea getică fortificată de la Satu Nou — „Valea lui Voicu" a cunoscut două faze principale de locuire. Pe baza analizei ștampilelor amforice și a altor importuri elenistice, prima fază a fost datată în cea mai mare parte a sec. III î.e.n. (cca 280 — cel mai tîrziu 190 î.e.n.), iar faza a doua în tot sec. I î.e.n. eventual și primii ani ai celui următor. Primele niveluri (IX—IV) aparțin fazei I, iar ultimele trei (III—I) fazei a doua. În sec. II î.e.n. locuitorii și-au mutat sediul cu cca 800 m în amonte, unde au întemeiat o așezare fortificată în punctul numit „Vadu Vacilor" (datată tot cu ajutorul amforelor ștampilate) [14].

În așezarea de la „Valea lui Voicu", alături de materialele indigene a apărut și o mare cantitate de ceramică elenistică, în cadrul căreia

[7] V. Latyšev, IOSPE, I², 32.

[8] D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², 1967, p. 39 și n. 24—25. Pentru datarea decretului în penultimul deceniu al sec. III î.e.n. vezi argumentația și discuția asupra problemei la Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija ol'vijskogo polisa VII—I vv. do n.e.. Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 181—182, n. 16.

[9] M. Babeș, *op. cit.*, p. 193.

[10] N. Conovici, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, II, Călărași, 1988, p. 136.

[11] S. Teodor, ArhMold, 11, 1987, p. 65—102.

[12] M. Babeș, *op. cit.*, p. 201—205.

[13] O prezentare a stadiului cercetării din așezarea de la Satu Nou — „Valea lui Voicu" la M. Irimia, N. Conovici, Thraco-Dacica, 10, 1989, p. 115—154. Din motive practice, numerotarea nivelurilor s-a făcut de sus în jos.

[14] Pentru cronologia celor două așezări N. Conovici, *op. cit.*, p. 130—133; idem, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 36; M. Irimia, N. Conovici, *op. cit.* Ștampilele amforice descoperite în 1989 aduc unele modificări privind data de început a așezării de la „Valea lui Voicu", care se plasează acum pe la cca 270 î.e.n.

amforele reprezintă specia dominantă. Pînă în prezent (1991) au fost descoperite aici 394 ștampile pe amfore și una pe o toartă de lagynos din Chios. Pentru discuția noastră este important să semnalăm faptul că respectivele ștampile au apărut nu numai în nivelurile fazei I, ci și amestecate printre materialele și complexele fazei a doua, deși nici o ștampilă nu datează din sec. I î.e.n. Ele au fost antrenate aici cu prilejul repetatelor amenajări ale terenului și al construcției valului de apărare. În aceste condiții, folosirea unei mari părți a materialului arheologic ca element de datare trebuie făcută cu multă prudență. Prezintă mai multe garanții doar vasele întregi sau întregibile aflate *in situ* și materialele din straturile cele mai vechi, mai puțin deranjate.

Inventarul arheologic de la Valea lui Voicu a fost prelucrat doar într-o mică măsură. Cu toate acestea, în timpul săpăturilor am recuperat o serie de fragmente ceramice și un vas întreg, lucrate cu mîna, care se deosebesc net de marea masă a ceramicii autohtone și elenistice, dar pot fi în schimb atribuite cu certitudine culturii Poienești-Lukaševka.

Un fragment de strachină de culoare brună, lustruită la interior și exterior, cu buza îngroșată, evazată și fațetată la interior și toartă mică în forma literei V sub buză a fost descoperită în nivelul I, la —0,40 m. Este de tip II A_2 după clasificarea lui M. Babeș [15]. Fig. 1/1.

O strachină de tip II B, spartă *in situ* și întregită a fost descoperită pe podeaua unei locuințe cu vatră decorată din nivelul II, împreună cu vase getice întregibile. Are corpul tronconic, umăr bombat, buza evazată și fațetată la interior, fundul drept; pereții sînt lustruiți la interior și exterior. D. gurii = 20,6 cm, df = 8 cm, î = 10 cm (fig. 1/2).

Mai multe fragmente, provenind de la străchini, castroane și oale, lucrate din pastă conținînd cioburi pisate și nisip fin, de culoare brun-cenușie sau neagră și lustruite, cu buza de obicei fațetată, mai rar arcuită s-au găsit printre dărîmăturile nivelului IV, incendiate, împreună cu ceramică getică și elenistică databilă la sfîrșitul sec. III a. Ch. (fig. 1/3—11, 2/1—2). Aceste dărîmături erau „sigilate" de podeaua de lut bătut a unei locuințe de suprafață din nivelul III (sec. I a. Ch.) situate în apropierea valului de apărare din faza a doua [16]. Un fragment a apărut în umplutura Gr. 19 (fig. 2/4), împreună cu fragmente ceramice din ambele faze și o toartă de amforă rhodiană cu ștampilă. Un altul, (fig. 2/3), antrenat probabil într-o galerie de animal, s-a găsit în nivelul VII, nu departe de zidul de incintă. Un fragment descoperit în 1990 (fig. 2/6) și altul din 1991 (fig. 2/5) nu au poziție stratigrafică certă. Pachetele cu materiale arheologice din zona cu cioburi bastarne nu conțin fragmente de tip Poienești-Lukaševka din specia grosieră. Ne așteptăm însă la apariția lor în alte pachete cu ceramică, rămase nestudiate. Semnalăm încă de pe acum prezența unor fragmente de vase cu barbotină aflate în nivelurile fazei a doua [17], dar asemenea vase există și în cultura geto-dacă.

Printre dărîmăturile nivelului IV din zona amintită nu au apărut resturi ceramice din sec. I. Vom menționa însă ștampilele amforice: un gît de amforă de Heraclea Pontica cu ștampila [*H*]*PA*, cunoscută și

[15] M. Babeș, *op. cit.*, fig. 4.
[16] M. Irimia, N. Conovici, *op. cit.*, fig. 6, 7, carourile 2—1N.
[17] *Ibidem*, fig. 15/13.

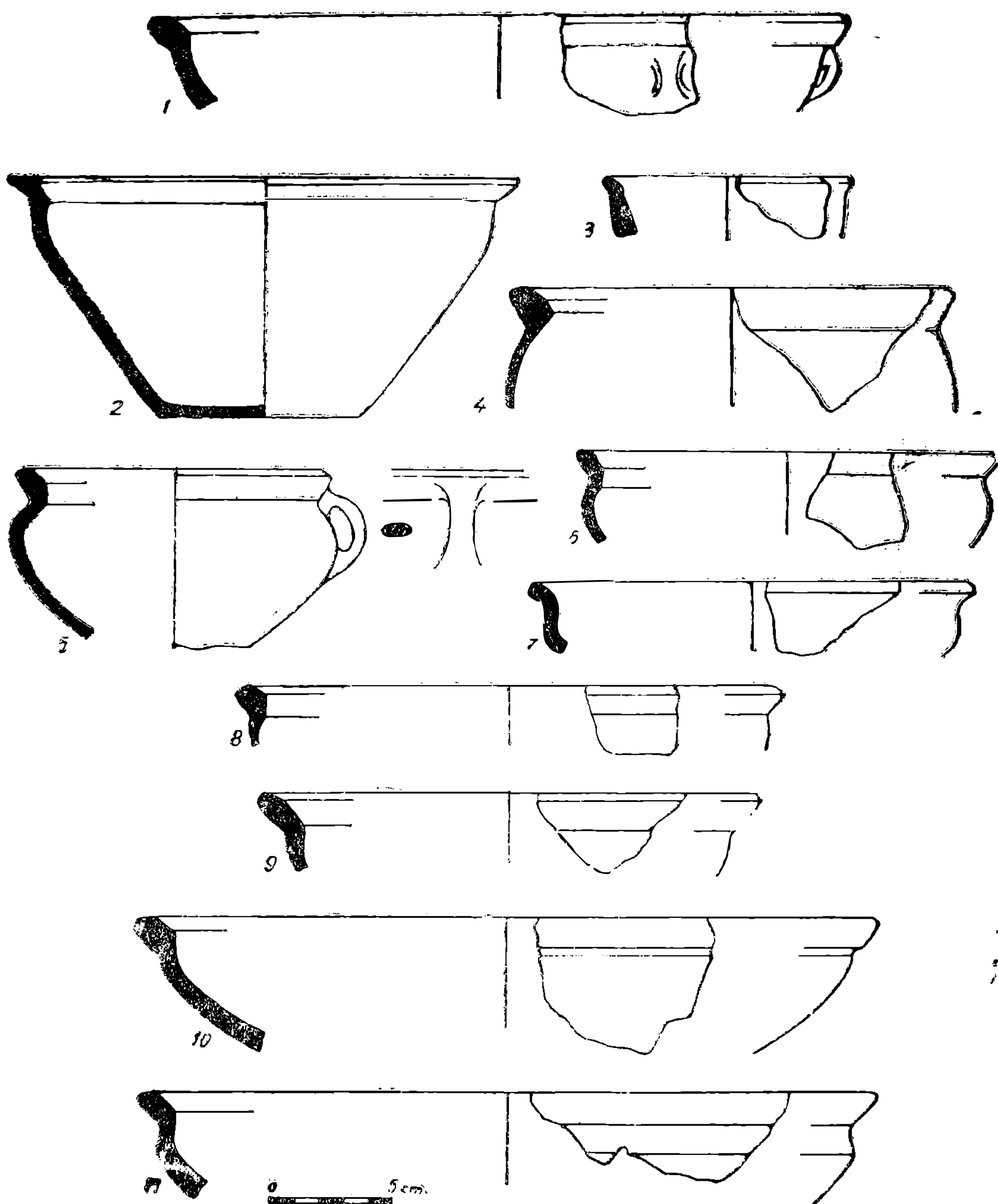

Fig. 1. Fragmente ceramice și strachină Poienești-Lukaševka de la Satu Nou — „Valea lui Voicu" (desene): 1 nivelul I; 2 nivelul II; 3—11 nivelul IV.

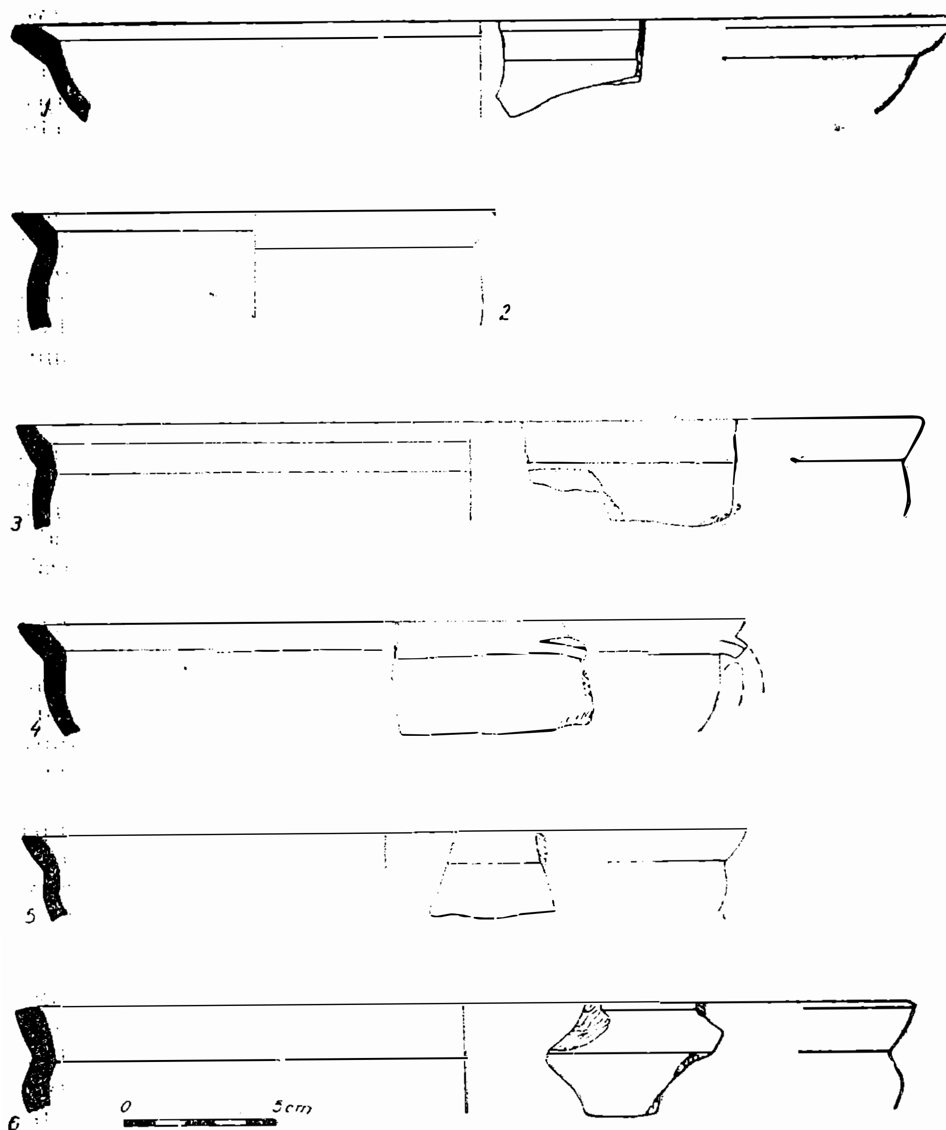

Fig. 2. Fragmente ceramice Poienești-Lukaševka de la Satu Nou — „Valea lui Voicu'' (desene) : 1, 2 nivelul IV ; 3 nivelul VII : 4 groapa 19 ; 5, 6, nestratigrafiate.

în așezarea de la Albești[18]; 5 ștampile sinopeene pe torți, cu numele astynomilor 'Αθηνίππος ὁ Μητροδώρου (producător Φιλήμων), 'Ηρακλείδης ὁ Μικρίου (producător 'Απατούριος), 'Ικέσιος ὁ Σιμίου, 'Ιόβαχχος ὁ Μολπαγόρου (producător Πάπης) și Πλεισταρχίδης ὁ 'Απημάντου (producător Φιλήμων) ;

[18] A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 19, 1986, p. 58, nr. 90—92 și pl. III/86, 87, V/13.

trei ștampile rhodiene, aparținînd eponimilor Φιλοκράτης, Καλλικρατίδας I și producătorului Παυσανίας (în Gr. 19). Toate ștampilele amintite, împreună cu alte materiale erau acoperite de podeaua păstrată intactă a locuinței din nivelul III. La același nivel, de la baza valului de apărare (c.4—5) s-au mai adunat: o ștampilă heracleană cu numele producătorului 'Ηρακλέων, cunoscută și la Albești [19]; 6 ștampile sinopeene cu astynomii 'Αθηνίππος ὁ Μητροδώρου (producător 'Απατοῦριος), Εστιαῖος ὁ 'Αρτεμιδωρου (Gr. 22), Καλλίχορος ὁ Πρωταγόρου (producător 'Απατοῦριος), 'Απολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου, Μικρίας ὁ Πυθοκρίτου (ambele cu Φιλήμων) și una ilizibilă; 3 ștampile rhodiene, cu eponimii 'Αγεσύπποσ și Καλλικράτης I și una cu producătorul Μίκυθος (luna Σμίνθιος — probabil din aceeași amforă cu ultimul eponim citat. În dărîmăturile locuinței din nivelul III (sec. I î.e.n.) s-au găsit alte două ștampile rhodiene, una cu eponimul Αἰσχυλίνος, alta cu producător Παυσανίας.

Care este valoarea cronologică a acestor ștampile?

Pentru Heraclea Pontica nu avem încă o cronologie relativă și absolută bine pusă la punct. Cele două ștampile menționate aparțin unor producători din ultima perioadă de ștampilare, despre care cercetările de la „Valea lui Voicu" au arătat că se prelungește pînă către sfîrșitul sec. III î.e.n. [20]. Ne reține atenția doar prezența lor în așezarea de la Albești, a cărei existență se încheie aproximativ la aceeași dată cu așezarea noastră [21]. Cele două nume se regăsesc și în nivelurile mai vechi ale așezării noastre.

Nici datarea ștampilelor sinopeene din grupele V și VI Grakov nu este încă pusă la punct. În linii generale, ele se încadrează între cca 260—183 î.e.n. [22]. Dispunem însă de unele indicii de natură stratigrafică. Dintre astynomii citați mai sus numai trei sînt atestați și în nivelurile mai vechi (V—VII): Ιόβαχχος ὁ Μολπαγόρου, Καλλίχορος ὁ Πρωταγόρου și Πλεισταρχίδης ὁ 'Απημάντου. Ceilalți șase au apărut numai începînd cu niv. IV și par a fi cei mai tîrzii din așezare. Avînd în vedere că la „Valea lui Voicu" sînt atestați pînă în prezent 40 astynomi din grupele V—VI, apreciem că cele mai tîrzii ștampile sinopeene se opresc în jurul datei de cca 220—215 a. Ch. Să reținem și faptul că un număr de 17—20 astynomi tîrzii nu sînt deloc atestați pe litoralul vest-pontic și zona sa de influență [23]. Unul dintre aceștia, 'Ηρώνυμος ὁ 'Ηρωνύμου τοῦ Ποσειδωνίου este cunoscut în așezarea de la Semenovka (Crimeea), în asociere cu astynomi ca 'Ικέσιος ὁ Σιμίου, Πλεισταρχίδης ὁ 'Απημάντου și cu ștampile rhodiene, majoritatea din perioada III (cca 210—175 a. Ch). [24]. Aceasta ne-a condus la presupunerea că importul amforelor sinopeene pe litoralul vest-pontic încetează în jurul anului 200 a. Ch. Descoperirea unei ștampile

[19] *Ibidem*, p. 52, nr. 34—35 și pl. I/32, II/35.
[20] N. Conovici, *Cultură și civilizație*..., p. 130—133.
[21] Cele mai recente ștampile amforice rhodiene și sinopeene de la Albești — cf. idem, Pontica, 20, 1987, p. 53—77 (Rhodos) și iidem + N. Cheluță Georgescu, Pontica, 21—22, 1988—1989, p. 23—90 (Sinope) — se regăsesc în majoritate și la „Valea lui Voicu": la fel, o parte importantă a ștampilelor heracleene. Așezarea de la Albești, fort callatian, începe însă pe la mijlocul sec. IV î.e.n.
[22] N. Conovici, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 29—44.
[23] N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N. S., 34, 1990, sub tipar.
[24] I. T. Kruglikova, KS, 116, 1969, p. 93—97.

sinopeene la „Vadu Vacilor", chiar dacă este ilizibilă, ar indica astfel apariția respectivei așezări înainte de sfîrșitul sec. III a. Ch.

Ștampilele rhodiene aparțin în exclusivitate perioadei II (cca. 240—210 după Virginia Grace [25]. Cei mai vechi eponimi sînt Φιλοκράτης, Καλλικράτης I și Αἰσχυλῖνος (cca. 244—235 î.e.n.), iar cei mai recenți Καλλικρατίδας I și 'Αγεσίππος (cca. 235—230 î.e.n.) [26]. Producătorul Παυσανίας II, reprezentat și în complexul de la Pergam [27] este cunoscut atît pe torți cu profilul puternic curbat [28] cît și pe altele cu profil apropiat de unghiul drept, ca unul din exemplarele noastre. El activează deci într-o perioadă de tranziție la noul profil al torților de amfore rhodiene, care după observațiile noastre se plasează către începutul ultimului sfert al sec. III a. Chr. Eponimul 'Αγλόκριτος, care a activat curînd după anul 227 a. Chr. [29], este absent atît de la „Valea lui Voicu" cît și de la Albești. Nici o ștampilă rhodiană descoperită pînă acum în cele două așezări și purtînd numele unor eponimi nu poate fi datată mai tîrziu de cca 225 î.e.n. Totuși, în umplutura exterioară a valului din sec. I î.e.n. a apărut o ștampilă rhodiană cu numele producătorului 'Αριστάρχος, databilă în timpul complexului de la Pergam (cca. 210—175 î.e.n.) [30]. Între cea mai recentă ștampilă rhodiană de eponim și cea mai recentă ștampilă de producător există deci un decalaj de circa trei decenii. Aceasta ne face să credem că ștampila respectivă a fost adusă aici într-o perioadă tîrzie. Sub rezerva unor descoperiri viitoare, putem afirma că sfîrșitul primei faze de locuire getică de la „Valea lui Voicu" a avut loc între cca 220—210 î.e.n., interval care trebuie luat în considerație și pentru datarea ceramicii bastarne din nivelul IV.

Implicit, avem astfel atestarea arheologică a unui raid bastarn în Dobrogea petrecut probabil în penultimul deceniu al sec. III, dată la care cultura Poienești-Lukaševka era deja constituită. Credem că nu greșim punînd pe seama acestui raid distrugerea așezării din prima fază, urmată de mutarea locuitorilor la „Vadu Vacilor". Raporturile inițial ostile dintre populația getică și noii veniți a fost dealtfel surprinsă și în cîteva stațiuni arheologice din Moldova [31], iar Trogus Pompeius o confirmă în relatarea sa despre regele Oroles [32].

Să vedem acum ce indicații cronologice ne oferă ștampilele amforice descoperite în mediu bastarn propriuzis.

După cum se știe, fragmente de amfore elenistice au fost descoperite pînă în prezent în circa 28 așezări bastarne [33]. Sînt semnalate amfore

[25] V. R. Grace, Hesperia, 54, 1985, 1, p. 42; J.-Y. Empereur, A. Hesnard, în *Céramique hellénistiques et romaines*, II, 1987, Paris, p. 10—23.

[26] Pentru datările plauzibile ale acestor eponimi a se vedea argumentele aduse de noi în studiul din Dacia, N. S., 35, 1991, sub tipar (în colaborare cu M. Irimia).

[27] C. Schuchhardt, *Altertümer von Pergamon*, VIII$_2$, Berlin, 1895, p. 475, nr. 1163, 1164.

[28] V. Grace, Hesperia, 3, 1934, 3, p. 306—307, fig. 4.

[29] *Ibidem*, p. 222, nr. 21—22.

[30] C. Schuchhardt, *op. cit.*, p. 445/875—877, 20 exemplare.

[31] M. Babeș, MemAntiq, 2, 1970, p. 220.

[32] Vezi mai sus, n. 5.

[33] M. Babeș, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 193.

din Rhodos — în primul rînd, apoi Sinope [34], Chersones [35], Cos [36], ş.a. Cea mai veche ştampilă rhodiană a fost descoperită pînă în prezent la Borniş (com. Dragomireşti, jud. Neamţ) [37]. Ea poartă numele eponimului Ξενοφάνης II. Pe baza asocierilor cunoscute din depozitul de la Villanova (Rhodos), acest eponim a activat pe la 202—201 î.e.n. [38]. Urmează în timp lotul de ştampile rhodiene de la Lunca Ciurei (com. Ciurea, jud. Iaşi) [39] cu 18 ştampile rhodiene şi două din centre neidentificate. Toate se datează foarte strîns, între cca 185—176 a. Ch. sau chiar 185—180 î.e.n. De aceea, credem că este foarte probabil să fi ajuns aici în acelaşi timp curînd după ultima datare, poate ca urmare a unei expediţii bastarne la sud de Dunăre. Aproximativ din aceeaşi vreme datează şi cele două ştampile cu numele eponimului rhodian Ἀριστεῖδας descoperite la Boroseşti: [40] cca 182—176 î.e.n. Ele ar putea avea legătură cu expediţia bastarnă împotriva dardanilor din anii 180—175 î.e.n., făcută la îndemnul regelui Filip V al Macedoniei [41]. Dintre cele trei ştampile rhodiene de la Lukaševka II [42], cea mai recentă este a producătorului Ἴμας care a activat în principal la începutul perioadei IV (175—167 î.e.n.) [43] dar care a apărut cu un exemplar şi în complexul de la Pergam (ante 175 î.e.n.)[44]. O ştampilă ca cea de la Lukaševka II este cunoscută pe o amforă datată de eponimul Αὐτοκράτης, datat între 175—168/166 î.e.n. [45]. Ştampila

[34] M. A. Romanovskaja, ArhMold, 11, 1987, p. 198—226 (Ulmi).

[35] S. P. Pačkova, Arheologija-Kiev, 23, 1977, p. 24—35 (Kruglik).

[36] G. B. Fedorov, MIA, 89, 1960, p. 37 şi pl. 6/3; M. A. Romanovskaja, SA, 1962, 3 p. 293—298 (Lukaševka II); A. C. Florescu, Gh. Melinte, SCIV, 19, 1968, 1, p. 129—134 (Moşna); S. Toader, ArhMold, 11, 1987.

[37] Eadem, Thraco-Dacica, 5, 1984, p. 125 şi fig. 12.

[38] Xenophanes II face parte din grupul celor patru eponimi asociaţi la Villanova cu producătorul Diskos II: Pratophanes, Kratidas şi Hieron. A. Maiuri, Annuario, 4—5, 1924, p. 249—267; V. Grace, M. Savvatianou-Pétropulakou, *op. cit.*, p. 294.

[39] M. Petrescu Dîmboviţa şi colab., SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 183—187 şi fig. 14; D. Tudor, StRefIstRom, 1, 1954, p. 81—88; idem, ArhMold, 5, 1967, p. 51—52 si fig. 1; S. Teodor, ArhMold, 11, 1987, p. 65—102 şi fig. 23. După V. Grace, Hesperia, 54, 1985, 1, eponimii de aici se datează după cum urmează. *Nikasagoras* — 185 î.e.n., *Theaidetos* — 184 î.e.n. *Athanodotos* — 183 î.e.n., *Agestratos*, *Aristodamos II* şi *Xenophon* — între 182—176 î.e.n. Producătorii activează în aceeaşi vreme: *Antimachos* este cunoscut în asociere cu Athanodotos şi Aristodamos II (cf. D. B. Šelov, *Keramičeskie klejma iz Tanaisa III—I vekov do. n.e.*, Moscova, 1975, nr. 271); *Damokrates* (din. loc. VII, cu ştampilă secundară „A'' este din timpul lui Nikasagoras (cf. V. Grace, *op. cit.*, p. 45, 2; *Dios* apare în asociere cu Kallikrates II (cca 187 î.e.n. la Olbia (cf. E. I. Levi, în *Ol'vija. Temenos i agora*, Moscova—Leningrad, 1964, nr. 334—335) si cu Ariston II (182—176 î.e.n.) la Tanais (D. S. Šelov, *op. cit.*, nr. 68, 326): *Marsyas* activează între cca 198—170 î.e.n. (cf. V. Grace, AthMitt, 89, 1974, p. 200 — urmează lui *Agoranax*; pentru ultimii eponimi cu care se asociază vezi V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, *op. cit.*, p. 314, E. 37 (s.v.) şi Z. Sztetyllo, *Nea Paphos, I, Les timbres céramiques (1965—1973)* Varşovia, 1976 nr. 92, 109; *Sarapion* nu are asocieri cunoscute, dar figurează cu 4 exemplare în depozitul de la Pergam (C. Schuchhardt *op. cit.*, p. 476, nr. 1169) şi cu 10 exemplare în cisterna de la Olbia (E. I. Levi, *op. cit.*, nr. 304—313).

[40] M. Babeş, MemAntiq, 2, 1970, fig. 1/18.

[41] T. Livius, XL, 57—58, LI; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 68—69.

[42] M. A. Romanovskaja, *op. cit.*

[43] V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, *op. cit.*, E. 7—9, 12, 14.

[44] C. Schuchhardt, *op. cit.*, p. 493/1240.

[45] Pentru datarea eponimului *Autokrates* vezi R. Étienne, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 45—47; în timpul acestui eponim, ştampila lui *Imas* are ca simboluri caduceul şi cornucopia, cf. V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, *op. cit.*, E. 8.

producătorului 'Αγαθοκλῆς din aceeași așezare, aparținînd perioadei III[46], a fost refolosită ca lustruitor pentru ceramică, ceea ce denotă o ieșire a amforei din uz de mai multă vreme. Aceeași soartă au avut-o torțile de amfore și în alte așezări bastarne[47]. Încetarea afluxurilor de amfore la Lukaševka II înainte de 165 î.e.n. poate indica sursa de procurare a acestor recipiente: a doua expediție bastarnă la sud de Dunăre, din 168 î.e.n.[48] Absența unor importuri grecești mai recente în așezările bastarne poate fi legată ipotetic de încetarea expedițiilor războinice ale acestei populații la sud de Dunăre, cel puțin pînă în al doilea sfert al sec. I î.e.n. și totodată întreruperea legăturilor lor directe cu lumea elenistică.

Este interesant de amintit că nici legăturile bastarnilor cu geto-dacii nu par a fi avut o amploare cît de cît importantă. Între cele două popoare acum vecine vor fi existat în sec. II î.e.n. mai curînd raporturi de ostilitate și izolare. În acest sens pledează apariția unei adevărate „centuri" de așezări fortificate getice în sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei[49] precum și absența materialelor bastarne în cadrul acestora. Mormîntul de războinic bastarn de la Răcătău datează din sec. I î.e.n.[50], la fel cu cele cîteva fragmente ceramice de la Morești[51]. Pe de altă parte, ceramica de factură getică din așezările bastarne aparține populației băștinașe rămase pe loc și nu are același facies datorită în primul rînd absenței aproape totale a ceramicii lucrate la roată[52].

În prima jumătate a sec. I î.e.n. se observă o schimbare a raportului de forțe între cele două populații în favoarea geților, desigur în legătură cu consolidarea treptată a statului condus de Burebista. Izvoarele scrise înregistrează alianțele daco-bastarne de două ori în cursul sec. I î.e.n.: în 61 î.e.n., cu prilejul războiului purtat împotriva guvernatorului Macedoniei C. Antonius Hybrida[53] și în 29—28 î.e.n. cînd un important grup de populație bastarnă condusă de regele Deldo pătrunde în Moesia pentru a lupta cu triballii, dardanii și dentheleții și este în cele din urmă respins de armatele romane conduse de M. Licinius Crassus[54], în alianță cu regele Rholes al unor geți din sud-estul Dobrogei. Poate că ar trebui să facem legătura între aceste evenimente, pe de o parte și proliferarea ceramicii barbotinate în așezările geto-dacice, pe de altă parte[55]. Tot de atunci datează, după cum știm, mormîntul bastarn de la Răcătău, și, desigur, ceramica bastarnă din nivelurile I și II de la „Valea lui Voicu".

Ce concluzii putem desprinde din considerațiile de mai sus?

Constituirea culturii Poienești-Lukaševka, cel puțin în forma sa de început, pare a fi avut loc încă în ultimele două decenii ale sec. III î.e.n.,

[46] 30 exemplare la Pergam, cf. C. Schuchhardt, *op. cit.*, p. 435—435/766—774.

[47] G. B. Fedorov, *op. cit.*, p. 35; S. P. Pačkova, *op. cit.*; M. A. Romanovskaja, ArhMold, 11, 1987, p. 198—226; S. Teodor, *op. cit.*

[48] Polybios, XXIX, 9, 12; Diodor, XXX: 149; T. Livius, XLIV, 26, 2; Plutarh, *Aemilius Paulus*, 9, 12; Appian, *Macedonica*, 18.

[49] M. Babeș, *op. cit.*, p. 228.

[50] A. Vulpe, V. Căpitanu, Apulum, 9, 1971, p. 155—164; M. Babeș, *op. cit.*, p. 229.

[51] K. Horedt, Studien aus Alteuropa, 2, 1965, p. 59, 65 și 74—75; M. Babeș, *op. cit.*

[52] Idem, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 186, n. 5 și 192—193.

[53] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 77—78.

[54] Dio Cassius, LI, 23—25; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 85—91.

[55] V. Andrieșescu, ARMSI, 3, 1924, 3, fig. 57, 91; I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 111.

după cum o arată contextul arheologic foarte clar de la Valea lui Voicu și ștampila de amforă rhodiană de la Borniș. Arheologia confirmă o dată în plus izvoarele literare, înlăturînd — sperăm definitiv — ipotezele după care cultura Poienești-Lukaševka apare abia în prima jumătate a sec. II î.e.n. sau chiar mai tîrziu [56]. Prezența bastarnilor în Dobrogea este acum sigur atestată *înainte* de ambasada trimisă de Filip V în 182 î.e.n. și se explică astfel modul în care regele Macedoniei a ajuns să afle de existența lor și să-i cheme împotriva dardanilor. El spera să înlăture astfel o primejdie iminentă pentru Macedonia, de vreme ce bastarnii își făcuseră deja apariția tocmai în sudul Dobrogei, poate și mai la sud. După T. Livius (XL, 5), Filip intenționa să-i colonizeze pe pămînturile dardanilor și de acolo să-i stîrnească împotriva Romei [57]. Pătrunși în Tracia în 180—179, bastarnii au avut inițial relații pașnice cu băștinașii, *cumpărînd* produsele de care aveau nevoie (T. Liv. XL, 58), conform înțelegerilor încheiate în prealabil prin schimburi de daruri și ostatici, precum și prin proiectarea unor legături matrimoniale (T. Liv. XL, 5, și 57—58). Același autor relatează că bastarnii veniseră în număr foarte mare, probabil cu familiile, iar dintre aceștia numai o parte — cca 30 000 conduși de Clondicus — au ajuns în Dardania și au purtat lupte pînă în 175 î.e.n., în vreme ce restul au făcut cale întoarsă trecînd tot prin Dobrogea (*(Ibidem)*. Pornind de aici ne putem mai ușor explica dezacordul aparent între datările absolute ale unor așezări bastarne și ale prezențelor bastarne semnalate în Moldova și Dobrogea la sfîrșitul sec. III î.e.n. și datările mult mai tîrzii ale celor mai vechi necropole atribuite acelorași [58]. În ultimele decenii ale sec. III î.e.n. și primele decenii ale sec. II î.e.n. această populație nu era încă stabilizată pe un teritoriu precis, ci ducea o viață seminomadă. Putem presupune că ocuparea întregului teritoriu a avut loc abia după întoarcerea din Tracia și Dardania [59] și a continuat și după aceea, prin sosirea de noi contingente.

Cercetările viitoare vor trebui să delimiteze aria inițială ocupată de bastarni între cca 220—180 î.e.n., cu tipurile de așezare și mormintele din acea perioadă. Personal, nu credem că această arie inițială poate fi legată de orizontul de aspect celtic de tip Glăvănești — Zvoriștea — Bovšiv [60], unde lipsește ceramica lustruită specifică culturii Poienești-Lukaševka, prezentă și la Satu Nou — „Valea lui Voicu”. Sperăm ca materialul prezentat de noi și discuțiile care vor urma să impulsioneze cercetările pentru rezolvarea acestor interesante probleme de ordin istoric.

[56] M. Babeș, *op. cit.*, cu bibliografia problemei.

[57] Cf. și V. Pârvan, *op. cit.*, p. 68—70; F. Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariates, Scordisci and Moesians*, Amsterdam, 1978.

[58] M. Babeș, *op. cit.*, p. 203, 205.

[59] De atunci sau de mai tîrziu datează, poate, unele descoperiri din mediul bastarn care indică o sorginte scordiscă, cum sînt cele identificate în depozitul de la Lozna — cf. S. Teodor, ArhMold, 12, 1988, p. 36—40.

[60] M. Babeș, *op. cit.*, p. 193, n. 10.

NOUVELLES DONNÉES ARCHÉOLOGIQUES CONCERNANT LES DÉBUTS DE LA CULTURE POÏENEȘTI-LUKAŠEVKA ET LA PRÉSENCE DES BASTARNES EN DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Dans la littérature de spécialité persistent quelques contradictions quant aux débuts de la culture Poïenești-Lukaševka attribuée aux Bastarnes. Il y a d'une part quelques sources écrites (Démétrios de Callatis, Trogus Pompée) qui localisent les Bastarnes autour des bouches du Danube dès le dernier quart du IIIe siècle av. J. C. D'autre part, l'interprétation des associations de pièces archéologiques dans les nécropoles permetrait la datation des débuts de la culture Poïenești-Lukaševka seulement vers le milieu du IIe siècle av. J. C. où, le plus tôt, pendant sa première moitié.

Quelques découvertes récentes dans le site fortifié gète de Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza) indiquent la présence de quelques fragments de poterie P. -L. dans la couche 4, datée par les timbres amphoriques pendant le dernier quart du IIIe siècle av. J. C. D'autres fragments et un vase P. -L. sont parus dans les couches supérieures du même site, datées du Ier siècle av. J. C.

Les timbres amphoriques découvertes dans quelques établissements P. -L. sont maintenant datés assez précisement entre env. 200—165 av. J. C., ce qui correspond aux premières expéditions bastarnes au sud du Danube, attestées par les sources.

La poterie du type P. -L. de Satu Nou — „Valea lui Voicu", la première découverte de ce genre en Dobroudja, indique l'existence de la culture P. —L. bien formée dès le dernier quart du IIIe siècle av. J. C., en accord avec les sources écrites, c'est à dire avant même de la stabilisation des Bastarnes en Moldavie. D'autre part, elle nous offre la première attestation archéologique des Bastarnes en Dobroudja pendant le Ier siècle av. J. C.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Fragments céramiques et écuelle Poienești-Lukaševka de Satu Nou — „Valea lui Voicu" (dessins) : 1 couche 1 ; 2 couche 2 ; 3—11 couche 4.

Fig. 2. Fragments céramiques Poienești-Lukaševka de Satu Nou—„Valea lui Voicu" (dessins) : 1, 2 couche 4 ; 3 couche 7 ; 4 fosse 19 ; 5, 6, non-stratigrafiés.

O NOUĂ ÎNCERCARE DE RECONSTITUIRE A SANCTUARULUI MARE ROTUND DE LA GRĂDIȘTEA DE MUNTE

de I. H. CRIȘAN și V. SALVANU

Monumentul geto-dacic de la Grădiștea de Munte, antica Sarmizegetusa Regia, care a suscitat pînă acum cele mai multe discuții, este cunoscut sub numele de : rotonda, sanctuarul mare rotund, marele sanctuar circular, sanctuarul calendar, sanctuarul VI. Prima descriere a lui datează de la începutul secolului trecut și se datorează lui Mihail Péchy, maior de geniu austriac, care în calitate de director al oficiului vienez de fortificații a vizitat ruinele de la Grădiștea de Munte și și-a publicat observațiile. El îl considera un templu manopteros asemănîndu-l cu cel al lui Serapis de la Pozzuoli [1]. Mai tîrziu C. Gooss era de părere că ne-am găsi în prezența unui circ [2], iar V. Pârvan îl considera monument funerar [3]. Nu știm dacă Péchy sau alții după el au făcut săpături în perimetrul monumentului [4].

Primele săpături sistematice, despre care avem cunoștință, și o dezvelire parțială au fost făcute abia în anul 1925 sub conducerea lui D. M. Teodorescu care publică un plan și un profil al săpăturilor [5]. La acea dată se mai vedeau urmele unor săpături mai vechi fără să se poată preciza însă de cine și cînd anume au fost ele executate. Degajarea integrală a monumentului s-a făcut sub conducerea lui C. Daicoviciu între 1950 și 1958 [6] cînd se publică un plan detaliat și un profil, care stau la baza încercării noastre de reconstituire.

Este vorba de două cercuri concentrice avînd în mijloc o elipsă tăiată de o coardă paralelă cu axa mică care trece în apropierea unuia dintre focarele eclipsei. Diametrul maxim al cercului perimetral este de 29,40 m (vezi fig. 1). Acest cerc formează un inel continuu. El este format în exterior din 104 blocuri de andezit cu suprafața netedă, fiecare măsurînd 0,80—0,99 m lungime, 0,40—0,50 m lățime și 0,43—0,45 m înălțime, fără să fie legate între ele, așezate fiind pe nivelul antic de călcare. Inelului de andezit îi sînt alăturate, în interior, la intervale egale 30 de blocuri, tot de andezit, care măsoară 0,53—0,54 m lățime, 0,21—0,23 m grosime, 0,50 m înălțime și sînt îngropate 0,20—0,25 m. Între cele 30 de blocuri se găsesc, în fiecare interval cîte 6 stîlpi mici, tot de andezit care au secțiunea de 0,18—0,20 m × 0,245 m și înălțimea de 1—1,5 m fiind înfipți 0,75—0,76 m în pămînt. Distanța între stîlpi este de 0,12—0,13 m. Suprafața

[1] M. Péchy, Siebenbürgische Provinzialblaeter, I, 1805, p. 249.

[2] C. Goos, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 2, 1976, p. 39.

[3] V. Pârvan. *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 635.

[4] Cu privire la istoricul săpăturilor de la Grădiștea de Munte vezi Al. Ferenczi, în *Așezări dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 82—84.

[5] D. M. Teodorescu, ACMIT, 1930—1931, p. 60—62.

[6] C. Daicoviciu și colaboratorii, SCIV, 2, 1951, 1, p. 113—117; SCIV, 3, 1952, p. 283—287; Materiale, 6, 1959, p. 336—337: Materiale, 7, 1961, p. 303.

S C I V A, tomul 43, nr. 1, București, ianuarie--martie 1992, p. 15—34

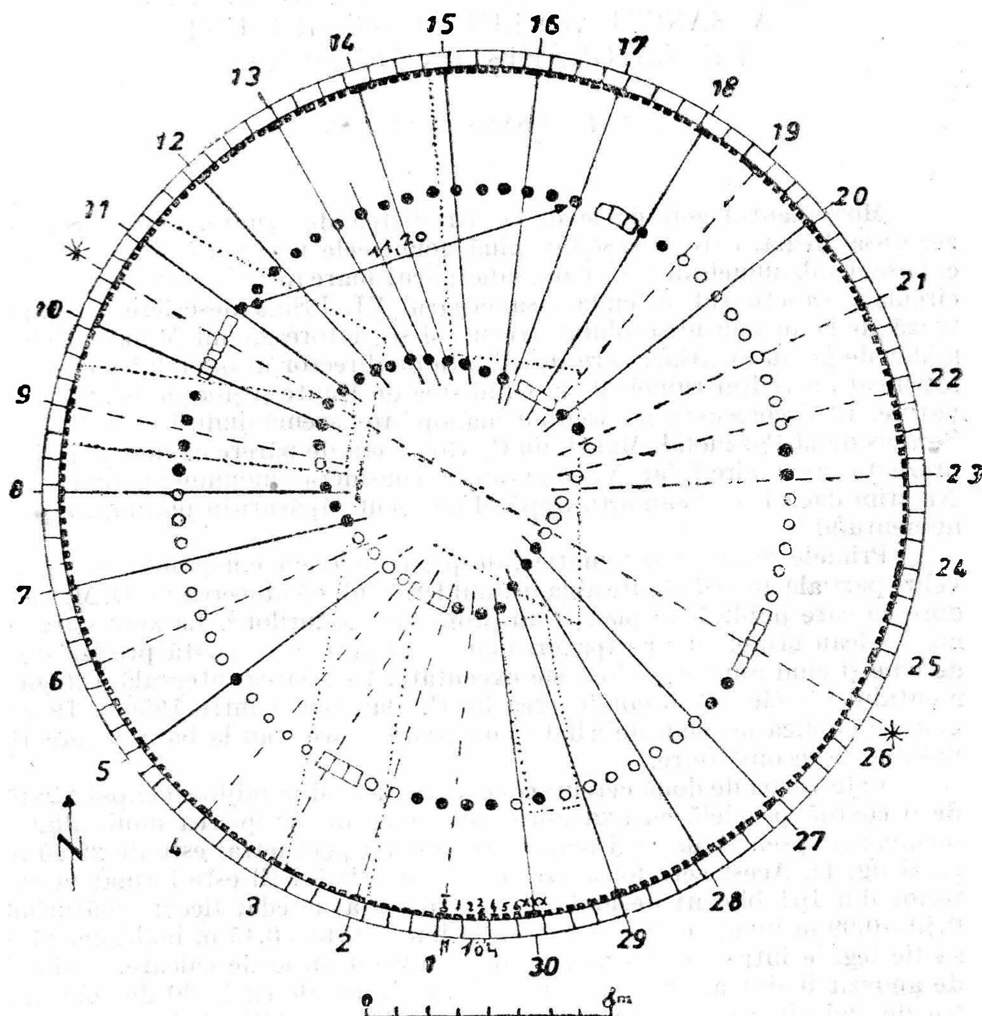

Fig. 1. Planul sanctuarului, releveu 1951 (SCIV, 3, 1952, p. 285, fig. 3).

tuturor stîlpilor este ruptă. Rîndul al doilea este mai înalt cu 8—12 cm decît primul.

La distanță de 3,65 m se găsește un al doilea cerc cu diametrul de 20 m, format din stîlpi masivi de lemn la distanță de 0,36—0,40 m unul de altul. În urma dezvelirii sanctuarului au fost identificați, conform planului, 32 stîlpi și s-a presupus că numărul lor total a fost de 68. Dintre cei identificați, 16 sînt grupați alăturat. Cu ocazia săpăturilor ulterioare făcute în 1980 se suține că ar fi vorba despre 84 stîlpi, iar pe planul publicat figurează doar 82, fără să poată fi cu certitudine stabilit locul noilor stîlpi [7], așa că ne-am văzut obligați să ne bazăm doar pe planul publicat

[7] H. Daicoviciu și colaboratorii, Materiale, 1983, p. 233; I. Glodariu, E. Iaroslavsch, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 114 și urm., text redactat de A. Rusu.

în 1952. Stîlpii aveau 0,35—0,45 m grosime, se adînceau 1,60—1,70 m, iar la bază aveau un bloc de calcar. Cercul al doilea nu este continuu. El are patru întreruperi marcate de 3—4 blocuri măsurînd două 1,30 m, iar celelalte două 2,20 m.

Elipsa centrală este alcătuită şi ea din stîlpi de lemn de aceleaşi dimensiuni cu cei ai cercului 2, cu deosebirea că sînt adînciţi abia cca 1 m, avînd însă şi ei un bloc de calcar la bază. Pe două dintre laturi s-au descoperit întreruperi marcate de blocuri de calcar măsurînd 1,30 m.

Din datele publicate se impun a fi reţinute cîteva observaţii deosebit de importante. Mai întîi, întreaga suprafaţă pe care s-a ridicat monumentul a fost amenajată. Este vorba de un strat de pămînt amestecat cu rocă locală, şist cristalin, numit gnesie atît de D. M. Teodorescu cît şi de C. Daicoviciu. În acest strat, primul de jos în sus (vezi fig. 2—3) au fost introduşi stîlpi groşi de lemn ce aveau la bază cîte un bloc de calcar. Nu cunoaştem grosimea acestui prim strat pentru că secţiunea n-a fost adîncită pînă la pămîntul virgin, ajungîndu-se doar pînă la 2 m adîncime, unde s-a dat peste un nivel de locuire mai vechi. Peste acest prim strat s-a aşezat apoi unul de lut galben bine bătut şi nivelat ce măsoară cca 0,60 m grosime. Suprafaţa acestuia este „atît de bine arsă încît ai impresia unei pardoseli de cărămidă. În realitate este o vatră înroşită de un foc uriaş. Vatra aceasta ocupă toată suprafaţa cercului" [8]. Grosimea stratului de arsură nu este uniformă. M. D. Teodorescu o apreciază la cca 10 cm [9]. Cu ocazia săpăturilor a fost descoperită o mare cantitate de cuie şi scoabe de fier de forme şi dimensiuni diferite.

Părţile superioare ale tuturor stîlpilor de andezit care alcătuiesc cel de-al doilea rînd al primului cerc sînt rupte, presupunîndu-se că ei au fost sparţi de romani, pe cînd cele ale blocurilor de pe acelaşi rînd sînt netede observîndu-se însă şi aici declivări. Mai probabil pare însă că nu este vorba de o distrugere sistematică şi intenţionată făcută de romani, ci de una naturală datorită focului intens care a pus capăt edificiului, ştiut fiind că andezitul se fisurează în foc. Este greu de imaginat spargerea cu ciocanul a unui stîlp de andezit înfipt doar 0,75—0,76 m în pămînt. Declinări se observă şi pe suprafaţa blocurilor care alcătuiesc inelul exterior (vezi fig. 4).

Cu privire la felul în care se terminau stîlpii celui de al doilea rînd al primului cerc s-au formulat două ipoteze. D. M. Teodorescu [10], pe baza unui fragment găsit „la o distanţă destul de respectabilă lîngă izvor" (cca 50 m) presupune că ei aveau la partea superioară o uşoară profilatură (vezi fig. 5, a) pe cînd C. Daicoviciu, tot pe baza unor fragmente găsite în altă parte, în sanctuarul mic rotund, era de părere că stîlpii se terminau într-un mic „cep" patrulater de 9—10 cm (vezi fig. 5, b) [11]. Este greu de spus astăzi dacă stîlpii erau terminaţi printr-o profilatură sau într-un „cep". Mai probabil este că partea lor superioară, astăzi declivată, să fi fost netedă, fără profilatură ori „cep".

[8] D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 58.

[9] C. Daicoviciu şi colaboratorii, SCIV, 3, 1952, p. 286. Se vorbeşte despre arderea unei vetre subţiri bine marcată însă pe profil (vezi fig. 3).

[10] *Ibidem*, p. 56, fig. 10.

[11] O. Daicoviciu şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 283, fig. 17.d.

Fig. 2. Profilul săpăturii lui D. M. Teodorescu (ACMIT, 1930—1931, fig. 8).

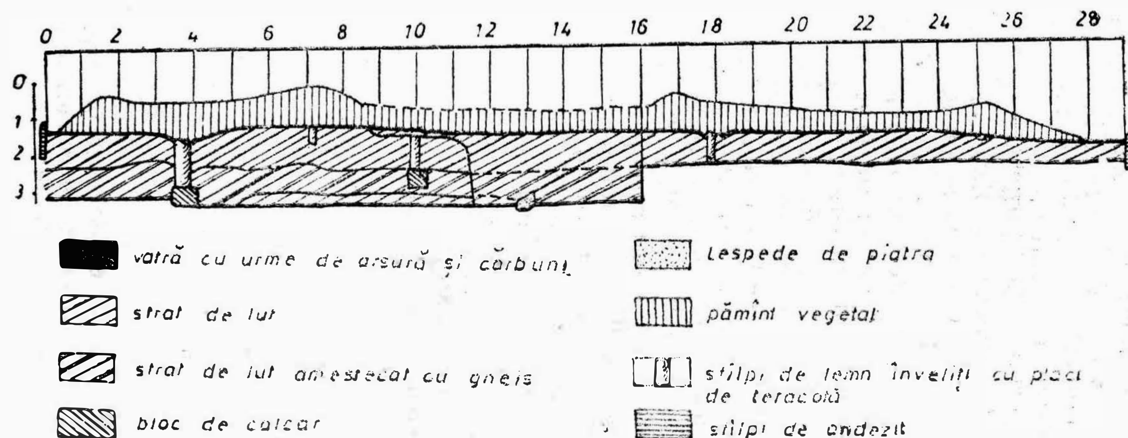

Fig. 3. Profilul săpăturii lui C. Daicoviciu (SCIV, 2, 1951, 1, p 116, fig. 17).

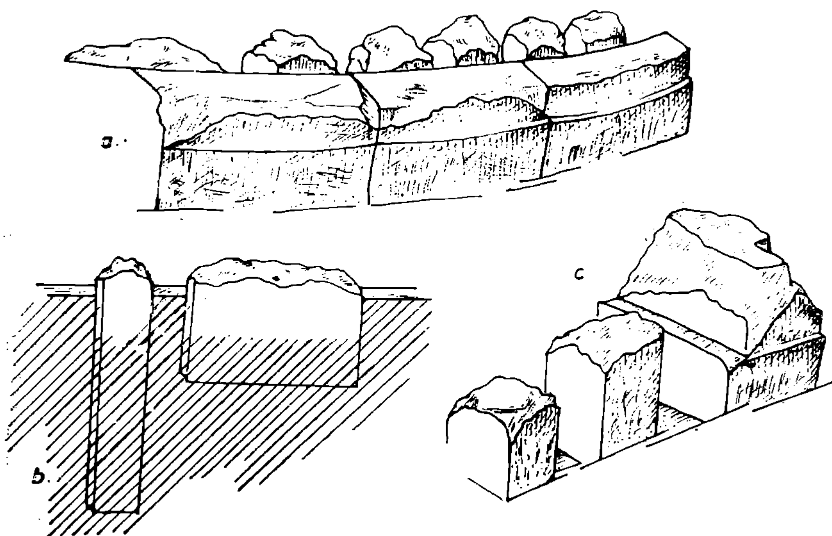

Fig. 4. a/Inelul de andezit, b—c/stîlpii cercului perimetral (SCIV, 2, 1951, 1, p. 126, pl. IV, a—c)

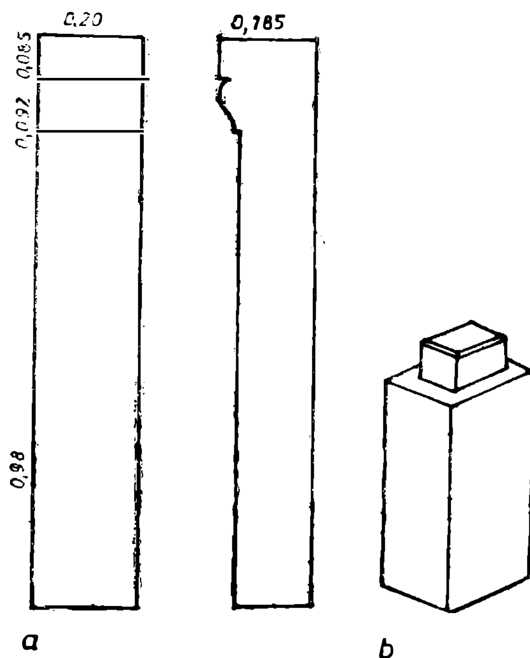

Fig. 5. Stîlpii de andezit; *a* Reconstituire D. M. Teodorescu; *b* — Reconstituire C. Daicoviciu

Prima concluzie care se impune cu pregnanță este aceea că ne găsim în prezența unui important edificiu de lemn pentru construirea căruia s-a făcut amenajarea terasei pe care urma să se înalțe. Întreaga lui suprafață a fost acoperită cu un strat de lut galben bine bătut. Edificiul a fost distrus

de un violent incendiu ale cărui urme au fost descoperite cu ocazia săpăturilor. Faptul că întreaga suprafaţă este arsă şi înroşită de aspectul unei vetre pe tot perimetrul edificiului pledează pentru existenţa unei masive pardoseli de lemn care a luat foc odată cu întreaga clădire. În acelaşi sens pledează şi alte constatări.

Cu privire la edificiul de lemn, pe lîngă urmele incendiului, ne stau mărturie masivii stîlpi care se adîncesc în pămînt aproape doi metri, in cazul cercului al doilea şi un metru la elipsa centrală, toţi avînd la bază cîte un bloc de piatră de calcar de mari dimensiuni. Forma şi dimensiunile exacte ale acestor stîlpi nu mai pot fi stabilite cu certitudine, păstrindu-se doar urma lor în pămînt. Certă este doar adîncimea la care au fost infipţi, datorată blocurilor de calcar de la bază. Dacă ar fi fost vorba despre un loc de cult deschis, stîlpii de lemn n-ar fi fost atît de mult adînciţi şi cu siguranţă n-ar fi necesitat ca fiecare să aibă la bază cîte un bloc de calcar, bloc ce stă mărturie de netăgăduit cu privire la preluarea unei mari greutăţi, cea a acoperişului, fireşte pe măsura edificiului [12]. Pentru acelaşi edificiu pledează şi numeroasele cuie şi mai ales scoabe de fier descoperite cu ocazia săpăturilor.

Cercul exterior şi mai ales stîlpii de andezit care-l dublează, grupaţi cîte şase, au stat la baza a numeroase speculaţii matematico-astronomice şi la interpretarea monumentului drept templu-calendar al dacilor [13]. În aceste speculaţii au fost cuprinşi şi stîlpii de lemn din cel de-al doilea cerc ori cei care formează elipsa centrală. Toate în ideea că ne-am găsi în prezenţa unui loc de cult deschis, fără de acoperiş, iar stîlpii de andezit sau cei de lemn erau vizibili. În această idee s-a încercat şi o primă reconstituire a monumentului care de fapt nu este decît o transpunere în elevaţie a datelor materiale aflate pe teren [14]. Chiar şi atunci cînd s-a renunţat la ipoteza după care sanctuarele de la Grădiştea de Munte ar fi fost locuri de cult deschise n-au fost rezolvate problemele pe care le ridică sanctuarul mare rotund.

Arhitectul D. Antonescu [15] presupune existenţa unei clădiri centrale închisă, cu două încăperi şi o galerie exterioară deschisă, mărginită de o balustradă alcătuită din cîte 6 baluştri de andezit şi pavată cu dale mari de calcar. Intrările ar fi fost in număr de 30 şi s-ar fi practicat pe blocurile aceluiaşi şir. Clădirea ar fi fost marcată spre exterior cu o suită de stîlpi pătraţi, angajaţi, placaţi cu plăci ceramice.

Ultima reconstituire [16] propune un edificiu cu trei încăperi. Prima deschisă, o galerie circulară cu stîlpi ce se ridică pe cele 30 de blocuri şi o balustradă alcătuită din grupe de cîte 6 stîlpi de andezit. Pereţii celorlalte încăperi ar fi fost din stîlpi de lemn şi lipitură de lut amestecată cu

[12] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 239 spune că „feţele stîlpilor erau acoperite cu o lipitură de lut şi îmbrăcate apoi în plăci subţiri de teracotă, bine arse şi foarte fin lustruite''. Asemenea plăci n-au fost publicate, iar aderarea lor la lemn nu putea fi făcută cu lut.

[13] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 234 şi urm.: S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1980; I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 200 şi urm.

[14] Reconstituirea aparţine arh. Horia Teodoru, SCIV, 2, 1951, 1, p. 112, fig, 13.

[15] D. Antonescu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 499—518.

[16] I. Glodariu şi colaboratorii, *op. cit.*, fig. 17—18.

paie și pleavă. Accesul s-ar fi făcut printr-un coridor, acoperit și el, pornind de pe o platformă din blocuri de calcar de 1,50 m lățime, descoperită la 1,20 m de cercul exterior.

CONDIȚIILE PRELIMINARE PENTRU ELABORAREA UNOR IPOTEZE DE RECONSTITUIRE A MONUMENTULUI

În vederea stabilirii ipotezelor de reconstituire s-au analizat condițiile constructive și arhitecturale rezultate din relevee și din ceea ce s-a păstrat din monument. Analiza cuprinde : ordonarea în plan a elementelor structurale, sistemele constructive care se pot adapta elementelor de susținere, posibilitățile de luminare naturală a spațiilor rezultate, accesele posibile în spații, precum și formele arhitecturale care se pot deduce din elementele analizate.

ORDONAREA ÎN PLAN A ELEMENTELOR STRUCTURALE

Distribuirea elementelor structurale pe cele trei inele ale construcției oferă posibilitatea să se deducă diverse ipoteze pentru ordonarea în plan a elementelor structurale.

Studierea ipotezelor s-a bazat pe datele consemnate în releveul întocmit în 1951. Precizia localizării elementelor depinde de faptul că dispunem numai de planul publicat la scara de 10 m/4,2 cm (1/238). Trebuie avut în vedere că poziția stîlpilor s-a dedus din gropile rămase în urma carbonizării stîlpilor.

a. *Relațiile dintre razele structurii perimetrice și incinta centrală :*

— Pe inelul perimetric, în rîndul interior se găsesc 30 de blocuri de piatră, dispuse la intervale aproape riguros egale.

— Razele duse între elementele perimetrice opuse își găsesc corespondențe certe cu stîlpii din inelul incintei centrale.

Razele 1, 2, 7,8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 27, 28, 29 și 30 coincid cu poziția stîlpilor localizați în releveul incintei centrale.

Între razele 11—12, 12—13, 13—14 și 14—15 se găsește locul unor stîlpi intermediari.

Rezultă că *toți* stîlpii incintei interioare se găsesc pe locurile geometrice determinate de diviziunile perimetrale de 30 de intervale egale.

— Concordanța evidentă dintre stîlpii localizați pe incinta centrală și diviziunile perimetrale pe 30 de raze fac plauzibilă ipoteza că stîlpii au susținut o construcție centrală.

— Pentru incinta centrală aceste coincidențe justifică deplin localizarea stîlpilor neidentificați. Forma eliptică a inelului central are raza mică de 4,00 m și raza mare de 5,88 m. Elipsa este tăiată de o coardă paralelă cu axa mică care trece în releveu la distanță de 2,60 m față de centru.

b. *Localizarea stîlpilor pe inelul intermediar*

Pe inelul median în releveul din 1951 au fost localizați 32 stîlpi dintre care avem pe 16 stîlpi alăturați pe intervalul 11—17, dintre care 5 se găsesc pe diviziunile de 30.

Inelul intermediar se împarte în 4 sferturi egale, definite de blocurile de pietre care probabil au corespuns la 2 intrări principale și 2 intrări secundare. Pe razele structurii perimetrice se găsesc stîlpi pe razele 1,5 și 9.

Accesele principale se găsesc cu precizie între razele 10—11 și 25-26 iar raza 3 corespunde la unul din accesele secundare. Ordonarea structurii pe razele diviziunii de 30 nu corespunde pe raza 18, care are o decalare de 50 cm, față de axa unuia dintre accesele secundare. Multiple coincidențe certe și această abatere lasă deschisă întrebarea dacă ea este reală sau rezultă dintr-o inexactitate de transpunere grafică sau eventual de releveu. Nu se poate exclude nici posibilitatea ca la realizarea construcției față de ordonarea exactă pe raze să se fi produs abateri întîmplătoare.

Coincidențele amintite justifică presupunerea că cele patru sferturi ale inelului median au avut structuri identice și să cercetăm ipotezele de localizare a stîlpilor care lipsesc prin interpretarea poziției stîlpilor găsiți, corelată cu diviziunea de 30 de raze.

b.1. *IPOTEZA I*

Din poziția celor 30 de raze structurale poate rezulta și ipoteza că s-a folosit modulare prin 10 diviziuni de cîte 3 intervale corespunzătoare pozițiilor de pe razele 9 și 12.

În această ipoteză găsim localizare apropiată de stîlpul găsit pe raza 15, dar găsim localizări în ipoteza inițială de reconstrucție pe razele 6, 21, 24, 27 și 30, ceea ce pledează pentru posibilitatea ei. Razele 3 și 18 cad în dreptul intrărilor secundare.

Din ritmul continuu al stîlpilor găsiți pe razele 12 și 15 rezultă că pe intervalul de 3 raze s-au găsit 6 stîlpi.

În această ipoteză ar fi fost 10 stîlpi pe raze și cîte 6 pe interval deci în total 64 de stîlpi continuați pînă la fundații și cîte 4 stîlpi peste intrările principale și intrările secundare, deci în total rezultă 80 de intervale de stîlpi.

b.2. *IPOTEZA II*

Apare coincidența evidentă că pe razele 14—17 s-au localizat stîlpi în releveu avînd 7 stîlpi intermediari. În această ipoteză ar fi fost $10 \times 8 = 80 - 16 =$ *64* stîlpi.

b.3. *IPOTEZA III*

Diviziunile date de 30 de raze coincid cu pozițiile stîlpilor din releveu pe următoarele raze : 1, 5, 9, 12, 16, 20, 24 și 27, deci ar fi posibilă ipoteza că avem 6 diviziuni de 4 intervale de raze și 2 diviziuni în dreptul acceselor principale cu 3 intervale de raze.

Din această ipoteză rezultă 8 stîlpi pe razele 1, 3, 9, 12, 16, 20, 24 și 27; cîte 9 stîlpi pe 4 intervale; cîte 8 stîlpi la 2 accese secundare și cîte 4 stîlpi la cele 2 accese principale.

Din această distribuire rezultă numărul total de $8 + 36 + 16 + 8 =$ $=$ *68* de stîlpi cu fundații.

b.4. *IPOTEZA IV*

Existența unui șir continuu de 16 stîlpi localizați permite ipoteza ca ritmul lor să fie aplicat la întregul perimetru.

Din lungimea corzii determinate de cei 16 stîlpi alăturați rezultă că pe perimetrul cercului întreg ar fi fost 80 de intervale corespunzătoare stîlpilor localizați prin releveu. Coarda care se înscrie între stîlpii extremi ai acestei grupe de stîlpi are lungimea de 11,15—11,25 m. Din lungimea corzii rezultă lungimea arcului cu o lungime de 11,824 m pe care se găsesc 15 intervale de 78,8—79,4 cm. Perimetrul cercului cu diametrul de 20m este de 62,831 m pe care se pot înscrie 80 de intervale de 78,5cm. Diferența între cele două valori este mai mică de 1 cm, deci putem admite și ipoteza că pe cercul median puteau fi 80 de intervale egale de stîlpi.

În locul acceselor lipsesc 4 stîlpi, deci ar rezulta 80—16 = *64* stîlpi.

b.5. *IPOTEZA V*

Pentru presupunerea că ar fi existat 84 de stîlpi nu dispunem de datele certe ale unui releveu ulterior. În planul publicat în 1988 față de releveul inițial, pe sfertul de cerc apar 18 stîlpi în loc de 16 și pe celelalte sferturi nu apar stîlpii localizați prin măsurătorile din 1951. Cei 16 stîlpi, găsiți inițial, au intervale egale, deci nu pare probabil ca pe celelalte sferturi să fi fost intervale inegale. Dacă ar fi fost 84 de stîlpi, pe fiecare sfert ar trebui să fie 21 de stîlpi. În planul publicat în 1988 pe cele trei sferturi apare nu număr inegal de stîlpi 18 + 19 + 23 + 22 = 82, deci în total 82 în loc de 84, cîți se menționează în text. Aceste inexactități justifică menținerea ipotezei că au existat 64 de stîlpi și cîte patru stîlpi în dreptul intrărilor, deci împărțirea cercului median în 80 de intervale egale.

Independent de numărul de stîlpi existenți pe perimetrul median, din multiplele coincidențe constatate pe razele diviziunilor de 30 justifică admiterea ipotezei că sanctuarul a fost o construcție acoperită.

În dreptul intrărilor pe o deschidere de aproximativ 4,00 m se poate presupune existența unor grinzi-boiandrug peste care s-a continuat ritmul uniform al stîlpilor.

Evident în baza datelor de care dispunem nu putem susține o ipoteză certă de reconstituire, dar apare îndreptățită preocuparea de a formula ipoteze de reconstituire cu valabilitate cel puțin egală cu propunerile de reconstituire prezentate de alți cercetători. La studiile de reconstituire s-a aplicat ipoteza conform căreia au existat 80 de diviziuni ale perimetrului pe care s-au găsit 64 de stîlpi.

La confruntarea valorilor matematice cu dimensiunile din releveu considerăm că este firesc să găsim mici abateri care pot rezulta din inexactitățile trasării inițiale, precum și inexactitățile relevului executate pe urmele elementelor carbonizate. Pe un perimetru de aproximativ 62,89 m o abatere de 1% corespunde la 6,3 cm, iar la perimetrul exterior de 92 de metri corespunde la 9,2 cm.

TRASEELE GEOMETRICE ALE PLANULUI

În fig. 6 se prezintă ordonarea geometrică a planului prin care se justifică şi faptul că cercul perimetral s-a construit din andezit. Folosind cele 30 repere prin trasarea corzilor se pot fixa locurile stîlpilor de pe cercul median. Mijlocul corzilor care unesc intervalele de 7 diviziuni dă locul stîlpilor de reper pe cercul median. Axa mică a elipsei este dată de coarda

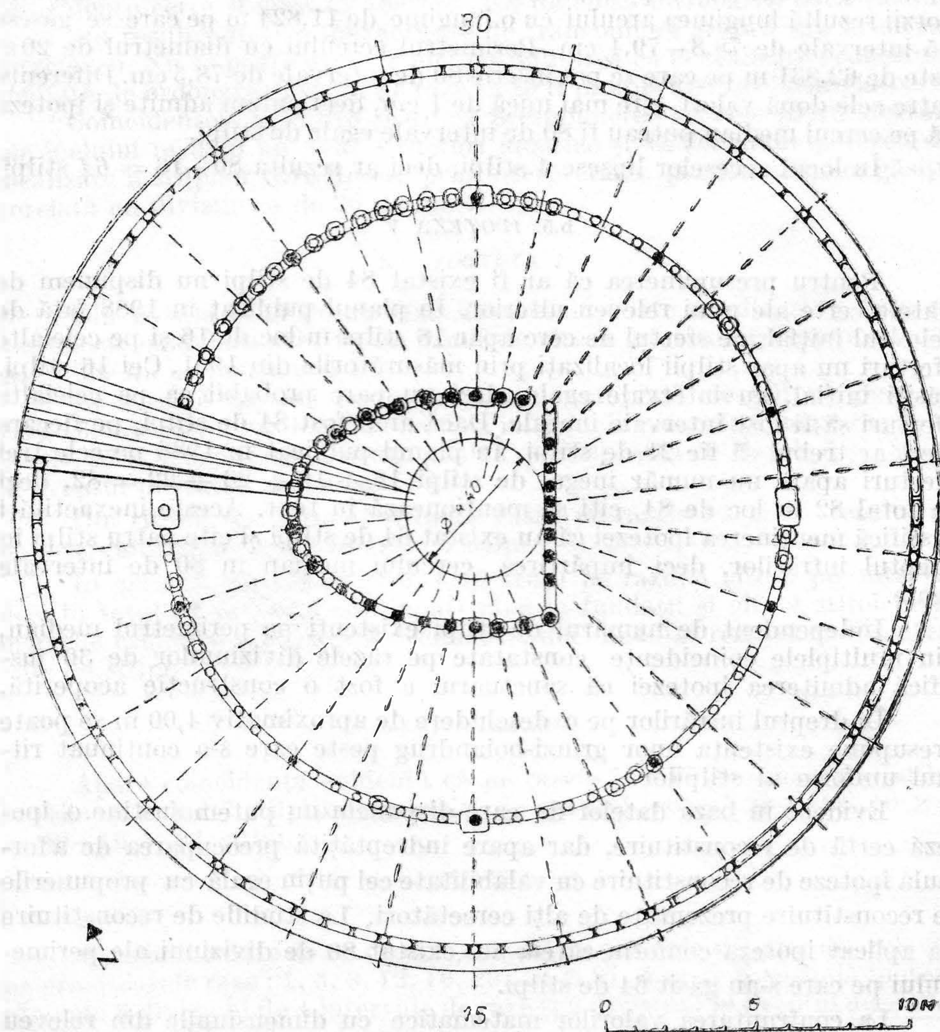

Fig. 6. Ordonarea geometrică a planului sanctuarului.

care corespunde la 12 intervale, iar axa mare de coarda care corespunde la 11 intervale. Poziţia corzii care taie elipsa corespunde corzii a 15 intervale. Valabilitatea acestor repere de trasare s-a verificat prin compararea lor cu dimensiunile din releveu.

În releveu axa mare are 5,76 m, iar din raportarea la cercul perimetral pe care sînt amplasaţi stîlpii peristilului (r = 13,90 m) lungimea axei rezultă de 5,64 m. Axa mică din releveu este de 3,82 m, iar din raportarea la diviziunile cercului de 4,29 m. În releveu distanţa de la centrul a corzii este de 2,60 m, iar din raportarea la diviziunile perimetrului rezultă de 2,80 m. Inexactitatea măsurării pe releveul la scară redusă ar putea justifica aceste diferenţe.

Atît pe cercul exterior cît şi pe cercul interior se înscrie decagonul cu 10 laturi egale la care se ştie că raza (r) şi latura (1) sînt în raportul proporţiei de aur $\left(\frac{r}{1} = \frac{r+1}{1}\right)$ cunoscut de pitagoricienii greci.

Cunoaşterea acestor relaţii geometrice puteau permite trasarea planului prin triangulaţie, ceea ce poate explica precizia traseului găsit prin releveul din 1951.

Nu putem afirma că planul s-a format în baza acestor relaţii, dar coincidenţele ar oferi această posibilitate. Definitivarea reperelor pe inelul de andezit se putea folosi la trasarea edificiului.

SISTEMUL CONSTRUCTIV

Planul circular pe care s-au amplasat stîlpii îngropaţi în pămînt a fost o formă constructivă primară, rezultată din transpunerea în trunchiuri de lemn masiv a adăposturilor realizate din crengi înfipte în pămînt.

Aceste construcţii circulare corespund unei etape specifice a dezvoltării tehnicilor de construcţie şi se pot regăsi în numeroase civilizaţii care s-au dezvoltat independent. Asemănarea construcţiilor dacice cu construcţii realizate de alte popoare contemporane apare firească avînd în vedere condiţiile similare de dezvoltare şi posibilitatea influenţelor reciproce. Pe Columna lui Traian apar şi construcţii circulare clădite din blocuri de piatră, deci transpunerea în materiale durabile a formelor constructive realizate anterior din lemn [17]. Aceste preluări în piatră a planurilor circulare se regăsesc şi în arhitectura greacă, romană şi la alte popoare. Peristilul perimetral realizat din lemn a oferit exemplul şi pentru peristilurile realizate din colane de piatră.

Un sanctuar circular cu incintă interioară elipsoidală şi postament de piatră în centru se cunoaşte în lumea geto-dacică, la Butuceni (Republica Moldova) încă din sec. IV—III î.e.n. [18]. Sanctuarele dacice circulare complexe, cu mai multe încăperi, cum au fost denumite, se întîlnesc în mai multe locuri în complexul din Munţii Sebeşului [19] sau la Racoş (jud. Braşov) [20].

[17] F. Lepper, S. Frere, *Trajan's Column*, Gloucester, 1988, pl. XLIII, scena LXII.
[18] I. T. Niculiţă, *Severnye frakijev v VI—I vv. do n.e.*, Chişinău, 1987, p. 73 şi urm. fig. 6—9.
[19] D. Antonescu, *op. cit.*, p. 510—517.
[20] I. Glodariu şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 2C3.

La templele celtice din epoca romană se evidențiază o arhitectură. La cele rotunde există o *cella* însoțită de o galerie concentrică acoperită, cu coloane de piatră [21] și se presupune că ar fi vorba despre transpunerea în piatră și mortar a celor de lemn preromane. Acestea aveau o *cella* rotundă, poligonală sau patrulateră, înconjurată de o galerie deschisă cu coloane, stîlpi de lemn.

Clădirile cu portic rotund se întîlnesc în arhitectura grecească încă din sec. VI—IV î.e.n., cea mai timpurie fiind Philippeionul de la Olympia, urmat de templul din Efes și din alte localități. În epoca elenistică templele cu portic rotund devin o formă obișnuită avînd la bază clădirile de tip *tholos* [22].

La monumentul studiat din urmele carbonizate în pămînt rezultă că s-au folosit stîlpi cu diametru de 35—45 cm care permiteau o înălțime de 13,50—15,00 m (corespunzător proporției de diametru față de lungime de 1/30). Din grinzi similare cu stîlpii se putea realiza și acoperirea spațiilor interioare, avînd în vedere că spațiul intermediar oferea o deschidere maximă a grinzilor cate nu depășește 7,50 m. Presupunerea unui sistem constructiv susținut de 3 rînduri de stîlpi este justificată și de faptul că fundațiile inelului median care ar susține sarcina maximă au adîncimea de 1,60—1,70 m, fundațiile elipsei centrale au adîncimea de 0,90—1,00 m, iar stîlpii inelului perimetral susțin sarcina minimă.

Uneltele de dulgherie cunoscute de geto-daci [23] și scoabele de fier găsite în perimetrul monumentului justifică probabilitatea că a existat o construcție de lemn realizată din trunchiuri de brad corespunzătoare dimensiunilor menționate, îmbinate cu cioplituri și scoabe de fier.

Coincidența radială a stîlpilor conduce la ipoteza că ei au susținut grinzi radiale, completate cu grinzi intermediare. În zona centrală grinzile dispuse conic se ating între ele și se puteau consolida cu un inel de rigidizare. Stîlpii intermediari ai inelului median au susținut probabil o grindă pe care s-au rezemat cele 30 de grinzi radiale, precum și grinzile dispuse între ele.

În incintă nu s-au găsit urme de pardoseală de piatră, deci putem presupune că întreaga suprafață a fost protejată de acoperiș. Cele două rînduri de stîlpi corespund pentru susținerea grinzilor pe două reazeme și prelungirea lor în consolă pentru spațiul central.

Inelul exterior corespunde unei galerii, unui peristil, format de stîlpi susținuți de cele 30 de blocuri dispuse perimetral. Tavanul format din grinzi mari alăturate se putea asocia cu o învelitoare din plăci de lemn, similare cu o șindrilă cu dimensiuni mai mari decît cele folosite la construcțiile de lemn uzual. Pantele acoperișului prezintă înclinarea proprie șindrilei.

LUMINAREA NATURALĂ A SPAȚIILOR INTERIOARE

Asigurarea luminării naturale apare ca o necesitate firească pentru interioarele spațiale. Luminarea spațiului central printr-un opeion similar

[21] F. Oelman, Germania, 17, 1933, p. 169—181; H. Koethe, 23. BerRGK, 1933, p. 10—— 109; M. J. T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Cambridge, 1966.
[22] H. Koethe, *op. cit.*, p. 108.
[23] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 77 și urm.

cu cel al Panteonului din Roma nu este plauzibilă în condițiile de climă ale Daciei și la altitudinea amplasamentului.

Corespunzător dispunerii elementelor constructive și similitudinea cu alte monumente circulare am analizat următoarele posibilități de luminare :

A. Folosirea unui lenternou peste spațiul central înălțat pe inelul de racordare a grinzilor radiale, urmînd ca spațiul intermediar să primească lumina prin golurile dintre stîlpii de susținere. Aplicînd soluția cu lanternou se deduce o formă arhitecturală înrudită cu alte construcții circulare din antichitatea greco-romană.

B. Ar fi posibilă creerea unei lucarne obținute prin prelungirea închiderii drepte a inelului central. Soluția se poate adapta foarte bine sistemului constructiv și nu putem exclude ipoteza că s-ar putea aplica și la alte construcții de importanță mai mică. Forma care rezultă nu se întîlnește la alte construcții cunoscute dar ar putea fi proprie unui specific local.

C. Înălțarea spațiului central poate avea o luminare basilicală, dar intersectarea suprafeței conice a acoperișului cu peretele eliptic al cellei dă complicații constructive care probabil au fost evitate.

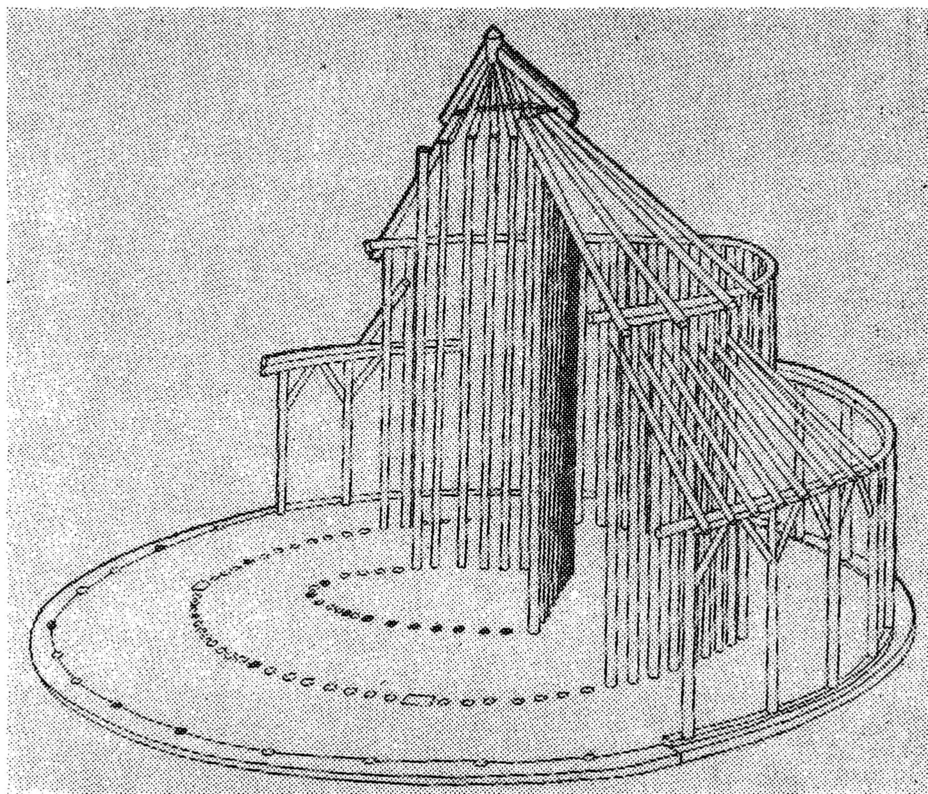

Fig. 7. Corelarea structurii de lemn cu planul sanctuarului.

D. Soluţia ce ni se pare cea mai plauzibilă este supraînălţarea peretelui format de inelul intermediar, din care rezultă o luminare bazilicală pentru spaţiul dominant al construcţiei. Această ipoteză se poate asocia şi cu un lanternou mai mic pentru luminarea zonei centrale.

ACCESELE LA SPAŢIILE CONSTRUCŢIEI

În ipoteza că blocurile de piatră din inelul perimetral au suportat stîlpii din care a rezultat o galerie, un peristil, aceasta duce la concluzia că elementele intermediare au format trepte largi de acces.

Blocurile perimetrale, late de 50 cm au putut forma o primă treaptă care să marcheze accesul. Stîlpii scurţi de andezit intermediari puteau forma o a doua treaptă şi delimitarea platformei perimetrale. Ar fi fost posibil ca peste stratul de lut bătut să fi existat o pardoseală formată din grinzi de lemn care s-a rezemat pe stîlpii scurţi de andezit. În acelaşi sens pledează şi grosimea blocurilor de calcar folosite la intrări.

Nivelul pardoselii de grinzi din peristil se poate considera deci o a doua treaptă de acces. La clădirile monumentale este uzual accesul pe cîteva trepte care pot avea înălţimea de 25—30 cm depăşind înălţimea de 17—22 cm aplicată la treptele actuale. La unele construcţii monumentale s-au folosit şi trepte suplimentare intercalate.

Şirurile de stîlpi din inelul intermediar şi din cel al spaţiului central sînt întrerupte de blocuri de calcar situate la nivelul pardoselii şi putem presupune că ele au marcat locul uşilor de intrare.

FORMELE ARHITECTURALE CARE POT REZULTA DIN PLANUL ŞI STRUCTURA MONUMENTULUI

Pentru aspectul arhitectural al monumentului nu dispunem de repere certe, dar în baza planului şi a unui sistem constructiv posibil putem deduce imaginea de odinioară a acestei construcţii pentru care prezentăm cîteva variante.

Prima variantă (fig. 8) spre care înclină autorii acestui studiu acceptă imaginea unei construcţii masive de lemn în care apare colonada de stîlpi groşi a peristilului, consolidaţi cu grinda perimetrală peste care apar capetele de grinzi ale acoperişului.

Acoperişul are pante corespunzătoare sindrilelor mari şi este fragmentat de luminarea basilicală a interioarelor, precum şi un luminator al spaţiului central.

În varianta a doua (fig. 9) se prezintă lucarna care s-ar fi putut realiza prin prelungirea stîlpilor situaţi pe coarda care taie elipsa centrală. Această soluţie oferă un aspect singular adaptat sistemului constructiv.

În cea de-a treia variantă (fig. 10) s-a intenţionat adaptarea arhitecturii la proporţiile uzuale în arhitectura greacă contemporană, admiţînd ipoteza că au colaborat şi constructori greci sau că cei care au înălţat acest monument au cunoscut arhitectura Greciei antice. În acest sens poate fi invocat diametrul sanctuarului (29,40 m) care se apropia foarte mult de valoarea unei pletre greceşti sau 100 de picioare romane (29,60 m).

Fig. 8. Reconstituirea arhitecturii corespunzător structurii cu luminare bazilicală varianta 1.

Fig. 9. Reconstituirea arhitecturii cu lanternou varianta 2.

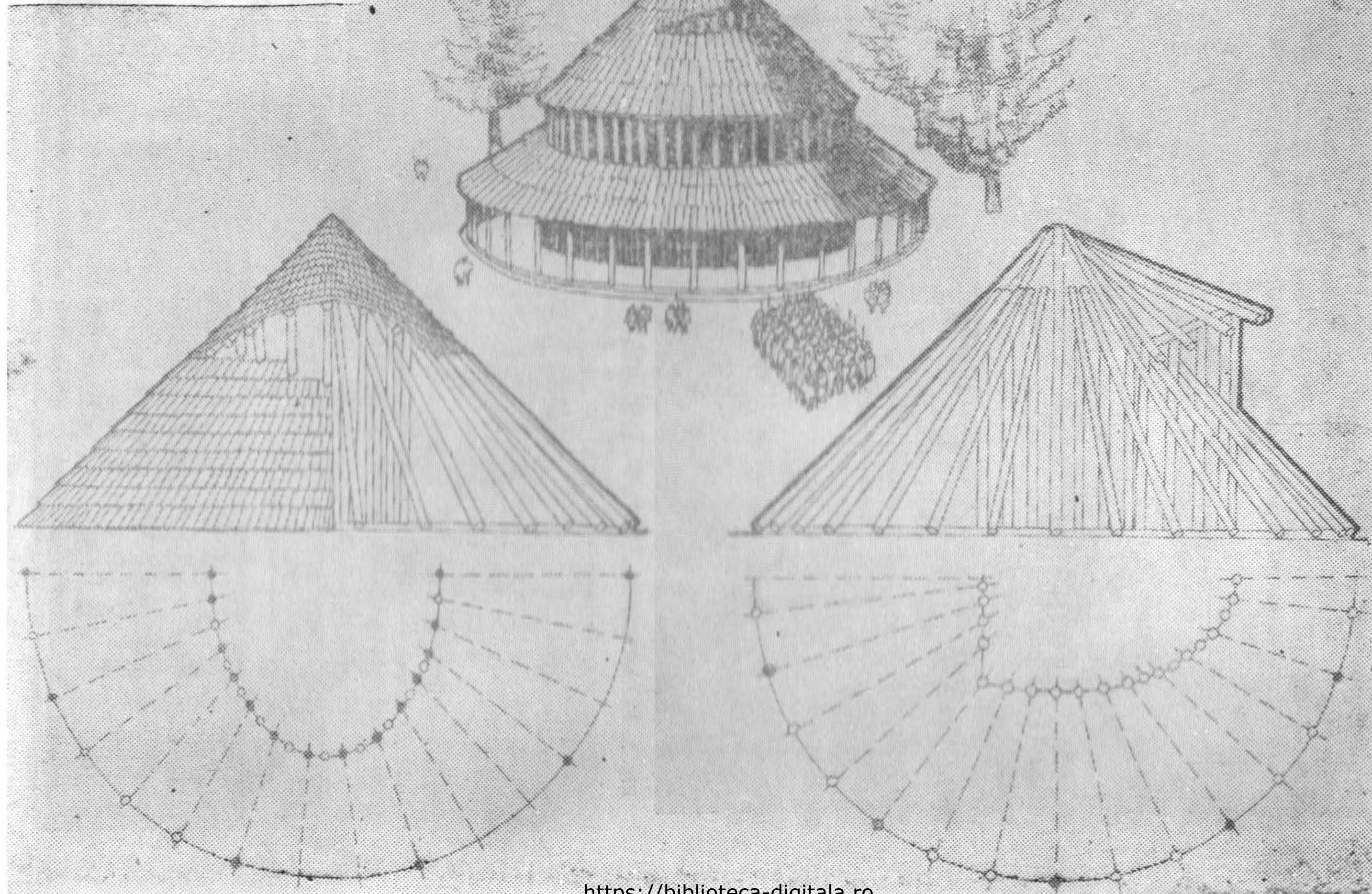

Fig. 10. Reconstituirea arhitecturii cu luminator derivat din planul cellei varianta 3.

Autorii preferă prima variantă care putea să rezulte din amplificarea monumentală a formelor constructive uzuale la alte clădiri de mai mică importanță cît și în arhitectura de lemn a locuințelor.

În legătură cu propunerile anterioare de reconstituire, studiile analitice ne îndreptățesc să facem următoarele observații:

Ipoteza că monumentul e format de inele de stîlpi fără a susține o construcție este infirmată de straturile de lemn carbonizat, de adîncimea stîlpilor și piesele metalice specifice construcțiilor masive [24].

Lucrările preocupate de a atribui un rol astronomic-matematic elementelor constitutive ale sanctuarului n-au ținut cont de faptul că acestea corespund unor cerințe constructive de ordonare.

Nu se justifică presupunerea că stîlpii scurți perimetrali ar fi avut cepuri, avînd în vedere că dintre 180 de stîlpi nu s-a găsit urma nici unuia cu cep.

Lipsa unei pardoseli de piatră exclude ipoteza că zona exterioară ar fi fost acoperită.

Prin analogie cu alte construcții cu peristil apare evident că accesul s-a făcut pe trepte monumentale perimetral indicate de blocurile de andezit.

Nu este probabil că s-ar fi folosit șarpante așa cum se indică în secțiunile publicate, căci ele ar fi necesitat tiranți pentru preluarea forțelor orizontale.

Apare nefirească presupunerea unor lucarne de mici dimensiuni care nu se găsesc la construcțiile de lemn tradiționale din țara noastră și nici la alte construcții monumentale de lemn.

O balustradă formată din stîlpi scurți de andezit ar presupune să se fi găsit fragmentele rupte din stîlpii localizați și nu-și găsește locul în ansamblul construcției.

Nu găsește nici o justificare presupunerea că ar fi existat un coridor de acces acoperit fără a avea urmele stîlpilor care-l susțineau.

Presupunerea că ar fi existat placaje de ceramică pe stîlpi nu se susține prin negăsirea acestor placaje și nu se indică soluții tehnice valabile prin care elementele ceramice s-ar fi putut fixa pe stîlpii de lemn.

CONCLUZII

Prin analizarea riguroasă și critică a elementelor certe păstrate dn monument și corelarea lor cu elementele constructive și arhitecturale, autorii prezintă următoarele concluzii.

Rotonda mare de la Grădiștea de Munte a fost, probabil, o construcție monumentală realizată din grinzi masive de lemn. Planul indică ordonarea pe un poligon cu 10 laturi pe care se înscriu perimetral 30 de stîlpi și pe inelul median 80 de stîlpi. Planul circular putea cuprinde o galerie, un peristil, un spațiu inelar încăpător și un spațiu central cu plan eliptic tăiat de o coardă. Deci un edificiu cu două încăperi concentrice și o galerie, un peristil ce a servit, foarte probabil, la cult.

[24] I. Glodariu și colaboratorii, *op. cit.*, p. 116 vorbește de „apariția unei mari cantități de lipitură de lut și a unui fragment de perete'' fără să le descrie ori să precizeze unde s-au descoperit.

Cerinţele de luminare naturală conduc la ipoteza că s-a asigurat o luminare bazilicală prin înălţarea inelului median.

Compoziţia arhitecturală dedusă din aceste premise oferă un ansamblu de forme pe care o putem integra în ambianţa civilizaţiei din Dacia care a precedat cucerirea romană.

A NEW ATTEMPT FOR THE RECONSTITUTION OF THE GREAT ROUND SANCTUARY FROM GRĂDIŞTEA DE MUNTE

ABSTRACT

To achieve a hypothetical reconstitution of the monument the authors analysed the structural and architectural conditions as resulting from the ruins of the monument and from its graphic representation. The plan consists of two concentric circles having in the centre an ellipse cut by a chord, which can be inferred from the distribution of the wooden pillars on the two concentric circles. On the exterior circle there are 30 stone blocks at equal distances from one to another. The radii traced towards the centre of the construction put into evidence the fact that the elements on the interior circle and the ellipse are disposed according to these 30 radii.

On the interior circle there could have been 80 pillars disposed at equal distances. The geometric arrangement of the plan proves also the fact that the exterior circle was built of andesite and the inside circle as well as the ellipse were built of wooden pillars. Using the 30 basic points, the chords were traced on the interior circle and the position of the pillars could be fixed. The middle of the chords, which bind the intervals between seven divisions, indicates the place of the reference wooden pillars on the interior circle. The short axis of the ellipse in the centre is given by the chord which agrees in position with twelve intervals and the long axis is given by a chord agreeing in position with eleven intervals. The chord cutting the ellipse agrees in position with fifteen intervals. The validity of the conditions of plotting was proved by a comparison made between them and the dimensions from the graphic representation.

The pillar holes indicate that the pillars used in the construction were 35—45 cm in diameter and could have been 13,50—15,50 m high. The ceiling of the interior spaces could have been built of beams similar to the pillars, considering that the free span of the interior spaces is not larger than 7,50 m.

The existence of a construction supported by three lines of pillars is confirmed by the depth of the foundations. The pillars on the interior circle receive the heaviest load, their foundations are at the depth of 1,60—1,70 m. The foundations of the ellipse are at 0,90—1,00 m depth. The pillars of the exterior circle have the minimal load. The radial coincidence of the pillars suggests that they propped radial beams which were completed by intermedial beams. In the central zone the radial beams touched each other and could have been bound by a rigid collar. The intermediate pillars on the interior circle may have propped a beam on which leant the 30 radial beams and the others placed between them. It is supposed that the roof protected the whole surface. The two circles of pilalars provided

support for the beams on two props and their extension on the console in the central and perimetral spaces.

The exterior circle agrees in position with a gallery, a peristyle formed by pillary propped by the 30 perimetral blocks of stones. The ceilling, consisting of large adjacent beams, could be compared to a roof of wooden plates, a kind of shingles, of larger dimensions than the ones used nowadays.

As for the way in which the natural lighting was achieved three possibilities are in discussion:

1. a lantern over the central space;

2. a skylight acquired by the extension of the right closure of the ellipse; the raising of the central space to provide a basilical lighting;

3. the most plausible possibility would be the overraising of the wall of the second circle.

Regarding the entrances to the monument the authors presume that the perimetral stone blocks formed the first steps, the short stone poles the second one and the latter also marked the limit of the floor made of wooden beams.

There are three variants for the architectural form:

1. a massive wooden construction in which appears the peristyle with the colonnade of thick pillars. The pillars are braced by the perimetral beam over which protrude the ends of the roof beams. The roof slope covered with shingles is fragmentated by the basilical lighting and by the lantern of the central space. This is the most acceptable hypothesis for the authors.

2. The second variant tries to adapt the wooden construction to the sizes of contemporary Greek architecture.

3. The third variant takes into discussion the skylight which could have been obtained by the extension of the poles situated on the chord cutting the central ellipse.

On the basis of rigurous and critical analysis of the preserved ruins correlated with structural and architectural elements the authors conclude that the great round sanctuary from Gradiștea de Munte was probably. a monumental construction built of massive wooden pillars and beams Its plan shows the arrangement of pillars on a tensided polygon in the following way: 30 pillars on the exterior circle and 80 pillars on the interior circle. The circular plan could have included an open gallery, a peristyle, a large ring-shaped space and an elliptic central space cut by a chord, that is a building that could have been used for religious purposes. Such buildings have numerous analogies in the Geto-Dacian world as well as in other contemporary civilizations.

EXPLICATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Draft of the sanctuary; survey 1951 (SCIV, 3, 1952, fig. 3).
Fig. 2. Profile of the excavation made by D. M. Teodorescu (ACMIT, 1930—1931, fig. 8).
Fig. 3. Profile of the excavation made by C. Daicoviciu (SCIV, 2, 1951, 1, fig. 17).
Fig. 4. Andesite ring; b, c the pillars of the exterior circle (SCIV, 2, 1951, 1, pl. a—c).
Fig. 5. Andesite pillars: a reconstitution by D. M. Teodorescu; b reconstitution by C. Daicoviciu.
Fig. 6. General disposal of the draft of the sanctuary.
Fig. 7. The correlation of the wooden structure with the draft of the sanctuary.
Fig. 8. Reconstitution of the architectonics according to the basical lighting (the variant 1).
Fig. 9. Reconstitution of the architectonics with small lantern, (the variant 2).
Fig. 10. Reconstitution of the architectonics with lighting accorting to the third variant of the draft.

UNELE DATE CU PRIVIRE LA ÎNCĂLȚĂMINTEA DIN EPOCA NEOLITICĂ DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI

de EUGEN COMȘA

Studierea amănunțită a figurinelor antropomorfe de lut ars din așezările diverselor culturi, din cursul epocii neolitice, de pe tot întinsul țării noastre, face posibilă analiza și rezolvarea, cel puțin parțială, a unor probleme interesante și importante, nu numai privind manifestările de ordin magico-religios, din acea epocă, îndepărtată, ci și altele, la prima vedere de caracter secundar, cum ar fi cele referitoare la îmbrăcămintea și la încălțămintea acelor oameni.

În lucrarea noastră am strîns diverse date despre redarea încălțămintei pe figurinele sau pe vasele antropomorfe din diferitele culturi din epoca neolitică, descoperite în numeroase așezări răspîndite pe cea mai mare parte din teritoriul României.

În cele ce urmează, observațiile referitoare la încălțămintea neolitică vor fi prezentate pe culturi, în ordine cronologică, pentru a se realiza o privire de ansamblu în acest domeniu. Subliniem că la fiecare cultură vom preciza dacă figurinele au reprezentarea încălțămintei sau dacă, pînă în prezent, dispunem numai de date despre astfel de piese cu picioarele goale, cu indicarea degetelor.

Pînă acum, din aria de răspîndire a culturii Cîrcea se cunosc numai cîteva reprezentări antropomorfe, fragmentare, fără redarea încălțămintei [1].

Din cuprinsul arealului culturii Starčevo-Criș de pe teritoriul nostru, se cunosc circa 30 figurine antropomorfe. La cîteva piese este indicată clar laba piciorului, cu degetele despărțite prin crestături [2].

Din perioada de la sfîrșitul evoluției culturii Starčevo-Criș, din zona de sud vest a țării, cînd acolo încep să se manifeste puternice influențe din aria Vinča, în așezarea purtătorilor culturii din sectorul A de pe Ostrovul Banului s-a găsit partea inferioară a unui vas, avînd aspectul unui picior (fig. 1). Pe partea din față, corespunzătoare labei piciorului, are reliefată o îngroșare arcuită cu marginea crestată, iar puțin mai sus, pe mijloc, sînt mai multe liniuțe incizate, orizontale și paralele. Pe marginea superioară a piesei este o altă dungă reliefată, crestată [3]. Fără îndoială obiectul reprezintă un picior omenesc încălțat. Este însă greu de precizat tipul de încălțăminte înfățișat. Marginea crestată de jos ar putea constitui marginea unei opinci, dar grupul de liniuțe dovedește că și partea respectivă a piciorului era acoperită de încălțăminte, deci, în realitate, ar fi

[1] M. Nica, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 28, fig. 12.
[2] De exemplu: la Perieni (M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 3, 1957, p. 75, fig. 83).
[3] P. Roman și V. Boroneanț, Drobeta, 1, 1974, p. 132, pl. III/2.

S C I V A, tomul 43, nr. 1, București, ianuarie—martie 1992, p. 35—48

vorba de un fel de gheată sau de cizmă. Prin urmare, cea mai veche reprezentare a încălțămintei, din epoca neolitică, datează încă din perioada de la sfîrșitul culturii Starčevo-Criș.

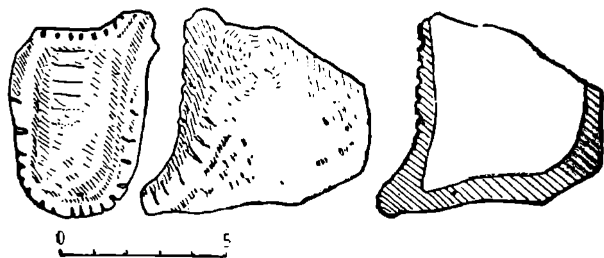

Fig. 1. Cultura Starčevo-Criș: Ostrovul Banului (după P. Roman și V. Boroneanț, *op. cit.*, p. 122, pl. III/2).

Din perioada de la sfîrșitul neoliticului timpuriu și de la începutul celui mijlociu ne lipsesc astfel de reprezentări. Precum se știe, cultura ceramicii liniare și cea numită Ciumești sînt lipsite de plastică antropomorfă.

Din cadrul complexelor culturii Dudești s-au scos la iveală mai multe figurine feminine stilizate, înfățișînd personaje îngenunchiate, fără redarea labelor picioarelor. Se cunosc și cîteva figurine (reprezentate în picioare) din care s-a păstrat numai partea superioară a corpului [4].

Din aria dobrogeană a culturii Hamangia provin destul de multe figurine antropomorfe, dar ele sînt foarte stilizate și de obicei au labele picioarelor fără nici o crestătură și fără nici un indiciu de încălțăminte. Sînt și rare excepții, de exemplu, în așezarea din punctul „Urs" de la Tîrgușor (jud. Constanța) s-a aflat o figurină de tip Hamangia, avînd crestături pe vîrful labei piciorului pentru despărțirea degetelor [5]. Amintim și o figurină cu decor pictat, avînd pe partea inferioară a picioarelor mai multe linii dese, orizontale și paralele, pictate, în privința cărora nu sîntem în măsură să precizăm dacă sînt simple ornamente sau dacă reprezintă încălțămintea [6].

Multe din figurinele antropomorfe ale purtătorilor culturii Boian sînt fragmentare, din ele s-a păstrat, de obicei, numai partea superioară a corpului. Numai cîteva sînt întregi și au labele picioarelor reliefate, dar fără crestături și fără alte indicii despre o eventuală încălțăminte [7]. Un singur picior fragmentar, descoperit în așezarea de la Radovanu (jud. Călărași), datînd din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, are laba piciorului cu degetele despărțite prin crestături [8].

Pînă acum, în cele cîteva așezări ale purtătorilor culturii Vădastra, cercetate prin săpături sistematice, nu s-a descoperit nici o figurină cu reprezentarea încălțămintei [9].

Săpăturile arheologice din așezările purtătorilor culturii Vinča, din Oltenia de vest și mai ales din Banat, au dus la descoperirea a nume-

[4] E. Comșa, PZ, 46, 1971, 2, p. 234, fig. 29/1, 2.
[5] Informație de la P. Hasotti, căruia îi mulțumim și pe această cale.
[6] D. Berciu, *Cultura Hamangia. Noi contribuții*, I, București, 1966, p. 97, fig. 51.
[7] E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 196, fig. 74—76.
[8] *Ibidem*, p. 196, fig. 77/7.
[9] De ex. la Vădastra (cf. C. N. Mateescu, Materiale, 5, 1959, p. 65 (fig. 3/1, 2), p. 66.

roase figurine antropomorfe. Foarte multe din ele sînt de tip cilindric şi se termină, la partea inferioară, printr-o îngroşare, fără indicarea degetelor picioarelor sau a încălţămintei [10]. Un picior de figurină scos la iveală prin cercetările vechi de pe Ostrovul Corbului (jud. Mehedinţi) are partea din faţă arcuită şi îngroşată (fig. 2/2). Piciorul, în dreptul gleznelor, este exagerat de gros şi pe el sînt, în faţă, trei liniuţe, iar în părţi ornamente meandrice [11]. Considerăm că obiectul redă un picior încălţat probabil cu o cizmă.

Fig. 2. Cultura Vinča: 1. Balta Sărată (după Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. K/9): 2. Ostrovul Corbului (după D. Berciu, *op. cit.*, 1939, p. 27, fig. 20/9).

La Balta Sărată, într-o aşezare din faza Vinča B 1, printre diverse figurine caracteristice, s-a găsit şi partea inferioară a piciorului unei figurine (fig. 2/1). Acesta este gros şi partea redînd laba are talpa netedă şi porţiunea din faţă îngroşată, fără crestături, cu marginea dinspre vîrf dreaptă. De o parte şi de alta a gleznelor, piesa are cîte trei linii paralele, oblice, ca nişte încreţituri. În plus, marginea de sus a obiectului este arcuită simetric, în faţă, ca şi cum ar fi marginea unui fel de cizmă [12]. Înclinăm să credem că piesa redă un picior încălţat cu o cizmă.

Ca urmare pătrunderii comunităţilor Vinča în sud-vestul Transilvaniei, în regiunea cursului mijlociu al Mureşului, s-a format cultura Turdaş. În aşezarea cu acelaşi nume, încă din secolul trecut, s-au descoperit materiale arheologice de tot felul, inclusiv o serie de figurine antropomorfe întregi sau fragmentare [13].

Una din acestea reprezintă partea inferioară a unui picior omenesc (de la gleznă în jos). Laba este prelungă, fără să fie îngroşată (fig. 3). Pe vîrful arcuit al labei piciorului sînt făcute şase crestături prelungi (unele late), iar pe gleznă sînt trei linii incizate, paralele, orizontale şi distanţate [14]. Această piesă a fost considerată de către etnografi ca fiind un picior pe care este reprezentată o opincă, încreţită uniform la partea anterioară, fără gurgui, iar liniile de pe glezne ar indica nojiţele [15].

Tot din aşezarea de la Turdaş provin alte cîteva picioare de figurine antropomorfe (fig. 4/1—7, 9, 10), din care două au degetele de la picioare redate prin crestături [16] (fig. 4/6, 10). În schimb, pe cea de-a treia sînt trasate cîteva linii oblice, incizate, în părţi (fig. 4/9), ca şi cum ar fi repre-

[10] Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, de ex. pl. XX/D, E.
[11] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, fig. 20/9.
[12] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. K.
[13] M. Roska, *Die Sammlung Zsofia von Torma*, Cluj, 1941, pl. XCIX/1, 3, 7 şi pl. CXXXVLL—CXL.
[14] *Ibidem*, pl. CXLII/24.
[15] Fl. Bobu Florescu, *Opincile la români*, Bucureşti, 1957, p. 11—12 şi fig. 2.
[16] M. Roska, *op. cit.*, pl. CXII/21, 23.

Fig. 3. Cultura Turdaş: Turdaş (după Fl. B. Florescu, *op. cit.*, p. 12. fig. 2).

Fig. 4. Cultura Turdaş: 1—11 Turdaş (după Marton Roska, *op. cit.*, XCIX/1, 3—7; pl. CXLI/6, 7; pl. CXLII/21—23).

zentarea legăturilor unui tip de încălţăminte[17]. Pe cîteva cioburi din aceeaşi aşezare, s-au înfăţişat, în relief, chipuri feminine în picioare, cu acestea alăturate sau depărtate (fig. 4/3, 11). Pe labele picioarelor, la două din reprezentări, sînt crestături indicînd degetele[18].

Datele despre încălţămintea purtătorilor culturii Precucuteni sînt semnificative.

Figurinele antropomorfe din faza Precucuteni I sînt stilizate şi nici una nu are reprezentată încălţămintea[19].

Fragmentele de figurine din faza Precucuteni II au partea inferioară întreagă, inclusiv labele picioarelor, pe care s-a făcut cîte o crestătură sau două pentru a indica degetele[20].

Din faza Precucuteni III se cunosc o serie de piese interesante. Despre unele se poate spune că au labele picioarelor cu crestături redînd degetele[21], altele însă au reprezentate cîteva tipuri de încălţăminte. Astfel, în stratul din faza Precucuteni III, din aşezarea de la Traian (jud. Neamţ), din punctul „Dealul Fîntînilor", s-a descoperit un picior, înfăţişat ca fiind încălţat cu un fel de papuc (fig. 5/3), de tipul „calceus"[22].

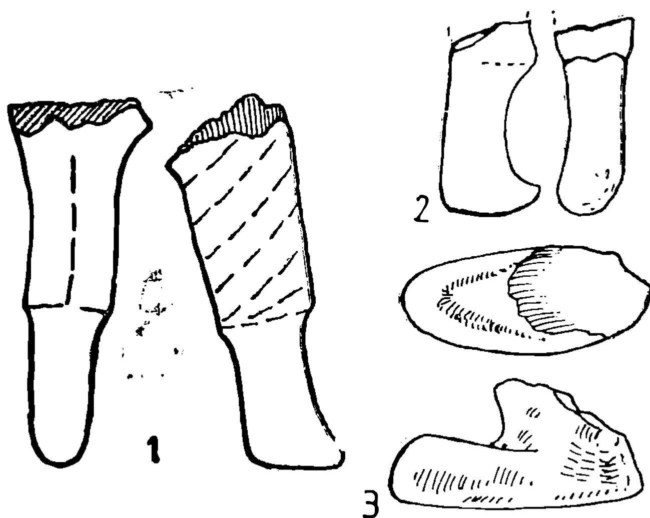

Fig. 5. Cultura Precucuteni: 1—2. Tîrpeşti (după S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1979, p. 264, fig. 82/2, 6): 3. Traian (după H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1953, p. 57, fig. 13).

Într-o altă staţiune din aceeaşi fază, de la Tîrpeşti (jud. Neamţ), s-au scos la iveală cîteva picioare de vase antropomorfe sau de la figurine mari[23]. Ele reprezintă picioare încălţate într-un fel de cizme strîmte,

[17] *Ibidem*, pl. CXLII/24.
[18] *Ibidem*, pl. CXLI/6, 7.
[19] Silvia Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti, 1974, fig. 79/6.
[20] *Ibidem*, de ex. fig. 72/3, 4, 6.
[21] *Ibidem*, de ex. fig. 77/7, fig. 78/1.
[22] Hortensia Dumitrescu, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 57, fig. 13.
[23] Silvia Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, fig. 79/6.

înalte pînă la genunchi (fig. 5/1). Pe ele nu s-au făcut nici un fel de ornamente sau alte detalii.

Pe întinsul Moldovei, pe fondul etnic și cultural reprezentat de cultura Precucuteni s-a format cultura Cucuteni.

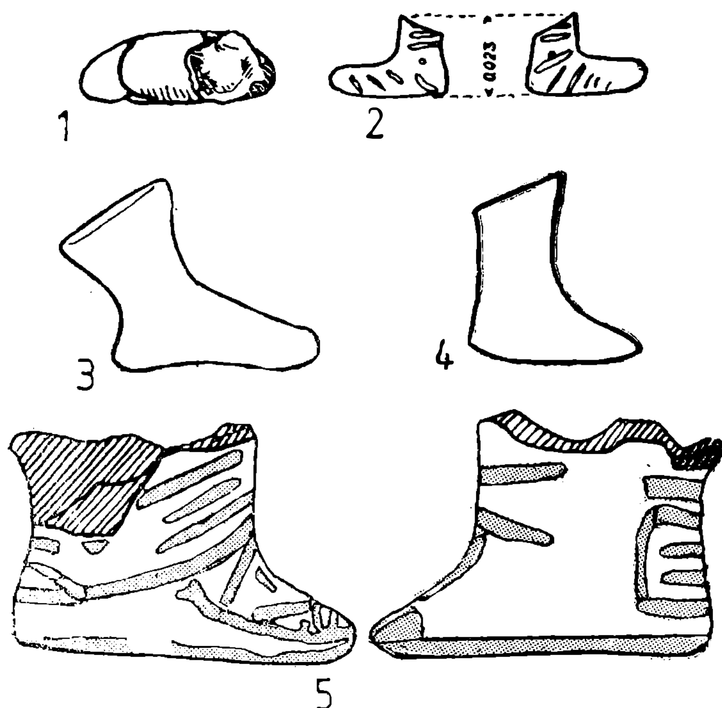

Fig. 6. Cultura Cucuteni: 1. Ruginoasa (după H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1933, p. 66, fig. 9/3); 2. Bobuleștii de Sus (după N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *op. cit.*, pl. CXVII/25); 3—4. Bodești (după C. Matasă, *op. cit.*, pl. LVIII/437); 5. Drăgușeni (după A. Crișmaru, op. cit., fig. 39/3).

Din timpul fazei Cucuteni A, cu prilejul săpăturilor de la Hăbășești (jud. Iași) s-a scos la iveală un picior de figurină cu indicarea degetelor [24]. În schimb, din așezarea de la Bodești (jud. Neamț), punctul „Frumușica", provin două picioare (fig. 6/3, 4), ambele par a înfățișa încălțăminte [25]. Una din piese are marginea de sus concavă și arcuită, cealaltă are partea din față îngroșată puțin, fără nici un fel de indicii. Prima redă probabil o cizmă, poate și cea de-a doua. Tot din timpul fazei Cucuteni A, în așezarea de la Ruginoasa s-a găsit un picior de vas antropomorf (fig. 6/1). Laba piciorului este prelungă, arcuită la vîrf, avînd pe ea o linie pictată, arcuită, ca și cum ar fi marginea căputei unui fel de papuc simplu [26]. La Bobuleștii de Sus (jud. Botoșani), în punctul „Dealul Botcilor", s-a

[24] Vl. Dumitrescu și colab., *Hăbășești*, București, 1954, p. 413, fig. 35.
[25] C. Mătasă, *Frumușica*, București, 1946, pl. LVIII/437 a, b.
[26] Hortensia Dumitrescu, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 66, fig. 11/3.

descoperit un picior de figurină din faza Cucuteni A, îngroşat şi arcuit la vîrf, avînd lateral, pe ambele părţi cîte un şir de liniuţe oblice, care par să redea legăturile unui tip de încălţăminte (fig. 6/2). Pe gleznă sînt, de asemenea, trasate cîteva linii orizontale, paralele [27].

O piesă deosebită o constituie vasul în formă de cizmă scos la iveală la Drăguşeni (jud. Botoşani). El datează de la sfîrşitul fazei Cucuteni A. Este o cizmă scundă şi largă (fig. 6/5). Pe căpută sînt o serie de linii. Un grup de patru linii paralele, oblice, înconjoară carîmbul cizmei [28]. Toate aceste linii sînt considerate ca redînd legăturile cizmei.

Reprezentări de încălţăminte sînt documentate şi în timpul fazei Cucuteni A—B. Amintim în acest sens două figurine antropomorfe tipice fazei, descoperite la Ghelăieşti (jud. Neamţ), care au partea inferioară alungită şi aproape ascuţită. Una are ornamentele de pe corp şi picioare, pînă la genunchi, făcute cu culoare roşie, iar capul şi partea inferioară a picioarelor vopsite cu negru [29]. Cealaltă figurină are corpul şi picioarele ornamentate cu linii subţiri negre, capul vopsit cu negru şi alb, iar partea inferioară a picioarelor cu negru şi roşu [30]. Considerăm că prin vopsirea cu culoare neagră a părţii inferioare a picioarelor, la cele două piese, s-a intenţionat să se reprezinte încălţămintea de tipul cizmelor.

Alte două piese descoperite la Ghelăieşti sînt cu totul deosebite (fig. 7/1, 2). Este vorba de figurine din faza Cucuteni B, din ele s-a păstrat numai partea inferioară. Ca de obicei, picioarele sînt stilizate într-unul singur, pe care, la partea inferioară, după ce s-a modelat figurina, s-a aplicat un strat subţire de lut fin, pentru a reprezenta o cizmă. Aceasta are, în faţă, marginea de sus în formă de U, iar în spate este înaltă şi arcuită în sus. La ambele piese, marginea cizmelor este crestată fin, cu intenţia probabilă de a reda blana din care au fost confecţionate [31].

În cuprinsul arealului aspectului cultural Aldeni II sînt, de asemenea, o serie de figurine feminine cu picioarele păstrate, dar fără indicarea degetelor. O figurină de la Bîrlăleşti (jud. Vaslui) punctul „Stanţia" [32] şi o alta de la Suceveni [33] (jud. Galaţi), au marginea labelor picioarelor crestate pentru delimitarea degetelor. Menţionăm şi un picior de figurină de la Suceveni, din care s-a păstrat numai partea de la genunchi în jos. Piciorul pare a fi încălţat cu o cizmă, delimitată printr-o linie incizată, orizontală, mai jos de genunchi [34]. La Dodeşti (jud. Vaslui), pe două figurine fragmentare, decorul incizat se desfăşoară pînă mai jos de genunchi fiind delimitat, tot printr-o linie orizontală, redînd probabil marginea încălţămintei [35].

În Muntenia, pe baza evoluţiei locale, a comunităţilor culturii Boian, s-a dezvoltat cultura Gumelniţa. Din numeroasele aşezări de acest tip,

[27] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa si Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, pl. CXVII/25.

[28] A. Crişmaru, *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică*, Bacău, 1977, fig. 39/3,3a.

[29] Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, Bucureşti, 1979, fig. 176/1.

[30] *Ibidem*, fig. 176/3.

[31] St. Cocoş, MemAntiq, 3, 1971, p. 65—77.

[32] I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul Romîneiei. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, Bucureşti, 1983, p. 174, fig. 50/6.

[33] *Ibidem*, p. 176, fig. 52/4.

[34] *Ibidem*, p. 179, fig. 55/8.

[35] *Ibidem*, p. 176, fig. 52/6—7.

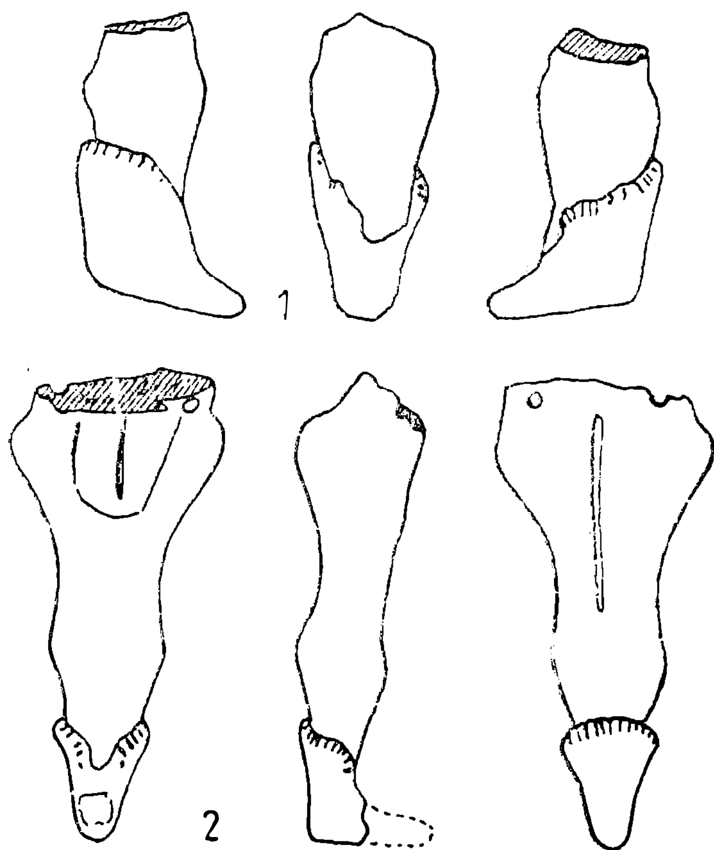

Fig. 7. Cultura Cucuteni : 1—2. Ghigoeşti (după St. Cucoş, *op. cit.*, p. 66, fig. 1).

răspîndite în Muntenia şi în Dobrogea, s-au scos la iveală felurite figurine feminine şi vase antropomorfe. O mare parte din ele reprezintă personaje cu picioarele goale (fig. 8/2). De exemplu este menţionat un picior (probabil de vas) cu crestături indicînd degetele despărţite (fig. 8/4). Piesa provine din aşezarea de la Tangîru (jud. Giurgiu) [36]. De asemenea, pe o figurină masivă, stilizată, din faza Gulmelniţa B 1, din care s-au păstrat numai picioarele alăturate, pe labele lor se văd crestături indicînd degetele [37]. O altă figurină aproape întreagă are şi ea labele picioarelor crestate [38].

Cu prilejul săpăturilor arheologice de la Vidra (jud. Giurgiu) s-a descoperit şi piciorul încălţat al unei figurine din faza Gumelniţa B 1 [39]. Unii cercetători consideră că prin astfel de motive sînt reprezentate

[36] D. Berciu, Materiale, 6, 1959, p. 144, fig. 7/6.
[37] De la Vidra (cf. D. V. Rosetti, IPEK, 12, 1938, pl. 16/3).
[38] De la Vidra (cf. D. V. Rosetti *op. cit.* p . 19/1).
[39] *Ibidem*, pl. 23/2, a, b .

Fig. 8. Cultura Gumelnița: 1, 3. Căscioarele (după Gh. Ștefan, *op. cit.*, 1925, p. 162, fig. 23, p. 182, fig. 41/4); 2. Vidra (după D. V. Rosetti, *op. cit.*, 1938, pl. 19/1); 4—5. Tangîru (după D. Berciu, *op. cit.*, 1959, p. 144, fig. 7/6 și idem, *op. cit.*, 1935, p. 33, fig. 37); 6. Căscioarele (după Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 88/2).

sandale[40]. După părerea noastră, mai curînd, pe acel picior este redat un tip de cizmă. Pe obiectul analizat este trasată o baretă oblică (fig. 9). În

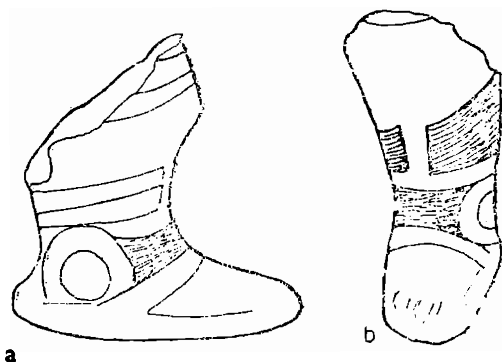

Fig. 9. Cultura Gumelnița: Vidra (după D. V. Rosetti, *op. cit.*, 1938, pl. 23/2)

[40] A. Nițu, Apulum, 3, 1947—1949, p. 111.

plus, în dreptul gleznelor, deoparte și de alta, sînt desemnate cîte două cercuri concentrice, cu diametrul destul de mare. De asemenea, în față și în spate, este trasată cîte o bandă lată, verticală, la care se opresc o serie de linii aproximativ orizontale, incizate, pe ambele laturi[41]. Același tip de încălțăminte este reprodus și pe trei figurine feminine gumelnițene (fig. 10/1—3) scoase la lumină din așezarea de la Balaci (jud. Teleor-

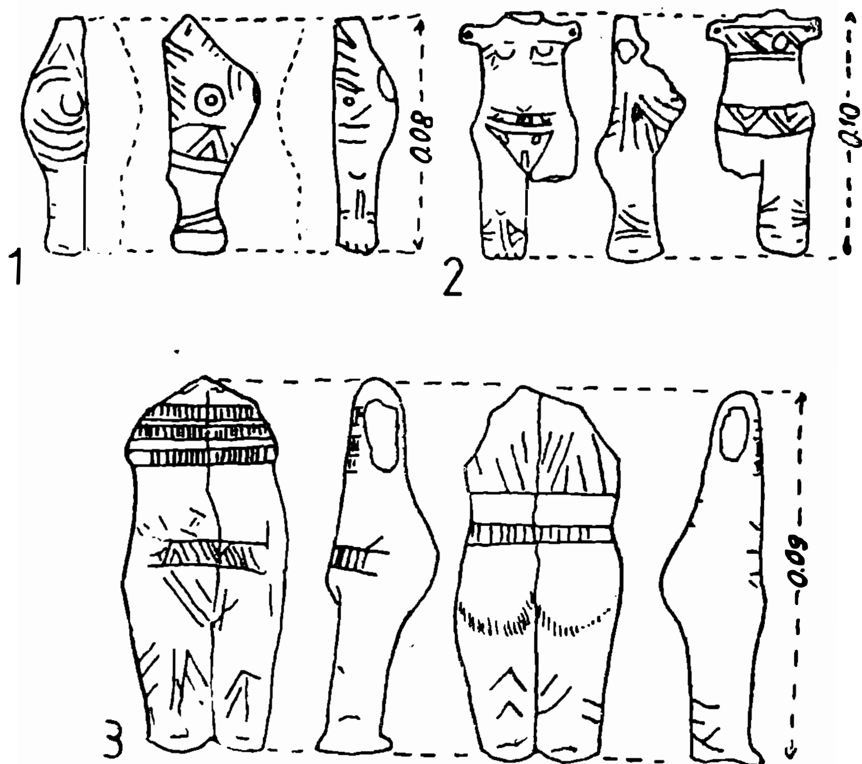

Fig. 10. Cultura Gumelnița: Balaci (după Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1934, pl. 13/3—5).

man)[42]. Subliniem că benzi, cercuri și linii, cu totul asemănătoare, trasate foarte clar, se văd și pe picioarele vasului antropomorf (fig. 11), cunoscut sub denumirea de „Venus de la Vidra"[43], despre care credem că a fost reprezentată ca fiind încălțată cu cizme specifice.

La Tangîru, prin săpăturile din deceniul patru, în stratul gumelnițean s-a descoperit un picior de figurină cu redarea încălțămintei (fig. 8/5). În părți, în dreptul gleznelor sînt două cercuri. În față, pe mijloc, are o bandă verticală, de la care pornesc lateral două benzi una orizontală și alta arcuită[44]. Probabil, pe acel picior, pe spate era trasată o altă bandă verticală.

[41] D. V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 23/2, a, b.
[42] Vl. Dumitrescu, IPEK, 1932—1933, 1934, pl. 13/3, 4, 5.
[43] D. V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 21—23, dar și pe figurina de pe pl. 18/4 a, b.
[44] D. Berciu, BMJV, 1, 1935, p. 33, fig. 37.

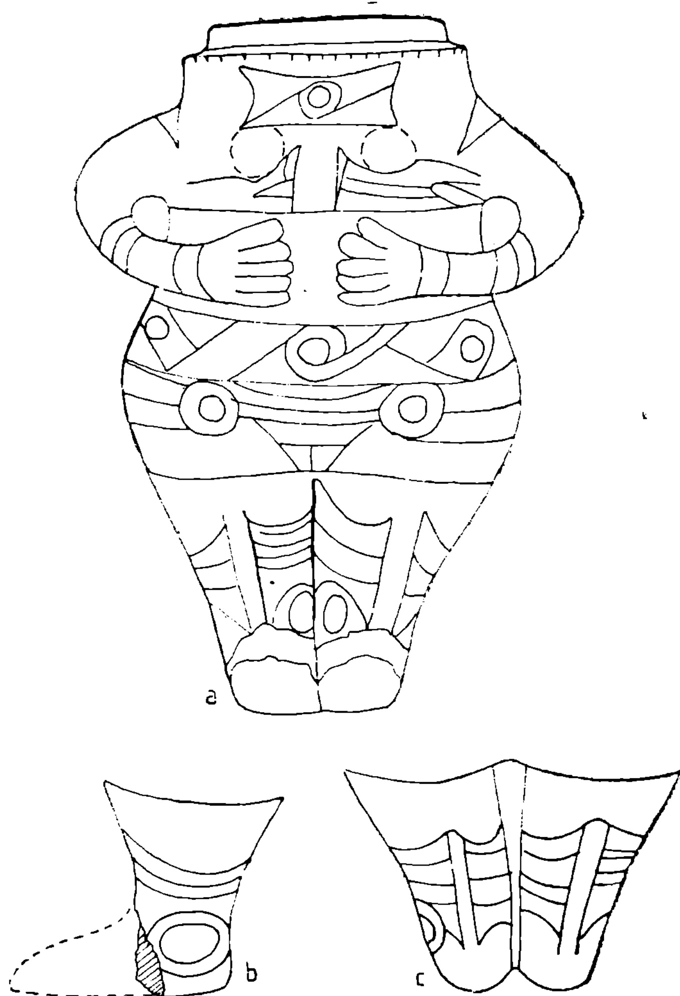

Fig. 11. Cultura Gumelniţa : Vidra (după D. V. Rosetti, *op. cit.*, 1938, pl. 21—23).

Menţionăm şi descoperirea, mai demult, la Căscioarele (jud. Călăraşi) a unui picior de figurină (fig. 8/1) cu decor pictat [45]. Motivele alcătuite din benzi şi linii sînt similare celor de pe piciorul de la Vidra. Din aceeaşi categorie face parte şi vasul antropomorf de la Sultana [46] (jud. Călăraşi), modelat cu toată grija, reprezentînd o femeie în picioare (fig. 12). Acestea sînt separate şi au labele prelungi. Prin decor pictat este înfăţişată încălţămintea de acelaşi tip cu cea de pe vasul „Venus de la Vidra". Cu alte cuvinte, pe o serie de piese (figurine şi vase antropomorfe), descoperite în

[45] Gh. Ştefan, Dacia, 2, 1925, p. 162—163 şi fig. 23.

[46] Silvia Marinescu-Bilcu şi B. Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul raional Olteniţa*, Sibiu, 1967, pl. IX şi X.

diferite stațiuni, relativ depărtate unele de altele, sînt indicate, prin același fel de benzi, cercuri și linii incizate sau pictate, elementele specifice ale unui anumit tip de cizme purtate de membrii comunităților culturii Gumelnița din Muntenia.

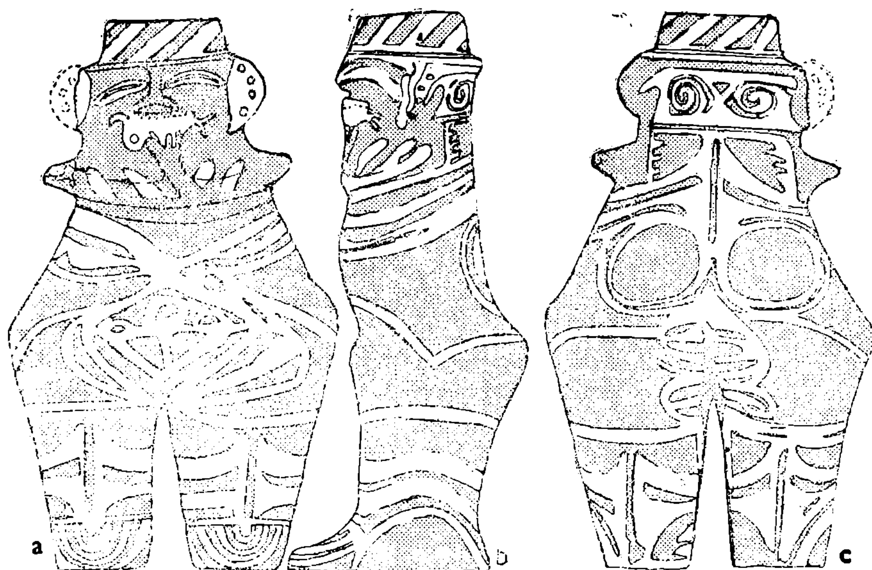

Fig. 12. Cultura Gumelnița : Sultana (după S. Marinescu-Bîlcu și B. Ionescu, *op. cit.*, pl. IX și pl. X).

La Căscioarele, în cursul săpăturilor vechi, în stratul gumelnițean, s-a găsit și un picior de figurină (fig. 8/3) pe care este redată o cizmă [47]. În părți, mai jos de genunchi, este cîte o linie incizată indicînd marginea încălțămintei, iar în față sînt două linii incizate verticale, paralele și alăturate, similare cu cele de pe alte figurine din aria aceleiași culturi. Tot din așezarea gumelnițeană de la Căscioarele, provine și o figurină feminină, în picioare (fig. 8/6), aproape întreagă, care pe porțiunea dintre genunchi și glezne are două linii incizate, orizontale, distanțate, iar între ele, în față, sînt două linii verticale incizate, paralele, alăturate [48]. Considerăm că și în acest caz s-a reprezentat încălțămintea de tipul cizmelor înalte pînă aproape de genunchi. Menționăm că pe labele picioarelor nu sînt crestături.

Se cuvine amintită și descoperirea izolată, în cadrul arealului culturii Gumelnița, la Ploșca (jud. Teleorman) a unui picior de figurină [49]. Laba piciorului este stilizată, în față și în părți a fost trasată o linie pentru a delimita un tip de încălțăminte, ca o talpă de piele sau din alt material, cu legătură simplă.

[47] Gh. Ștefan, *op. cit.*, 182, fig. 41/4.

[48] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 88/2.

[49] I. Spiru, SCIV, 16, 1965, 2, p. 307—309.

Nu este exclus ca și obiectele de lut ars, în formă de picior, asemănătoare ca formă cu niște calapoade, găsite în așezările de la : Cunești (4 piese), apoi cele de la Gumelnița, de la Căscioarele, Medgidia [50] și Hîrșova [51], ar putea reprezenta, de fapt, picioare încălțate, stilizate, fără crestături sau alte amănunte, care să permită precizarea tipului de încălțăminte.

Figurinele din aria de răspîndire a culturii Sălcuța sînt mult mai puține. Menționăm un singur picior masiv. Pe laba lui nu se văd nici un fel de crestături sau alte indicii cu privire la încălțăminte [52].

Din datele expuse rezultă că, în cursul epocii neolitice, pe teritoriul României, în afară de numeroase figurine antropomorfe reprezentate cu picioarele goale, există și o serie de figurine și vase antropomorfe înfățișate ca fiind încălțate.

Figurinele feminine cu picioarele goale se cunosc din majoritatea culturilor, începînd din neoliticul timpuriu și pînă la sfîrșitul epocii.

Figurinele și vasele antropomorfe cu reprezentarea încălțămintei sînt documentate, în cursul întregii epoci neolitice, în cadrul culturilor : Starčevo-Criș, Vinča, Turdaș, Precucuteni, Cucuteni, aspectul Aldeni II, Gumelnița.

Pînă în prezent, sînt atestate următoarele tipuri de încălțăminte : a) Un fel de papuci (din faza Precucuteni III, așezarea „Dealul Fîntînilor", de la Traian) ; b) Probabil opinci (la Turdaș) ; c) Probabil sandale (faza Gumelnița B 1, la Vidra), ; d) Cizme (în timpul fazelor culturilor : Starčevo-Criș, Precucuteni, Cucuteni, aspectul Aldeni II și Gumelnița).

Se cuvine subliniat faptul că majoritatea pieselor de încălțăminte, descoperite pînă acum, sînt considerate ca fiind cizme. Că în unele cazuri este vorba de cizme (de exemplu de la Ghelăiești) nu poate fi nici o îndoială, în altele mai persistă unele dubii. Remarcăm constatarea că există trei tipuri diferite de cizme, unele specifice întrebuințate de către purtătorii culturii Precucuteni, care sînt înalte, strîmte, apoi cele din aria culturii Cucuteni și, în sfîrșit, cele utilizate de către purtătorii culturii Gumelnița.

Tipurile de încălțăminte redate și cunoscute pînă acum din cursul epocii neolitice nu sînt încă prea multe. Unele din ele erau purtate vara, altele, mai ales, în timpul iernii.

Lucrarea noastră constituie o reflectare a stadiului actual al cercetărilor. Alți cercetători urmează ca la datele strînse și interpretate de noi aici să adauge alte informații despre eventuale figurine antropomorfe care nu ne-au fost accesibile, fiind inedite și aflate în colecțiile diferitelor muzee din țară. La toate acestea, cu timpul, urmînd să se aducă noi completări, pe măsura unor descoperiri semnificative din viitor.

[50] V. Culică, SCIV, 24, 1973, 1, p. 103–108.

[51] Piese descoperite în cursul săpăturilor efectuate de Doina Galbenu.

[52] D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 330, fig. 153/4.

QUELQUES DONNÉES SUR LES CHAUSSURES DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

RÉSUMÉ

L'étude des figurines anthropomorphes en terre cuite de l'époque néolithique donne la possibilité d'analyser et de résoudre des problèmes concernant l'habillement.

En Roumanie, nombreuses figurines de l'époque néolithique sont représentés avec les pieds nuds, mais il y a aussi des exemplaires ayant des chaussures.

Ce dernier type des figurines on le trouve dans les cultures de Starčevo-Criş, Vinča, Turdaş, Precucuteni, Cucuteni, dans l'aspect Aldeni II et dans la culture de Gumelnița.

Sur les figurines sont representés les suivants types des chaussures : a) un sorte de babouche; b) probablement des sandales des paysans (opinci); c) sandales (?); d) bottes. Les dernières sont representées sur la majorité des figurines. Il y a trois types differents des bottes appartenant aux cultures de Précucuteni, Cucuteni et Gumelnița.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Culture Starčevo-Criş : Ostrovul Banului (d'après P. Roman et V. Boroneanț, *op. cit.*, p. 122, pl. III/21.

Fig. 2. Culture Vinča : 1 Balta Sărată (d'après Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, pl. K/9); 2 Ostrovul Corbului (d'après D. Berciu, *op. cit.*, 1939, p. 27, fig. 20/9).

Fig. 3. Culture Turdaş : Turdaş (d'après Fl. B. Florescu, *op. cit.*, p. 12, fig. 2).

Fig. 4. Culture Turdaş : 1—11 Turdaş (d'après M. Roska, *op. cit.*, XCIX/1, 3—7 ; pl. CXLI/6, 7 ; pl. CXLII/21—23).

Fig. 5. Culture Précucuteni : 1—2 Tîrpești (d'après S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1979, p. 264, fig. 82/2, 6) ; 3 Traian (d'après H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1953, p. 57, fig. 13).

Fig. 6. Culture Cucuteni : 1 Ruginoasa (d'après H. Dumitrescu, *op. cit.*, 1933, p. 66, fig. 9/3) ; 2 Bobuleștii de Sus (d'après N. Zaharia M. Petrescu-Dîmbovița et Em. Zaharia, *op. cit.*, pl. CXVII/25) ; 3—4 Bodești (d'après C. Matasă, *op. cit.*, pl. LVIII/437) : 5 Drăgușeni (d'après A. Crîşmaru, *op. cit.*, fig. 39/3).

Fig. 7. Culture Cucuteni : 1—2 Ghigoești (d'après St. Cucoș, *op. cit.*, p. 66, fig. 1).

Fig. 8. Culture Gumelnița : 1, 3 Căscioarele (d'après Gh. Ștefan, *op. cit.*, 1925, p. 162, fig. 23, p. 182, fig. 41/4) ; 2 Vidra (d'après D. V. Rosetti, *op. cit.*, 1938, pl. 19/1) : 4—5 Tangîru (d'après D. Berciu, *op. cit.*, 1959, p. 144, fig. 7/6 și idem, *op. cit.*, 1935, p. 33, fig. 37); 6 Căscioarele (d'après Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 88/2).

Fig. 9. Cultura Gumelnița : Vidra (d'après D. V. Rosetti, *op. cit.*, 138, pl. 23/2.

Fig. 10. Culture Gumelnița : Balaci (d'après Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1934, pl. 13/3—5).

Fig. 11. Culture Gumelnița : Vidra (d'après D. V. Rosetti, *op. cit.*, 1938, pl. 21—23).

Fig. 12. Culture Gumelnița : Sultana (d'après S. Marinescu-Bîlcu et B. Ionescu, *op. cit.*, pl. IX et X).

O DESCOPERIRE DE LA ÎNCEPUTUL PRIMEI EPOCI A FIERULUI LA CÎRNA

de ION CHICIDEANU

Cu ocazia unei periegheze efectuate în cadrul șantierului arheologic Bistreț-Ostrovogania, județul Dolj [1], a fost cercetat un complex hallstattian timpuriu situat pe malul de sud al bazinului 4 al Fermei Piscicole Dunăreni [2].

Modificările drastice ale întregului complex lagunar fluviatil Bistreț, ca urmare a amenajării acestuia în crescătorie piscicolă, fac dificile reconstituirea vechiului traseu al malurilor și precizarea amplasamentelor vechilor grinduri. Totuși, punctul în care a fost descoperit complexul poate fi situat, cu o anume aproximație, în vechiul peisaj de dinaintea amenajărilor. Aflat pe malul de sud al Bazinului 4, de fapt fosta Baltă Nasta, la circa 1,5 km este de capătul actualului dig al Pescăriei din Dunăreni, complexul se găsește chiar în imediata vecinătate a fostului Grind al Tomii, astăzi complet nivelat, unde se aflase binecunoscuta necropolă de incinerație de la Cîrna. Pe plajă se mai găsesc și acum multe cioburi Gîrla Mare care certifică localizarea complexului, ca și poziția sa față de Grindul Rostii situat la circa 1,5 km sud-est.

Aflat în taluzul scund al malului sudic, descoperirea complexului a fost favorizată, în luna august 1990, de nivelul foarte scăzut al apei în acel moment, în restul timpului locul fiind practic inundat. De la nivelul actual de călcare și pînă la cota —0,41 m se găsește un strat de nisip zburător, galben la culoare, astăzi fixat de iarbă. Urmează apoi un pămînt nisipos, cafeniu-gălbui, a cărui parte inferioară se află la —0,48 m. Stratul următor, cu baza la —0,64 m, este tot un nisip galben, foarte tasat însă. Dedesubtul acestuia, pînă la —0,96 m, se întinde un sol cafeniu, lutos, amestecat cu nisip și conținînd multe urme de arsură de culoare roșcată. În acest strat se găsea un vas tronconic, în formă de borcan, înclinat spre nord-vest și avînd deasupra, drept capac, un castron de dimensiuni mari, spart pe loc și ușor alunecat în jos. Vasul borcan era perforat parțial de un gang de animal, conținutul ca și o parte din peretele dinspre sud-vest fiind îndepărtate. În interiorul vasului borcan au fost găsite încă cîteva fragmente din castronul capac, căruia îi lipsește totuși aproape jumătate, ca și o bucată de pămînt ars la roșu. Sub depunerea în care se aflau cele două vase, de la —0,96 m și pînă la —1,12 m (cota de infiltrare a apei) se găsește un sol cafeniu închis, nisipos, cu bucăți de arsură și în care s-au găsit cîteva fragmente ceramice de la 2—3 vase ce nu par a avea legătură cu complexul în discuție (fig. 1/A).

[1] Pe grindul Ostrovogania, situat în mijlocul lacului Bistreț (Bazinul 2) se cercetează, începînd din 1985, o necropolă de incinerație care cuprinde morminte Gîrla Mare, Bistreț-Ișalnița și de la începutul primei epoci a fierului. Vezi I. Chicideanu și Monica Șandor, Științele sociale și politice în România, 3—4, 1988.

[2] Descoperirea propriu zisă a fost făcută de către pescarul Ștefan Alămiță, care ne-a comunicat-o prin intermediul ing. George Ceaușu, șeful Fermei Piscicole Dunăreni. Le mulțumesc și pe această cale. După cum se știe cu circa două decenii în urmă localității Cîrna i-a fost schimbată denumirea în Dunăreni.

S C I V A, tomul 43, nr. 1, București, ianuarie—martie 1992, p. 49—54

4—c. 3364

Aparent, structura complexului — vas borcan acoperit cu un castron în chip de capac — pare a pleda pentru un mormînt de incinerație. Lipsesc însă oasele calcinate și cenușa, ceea ce pune sub semnul îndoielii această atribuire. Vasul a fost însă perforat și conținutul împreună cu multe cioburi din borcan și din castronul capac a fost răspîndit de gangul de animal, ceea ce ar putea explica lipsa resturilor cinerare, din care ar fi rămas, eventual, doar bucata de pămînt ars. Răzuirea, deși atentă, a taluzului în care a fost găsit complexul nu a dus la observarea vreunui contur de groapă, dar frecventele ganguri ale rozătoarelor de apă ar putea explica situația. La suprafață nu există urme de așezare, iar în săpăturile lui Vl. Dumitrescu asemenea vestigii nu au fost descoperite [3]. Cum însă în cursul cercetătilor de la Cîrna a fost semnalată prezența în preajma necropolei din epoca bronzului a multor materiale hallstattiene împreună cu resturi osteologice umane [4], credem că nu ar fi exclus ca descoperirea de față să reprezinte, eventual, un cenotaf aparținînd unui orizont de înmormîntări ulterior cimitirului de incinerație Gîrla Mare și situat în imediata lui vecinătate.

Vasul borcan este lucrat dintr-o pastă frămîntată neglijent în amestec cu cioburi pisate. Arderea a fost superficială, vasul, deși cu pereții groși, fiind foarte friabil. La exterior, ca și la interior, culoarea este galben-cărămizie. Vasul are o formă tronconică, cu fundul plat, ușor profilat. Pereții arcuiți de la bază se ridică apoi drept, borcanul avînd marginea dreaptă, puțin lățită spre exterior la partea superioară. Sub margine, la circa 5 cm mai jos, vasul este decorat cu un brîu alveolar, puternic reliefat, din care se detașează patru proeminențe distincte, prevăzute cu cîte o alveolă pe mijloc și dispuse în cruce (fig. 1/1). Castronul folosit drept capac, de dimensiuni remarcabile, a fost lucrat dintr-o pastă amestecată tot cu cioburi pisate, dar frămîntată ceva mai îngrijit. Arderea, în mediu reducător, a dat castronului o culoare brun-cenușie, cu pete, la exterior și neagră la interior. La exterior, castronul are un slip subțire, foarte bine lustruit, cu un luciu metalic păstrat și acum. Suprafața interioară a fost și ea lustruită. Forma vasului este semisferică cu fundul plat și foarte puțin ridicat. Caracteristica morfologică este dată de marginea arcuită și îngroșată spre interior. Un interes aparte îl prezintă decorația. Situat pe partea interioară a castronului, se găsește un motiv stelar realizat dintr-o bandă de cinci caneluri late, paralele, dispuse în ghirlandă (fig. 1/2). Printre cioburile castronului s-au mai găsit și două fragmente de la un alt vas, aproape identic cu acesta, care se deosebește prin buza teșită spre interior, prin prezența a două impresiuni alături de vîrfurile ghirlandei, precum și printr-un ornament plastic reprezentat printr-o arcadă în formă de potcoavă, plasată pe fața exterioară (fig. 1/3).

Încadrarea culturală a „cenotafului" de pe Grindul Tomii este lesne de făcut. Forma și, mai ales, decorul castronului se regăsesc într-o serie destul de mare de descoperiri, mai vechi sau mai noi, răspîndite în principal

[3] Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961, p. 12–15.

[4] Gh. Bichir, Materiale, 5, 1959, p. 276.

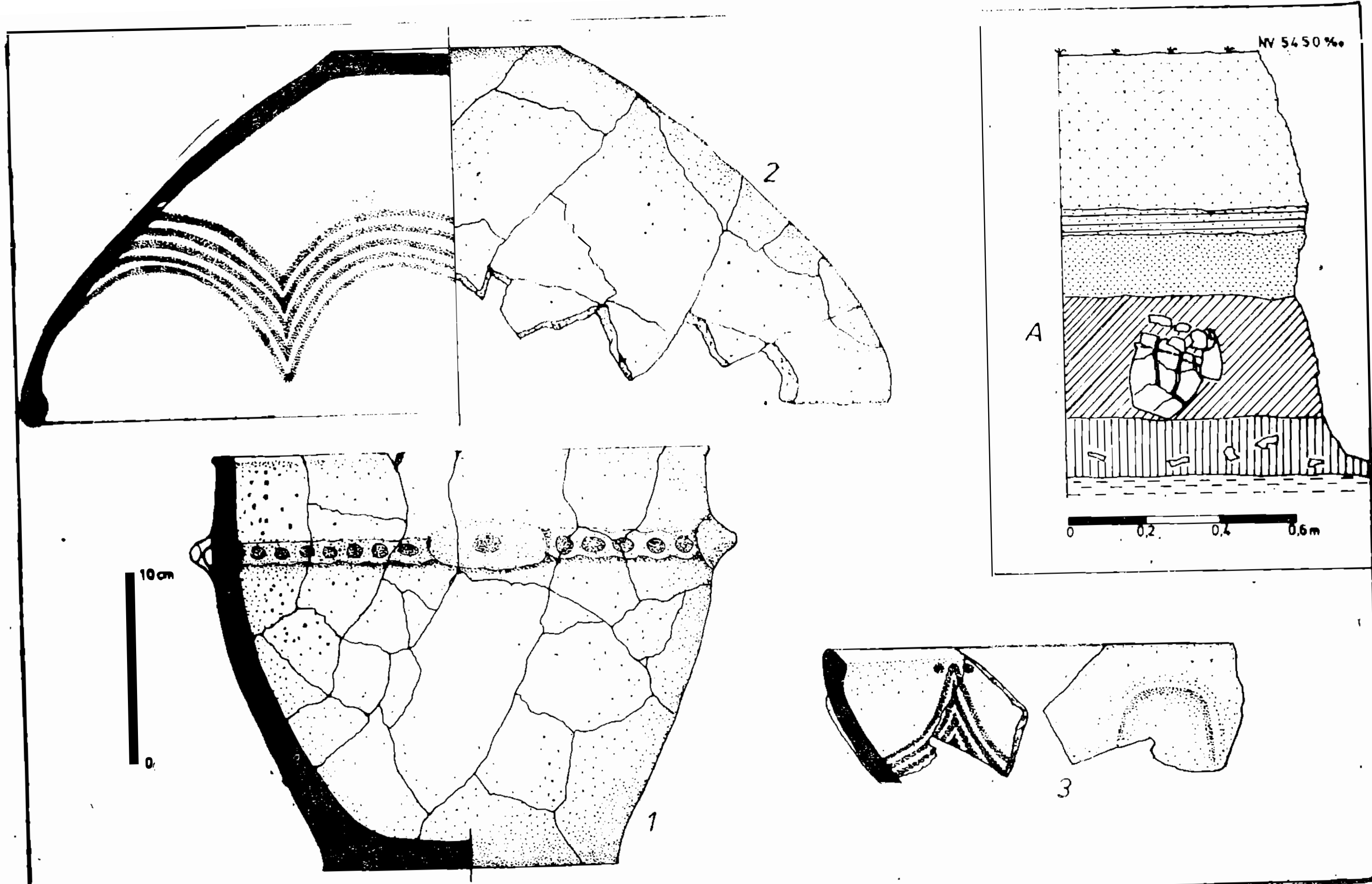

Fig. 1 A Profilul stratigrafic al complexului ; 1 Vasul sac ; 2 Castronul capac ; 3 Fragmente din cel de-al doilea castron

de-a lungul Dunării oltene, ca de pildă cele de la Vîrtop și Plopșor [5], cîmpul de urne hallstattian de la Balta Verde [6], Călărași [7], Salcia [8], în chiar imediata vecinătate a descoperirii în discuție pe Grindul Rostii [9], apoi la Grojdibodu [10], în mormintele de la Bistreț-Ciumați [11], în necropola de la Bistreț-Ostrovogania [12], la Ghidici [13] sau la Hinova [14], ca și în mijlocul provinciei la Portărești [15], Călugăreni [16], ori la Ocnele Mari, Bălcești și Căzănești în nord-estul Olteniei [17]. Chiar și motivul plastic în formă de potcoavă, cunoscut în medii Verbicioara tîrzii [18], apar și el în acest context de la începutul epocii fierului [19]. Dealtfel, o analogie dintre cele mai bune, pentru motivul stelar din caneluri în ghirlandă, așezat în interiorul castronului, o găsim în binecunoscuta descoperire de la Susani [20]. Vasul borcan, deși o formă mai puțin studiată, prin marginea simplă, brîul și proeminențele puternic reliefate, se înscrie alături de materiale similare de la Vîrtop [21] și Călugăreni [22].

[5] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 157—158 și fig. 199—200. O prezentare mai nouă și mai detaliată a materialului ceramic de la Vîrtop la B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, I, Bonn, 1976, p. 101—109 și II pl. 37—39, III. Materialele de la Vîrtop, așa cum le cunoaștem astăzi, sînt amestecate, între ele putînd fi deosebite unele care aparțin grupului Bistreț-Ișalnița (I. Chicideanu, Dacia, N. S., 30, 1—2, 1986, p. 44—47), iar altele culturii hallstattiene timpurii propriu zise.

[6] D. Berciu și E. Comșa, Materiale, 2, 1956, p. 307—319.

[7] D. Berciu, *op. cit.*, fig. 183. Aceeași piesă este citată de B. Hänsel ca provenind de la Vînjuleț (*op. cit.*, p. 102, nr. 7).

[8] Materiale inedite aflate în colecțiile Muzeului Porților de Fier din Turnu Severin.

[9] Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 279, fig. 8.

[10] În 1978, într-o perieghează efectuată de I. Chicideanu și C. Buzdugan, pe grindul Nisipul Mare, la circa 4 km sud de satul Hotaru, încorporat comunei Grojdibodu, a fost descoperită o întinsă așezare hallstattiană timpurie cu mult material ceramic decorat cu caneluri. Unele materiale se află în colecția Muzeului Național de Istorie al României.

[11] I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 40—45, fig. 33—34.

[12] *Ibidem*, fig. 35.

[13] M. Nica, Thraco-Dacica, 8, 1987, p. 30 și urm., fig. 14—15.

[14] Între 1976—1978, la Hinova a fost descoperită o necropolă de incinerație constituită din 45 de morminte. Acestora li se adaugă și binecunoscutul tezaur al cărui vas se integrează repertoriului ceramic al cimitirului (M. Davidescu, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 7 și urm., fig. 1/2 și 7-urna). Din păcate, despre acest obiectiv care, în cazul publicării la timp, ar fi putut deveni un reper pentru cunoașterea apariției Hallstattului timpuriu la Dunărea de Jos, nu dispunem decît de un rezumat cu totul insuficient (Idem, Symposia Thracologica, 2, 1984, p. 11). Din puținele date cunoscute ca și după materialul expus în Muzeul Porților de Fier, se pare că primele înmormîntări de la Hinova sînt puternic influențate de cultura Cruceni-Belegiš, așa cum lasă să se vadă decorul imprimat și prezența bronzurilor (topor, cuțite, brățări, ace) în urne. Acestora le-ar urma mormintele cu urne decorate cu caneluri oblice sau în ghirlandă etc., punîndu-se în evidență o evoluție asemănătoare cu cea din zona Dunării din amonte de Porțile de Fier (N. Tasić, *Jugoslovensko podunavle od indoevropske seobe do prodora skita*, Novi Sad-Belgrad, 1983, p. 91—135; I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 46—47). În același timp unele elemente tipologice apropie ceramica canelată de la Hinova de materialele de la Balta Verde, ceea ce face inacceptabilă atribuirea necropolei și tezaurului culturii Insula Banului (M. Davidescu, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 20—21).

[15] C. Tătulea, Thraco-Dacica, 3, 1982.

[16] I. Chicideanu și P. Gherghe, Materiale, 15, 1983, p. 105—107.

[17] Gh. I. Petre, Thraco-Dacica, 4, 1—2, 1983, p. 85—95.

[18] La Rudeni, jud. Argeș, într-o așezare aparținînd unei etape tîrzii Verbicioara, s-au găsit frecvente fragmente ceramice cu un astfel de decor. Săpături inedite 1986, I. Chicideanu.

[19] Gh. I. Petre, *op. cit.*, fig. 1/3.

[20] I. Stratan și A. Vulpe, PZ, 52, 1977, Pl. 5/216: 12/121; 13/122—125; 14/126—127; 15/128—130.

[21] B. Hänsel, *op. cit.*, vol. 2, Pl. 39/6—9.

[22] I. Chicideanu și P. Gherghe, *op. cit.*, fig. 4/1—5.

Dacă atribuirea culturală a complexului de pe Grindul Tomii nu are de ce să fie pusă la îndoială, încadrarea în sistemul cronologiei relative necesită, după opinia noastră, unele nuanțări.

Apărut ca urmare a pătrunderii viguroase a numeroase elemente vestice, de origine Cruceni-Belegiš, grupul Bistreț-Ișalnița [23] aparține încă lumii epocii bronzului. Prezența materialelor Bistreț-Ișalnița în stațiuni Verbicioara tîrzii [24] (grupul Govora [25]) sau chiar Coslogeni finale [26] este unul dintre argumentele în acest sens. În același timp, vasul din M. 13 de la Bistreț-Ostrovogania caracterizat prin forma bitronconică și decorul cu caneluri fine, înguste [27], se aseamănă foarte mult cu unul din vasele depozitului de la Cugir, datat în sec. XII a. Ch.[28], vreme în care evolua deja grupul Susani, așa cum o dovedește, mai recent, și depozitul de la Fizeș, din Banat [29]. Acestei vremi îi aparține și necropola de la Rîureni, în ale cărei inventare funerare se întîlnesc multe vase cu secțiunea plan orizontală pătrată, specifice grupului Bistreț-Ișalnița, dar și piese de metal tipice seriei de depozite Cincu-Suseni [30]. Am avea, în acest fel, o ultimă manifestare a epocii bronzului în Oltenia, evoluînd, împreună cu comunități Govora, în cursul sec. XII a. Ch. și contemporană, cel puțin parțial, cu cele dintîi etape ale primei epoci a fierului de la Dunărea Mijlogie sau de pe Tisa. Etapa următoare, în care dispar vasele pătrate înlocuite de cele bitronconice, iar canelurile înguste, fine, sînt înlocuite, la rîndul lor, de cele late, se caracterizează prin pătrunderea acum a noilor elemente, nu numai prin Porțile de Fier, dar și prin defileul Oltului [31], ca și prin generalizarea civilizației hallstattiene în întreaga provincie. Acestui interval de timp, corespunzînd, foarte probabil, sec. XI a. Ch., îi aparțin grupul hallstattian timpuriu Vîrtop, o parte din mormintele cîmpului de urne de la Balta Verde, parțial cetatea de la Portărești, așezarea de la Călugăreni, ca și descoperirea de la Cîrna.

[23] I. Chicideanu, *op. cit.*, loc. cit.

[24] *Ibidem*, p. 44—45 Catalog, nr. 12, 14, 17, 27, 29, 32.

[25] Noțiunea de grupul Govora a fost introdusă de către B. Hänsel (*op. cit.*, I, p. 57—65) care a inclus în el toate descoperirile Verbicioara tîrzii din zona deluroasă a Olteniei, corespunzînd fazelor IV și V Verbicioara stabilite de D. Berciu (Dacia, N.I. S., 5, 1961).

[26] S. Morintz și D. Șerbănescu. Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 19 și fig. 11—12.

[27] I. Chicideanu, *op. cit.*, fig. 35/5.

[28] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1978, p. 91 și pl. 135/21. Vasul mic, bitronconic, din pastă neagră, în care s-au aflat piesele de aur, este decorat cu caneluri înguste la fel cu cel din M. 13 de la Ostrovogania. În desenul publicat de M. Petrescu-Dîmbovița, acest lucru nu este redat. Am putut studia însă vasul, aflat în colecția muzeului din Alba Iulia, prin bunăvoința lui I. Aldea, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

[29] O. Bozu, , StComCaransebeș, 4, 1982, p. 145—146, pl. 10.

[30] E. Moscalu, Dacia, N. S., 25, 1981, p. 346—347 și Idem, StComCraiova, 3, 1981, p. 21 unde sînt amintite două cuțite din bronz, cu analogii în depozitul de la Șpălnaca, descoperite în urne.

[31] Aceste pătrunderi prin defileul Oltului, dinspre Transilvania, sînt dovedite, printre altele, și prin vasele de tip *pyraunos* descoperite la Ocnele Mari (Gh. I. Petre, *op. cit.*, fig. 6/5) și care își găsesc foarte bune analogii tocmai în mormintele din faza I ale necropolei de incinerație de la Lăpuș (cf. C. Kacso, Dacia, N. S., 19, 1975, p. 49—51 și fig. 9/1—3).

EIN FRÜHEISENZEITLICHER FUND IN CÎRNA

ZUSAMMENFASSUNG

Im Sommer 1990 wurde am Südufer des Nasta-Sees in unmittelbarer Nähe des bronzezeitlichen Brandgräberfeldes von Cîrna ein archäologischer Komplex entdeckt. Aus einem mit einem Deckel überdeckten Sackgefäß (Abb. 1/A) bestehend, scheint der Komplex ein Brandgrab gewesen zu sein. Leider zerstörte eine Tiergalerie den Inhalt, so daß Brandreste fehlen.

Der Inventar des Fundes besteht aus einem Sackgefäß aus grobem, gelb-ziegelrotem Ton, das mit einer Tupfenleiste und vier stark profilierten Vorsprüngen verziert ist, einer halbkugelförmigen Schüssel aus schwarzem poliertem Ton, mit nach innen gebogenem Rand und mit girlandenförmigen Kanneluren am inneren Teil verziert. In demselben Gefäß wurden auch zwei Bruchstücke von einer anderen gleichartigen Schüssel entdeckt, die aber auch nach außen mit einem hufeisenförmigen reliefartigen Muster verziert wurde (Abb. 1/1—3).

Der Fund von Cîrna gehört in den Vîrtop Kulturkomplex mit kannelierter Keramik, der für Oltenien in der frühen Hallstattzeit charakteristisch ist und der, soweit zahlreiche westliche Elemente vom Typ Susani mit eingegliedert werden, im Laufe des 11. Jhs. v. Chr. datiert werden kann.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. A Stratigraphisches Profil des Komplexes; 1 Sackgefäß; 2 Deckel-Schüssel; 3 Fragmente aus der zweiten Schüssel.

SERAPIS PE UN TIPAR DIN AȘEZAREA ROMANĂ DE LA MICĂSASA

de IOAN MITROFAN

În așezarea romană [1] ale cărei urme se află în vatra actualei comune Micăsasa jud. Sibiu, în anul 1986 cercetările arheologice [2] s-au desfășurat în două locuri; dintre care unul este situat spre marginea de sud a așezării [3].

Cu acest prilej, în acest loc, în timpul cercetărilor, s-a descoperit și o groapă, aproximativ circulară, cu diametrul de cca 6 m și adîncă de 1,60 m, care pleca din nivelul mijlociu de locuire al așezării [4]; nivel caracterizat prin numărul mare de cuptoare pentru ars oale aflate nu departe spre mijlocul așezării [5]. În această groapă, din care inițial s-a scos lut pentru confecționat vase și care apoi, pentru nivelarea terenului și dispensarea de resturile neutilizabile, a fost umplută de meșterii olari cu vase sparte, cu vase fisurate ori cu mici defecte [6] (fig. 1), s-a aflat la —0,85 m și un fragment dintr-un tipar de lut.

Din tipar, modelat din pastă bună, consistentă, de culoare cărămizie-cenușie, spart în antichitate și retușat grosolan, s-a păstrat bustul zeului Serapis privind spre stînga. El e prezentat ca de obicei ca un bărbat în plină putere a vîrstei, cu expresia senină dar severă, cu sprîncenele arcuite bine pronunțate, cu nasul drept, cu gura mică încadrată de o mustață bogată, cu barba stufoasă tăiată scurt și cu părul în bucle prins în *lemniscus*. Pe creștet poartă *calathus*-ul [7], iar în jurul capului se află o aureolă de raze [8]. Pe corp el are o manta drapată prinsă pe umărul stîng. cu o fibulă de formă rotundă (fig. 2/1).

[1] Cel mai mare centru de olărit cunoscut pînă în prezent în provincia Dacia ; v. și studiul nostru din Dacia, N. S., 34, 1990, p. 129—138.

[2] Începute în 1976 și continuate pînă în acest an.

[3] Unde s-a făcut verificarea unor informații privind descoperiri mai vechi decît începutul cercetărilor noastre arheologice aici; informații din care reieșea că în timpul săpării unei pivnițe, cînd s-a construit în anul 1969 casa lui Andrei Păcurar (în Livadă), s-a aflat o mare aglomerare de vase, un depozit de vase (?).

[4] Astfel de gropi de dimensiuni diferite, ce străpung solul plecînd din nivelul mijlociu, umplute cu ceramică rebutată ori cu materiale provenite din dărimături au fost descoperite destul de multe în timpul cercetărilor.

[5] Formînd deocamdată, din cele cunoscute prin cercetările făcute pînă în prezent, două grupuri: unul constituit din două cuptoare, celălalt din 8 cuptoare. Cf. I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 131.

[6] O încercare de a categorisi astfel de gropi după conținutul ceramicii aflate în ele, cf. C. Laroche, Revue archéologique de Narbonnaise, 20—87, p. 300—303; cea de la Micăsasa se înscrie în a treia categorie a gropilor mixte ce conțin atît rebuturi de coacere, șarje, cît și alte diferite vase fără nici o legătură între ele.

[7] Înfățișare prezentă pe majoritatea monumentelor și care se aseamănă mai mult sau mai puțin cu prototipul din Serapeum-ul din Alexandria, însumînd pe Jupiter, Pluto și Esculap. Cf. G. Lafaye, *Serapis*, în DA, IV, 2, p. 249—250; R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 423; Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 72; L. Vlad Borrelli, *Serapide*, în *Enciclopedia dell'arte antica*, Roma, 1966, p. 205—206.

[8] Identificat cu Helios, Helios-Serapis, vezi G. Lafaye, *Serapis*, DA, p. 250; R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel* ..., p. 428 și L. Vlad Borrelli, *Serapide*, în *Enciclopedia*, ..., p. 206.

S C I V A, tomul 43, nr. 1, București, ianuarie—martie, 1992, p. 55—61

Bustul zeului era încadrat într-un chenar circular cu diametrul 6, 8 cm, format din puncte incizate, urmat de o alveolare ornată cu o linie șnurată, distrusă parțial în timpul retușării.

Fig. 1. Imagine cu groapa cu vase.

Că fragmentul de tipar făcea parte dintr-o reprezentare mult mai mare se poate observa cu ușurință din retușurile neizbutite făcute pe alveolarea circulară a tiparului, care, după ce a fost spart tiparul, s-a încercat să fie redusă numai la imaginea mai sus prezentată.

Pentru o imagine mult mai mare pledează, mai ales, și grafia de pe spatele tiparului : s-au păstrat 5 litere : trei întregi și două numai parțial (fig. 2/2). Restul textului a fost distrus, lipsind atît spre stînga cît și înspre dreapta și sigur cel puțin un rînd, care preceda rîndul din care s-a păstrat fragmentul de text.

Culoarea pastei, cărămizie pe revers și cu pete de culoare cărămizie închisă pe avers și pe una din marginile retușate, indică, se pare, nu numai o folosire a tiparului ci și o ardere secundară.

Zeul Serapis de pe fragmentul de tipar din așezarea romană de la Micăsasa prin înfățișarea sa, prin expresia feței sale severă dar calmă, pare să reunească imaginile zeilor Jupiter, Pluto și Esculap, iar prin aureola de raze din jurul capului se identifică și cu Helios, Helios-Serapis [9].

Fig. 2.1 fragment de tipar înfățișînd pe Serapis (avers); 2 textul păstrat pe reversul tiparului.

Ca portretistică și execuție el se apropie mult de alte două tipare-medalion, tot din lut, descoperite în zonă : la Apulum [10] și la Cristești jud. Mureș [11]. Primul este un tipar dublu, din care lipsesc fragmente. Pe una din părți se află bustul zeului Serapis, din față, cu o ramură de palmier, se pare și o semilună și, deasupra ei, în acest caz, e mai degrabă soarele cu raze, atribute ale creației originare [12] și nu o rozetă cum se preconiza. Pare-se că aceeași situație e prezentată și pe o gamă din colecția Muzeului din Sibiu, unde soarele a fost identificat cu o stea [13]. Pe cel de-al doilea tipar, fără alte atribute în afară de *calathus*, părul zeului e prins mai curînd într-o plasă de ramuri cu frunze [14].

În legătură cu textul păstrat fragmentar pe reversul tiparului de la Micăsasa într-o grafie nu destul de clară, în care se pot distinge, se pare, litera *S* cu partea de început, superioară, neincizată, ori litera *V* cu hasta stîngă mai scurtă, urmată de literele *M* și *Y* și apoi, pare-se, de două litere care ar putea fi *R* în ligatură cu o literă cu hasta perpendiculară.

Din rîndul precedent se disting, cu foarte mare greutate, foarte puțin dintr-o hastă și din ovalul a două litere.

[9] Cf. notele (7—8), precum și Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 83.
[10] Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469—471.
[11] Al. Popa, StComSibiu, 12, 1965, p. 231—233.
[12] Atribute isiace ale cuplului primar, cf. G. Lafaye, DA, III, p. 578—581.
[13] Vezi L. Țeposu-David, StComSibiu, 12, 1965, p. 98, nr. 32, pl. IV, fig. 1.
[14] Apropiindu-se chiar și prin înfățișare, dacă nu mai veselă dar mai puțin severă, de Dionysos. Vezi, R. Cagnat-V. Chapot, *op. cit.*

După încercări și ipoteze, admițînd că semnul grafic păstrat la începutul textului ar fi litera *S*, s-ar putea citi *S MYRI* sugerîndu-ni-se lectura [*ISI*]*S MYRI* [*ONIMA*][15]. Isis fiind de fapt cunoscută și sub această formulă de adorație Μυριωνυμος[16], lectură ce nu ni se pare imposibilă ci chiar justificată, dacă ținem seama de marea afinitate dintre Isis și Serapis. Această afinitate este creată prin identificările și atributele lor inițiale[17], identificări și atribute care prin contaminările suferite în perioada de criză religioasă și morală a Imperiului, a sincretismului religios, se amplifică. Serapis va absorbi toate atribuțiile zeilor, iar Isis pe cele ale zeițelor[18]. În acest caz, pe tipar, după cum pare să ne indice și poziția textului de pe spate existent către marginea din fața privirii zeului, în fața lui Serapis s-ar fi aflat și tiparul medalion (?) al zeiței Isis[19]. Această asociere este, după cum s-a arătat, plecată din mitul originar și întîlnită sub diferite ipostaze în întreg Imperiul[20]; și poate alături zeii amintiți să fi figurat și alte atribute ale lor, sau poate chiar Harpocrate, completînd astfel triada divină egipteană[21].

Dar textul păstrat fragmentar s-ar putea preta și altor lecturi. Bunăoară, ar putea fi un nume de persoană[22], ori pur și simplu locul de unde era fabricantul sau proprietarul tiparului[23], nemaivorbind că litera de la începutul textului păstrat, după cum s-a arătat, ar putea fi litera *V*.

Oricum, e primul tipar sau lucrare plastică din Dacia reprezentînd pe Serapis completată și de o inscripție[24].

Ca stăpîn al cerului, al tenebrelor, al transformărilor ce se împlinesc în natură și în destinele oamenilor, popularitatea zeului Serapis crește, devine majoră, iar prin contaminarea lui cu Esculap creatorul medicinei, devine și un mare zeu vindecător. El îi eliberează pe oameni de infirmitățile lor și prin oracole date în timpul somnului în sanctuarele sale, care devin, ca și sanctuarele lui Esculap, adevărate spitale. Numele sau imaginea sa se vor întîlni adesea și pe amulete, geme sau alte instrumente de magie[25].

Răspîndirea cultului lui Serapis în Dacia se va face odată cu instalarea stăpînirii romane, într-o perioadă relativ tîrzie, cînd lumea romană cu divinitățile ei rural-patriarhale, în plină căutare, era tot mai mult ahtiată după speculațiile teologice ale Orientului, după misterele lui sal-

15 Lectură sugerată cu multă amabilitate de colegul I. Piso.
16 Cf. G. Lafaye, DA, III, 1, p. 581. Nume întîlnit și în inscripțiile din Dacia: CIL, III, 882; Al. Popa, SCIV, 13, 1962, 1, p. 147—149.
17 Cf. G. Lafaye, DA, III, 1, p. 578, 581; idem, DA, IV, 2, p. 1249; R. Chapot, *op. cit.*, p. 427.
18 G. Lafaye, DA, III, 1, p. 581; ibidem, IV, p. 1250; Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 83.
19 De fapt trebuie să amintim că în timpul cercetărilor s-a aflat și un fragment dintr-un tipar pentru confecționat statuete reprezentînd-o pe Isis.
20 Cf. L. Vlad Borrelli, *op. cit.* Pentru Dacia vezi, D. Tudor, Apulum, 6, 1967, p. 213, fig. 2/10 și L. Țeposu-David, *op. cit.*, p. 98, nr. 34, pl. IV/7.
21 Vezi și G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antiquità di Bucarest*, I, București, 1969, p. 87, nr. 171, pl. LXXV; C. Petolescu, StCl, 15, 1973, p. 159, 161.
22 Vezi CIL, III, 9990, 8112, 5389, 7263.
23 Care în acest caz ar putea fi Smyrna, oraș grecesc de pe coastele Asiei Mici.
24 Pe un medalion de lut se pare de la Alburnus Maior se află numai inscripția: Milostiv (să)-mi (fie) Serapis și toți zeii, cf. I. I. Russu, SCIV, 11, 1960, 1, p. 408; idem, StComSibiu, 12, 1965, p. 65—66.
25 Cf. G. Lafaye, *Serapis*, in DA, IV, 2, p. 1250; R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 428; L. Vlad Borrelli, *op. cit.*

vatoare [26], după liturghiile lui pline de irezistibil și ceremonii seducătoare[27], cînd sincretismul religios era în plină vogă [28].

Adoratorii și purtătorii acestui cult în Dacia, ca și în întreg Imperiul, fac parte dintr-o lume pestriță și din toate mediile sociale [29], începînd de la mari demnitari ca : guvernatori ai provinciei [30], militari [31], înalți funcționari [32], persoane cu bună stare, care puteau să ridice altare, la persoane mai mult sau mai puțin avute, care puteau să fie posesoare a unor statuete [33], a unor inele cu geme [34], ori numai a unor medalioane confecționate din lut [35], În inscripții Serapis apare la : Apulum [36], Sarmizegetusa [37], și Alburnus Maior [38] ; împreună cu Isis la : Apulum [39], Sarmizegetusa [40], Potaissa [41], iar împreună și cu alte zeități la Apulum [42]. În plastică Serapis e prezent la : Porolissum [43], Potaissa [44], Romula [45], Sucidava [46], și din locuri neprecizate în colecțiile muzeelor din Cluj [47] și Sibiu [48] ; împreună cu Isis la Romula [49] și dintr-un loc necunoscut [50], iar împreună și cu Harpocrate la Sucidava [51]. Pe tipare el apare la : Apulum [52], Cristești [53], și acum și la Micăsasa.

În așezarea romană de la Micăsasa, ca și în celelalte centre ale provinciei Dacia, Serapis ca și consoarta sa Isis trebuie că aveau mulți

[26] Într-o inscripție de la Apulum, CIL, III, 973, un duumvir al coloniei Sarmizegetusa și preot al lui Escalup îi dedică lui Serapis un altar.

[27] C. Daicoviciu, Anuarul Institutului de studii clasice, 1, 1928—1932, p. 81.

[28] La Apulum, CIL, III. 973. 7768. Serapis e însoțit de epitetele *numini* și *sacrum*, iar într-o inscripție de la Sarmizegetusa. cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 83, cu cel de *invicto*.

[29] R. Cagnat — V. Chapot. *op. cit.*, p. 427 ; Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 74, 77—78.

[30] *CIL*, III, 7771, 7920 ? ; C. Daicoviciu. *op. cit.* ; H. Daicoviciu — D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Cluj. 1984. p. 179.

[31] *CIL*, III, 7769, 7770.

[32] *CIL*, III, 973.

[33] A. Hekler, ArchErt, 30'4. p. 309—311 ; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 85 ; pl. LXXII ; C. Petolescu, *op. cit.* ; D. Tudor. *Oltenia romană*, București, 1978, p. 390 ; Al. Popa, *Cultele egiptene și microasiatice*, teză de doctorat. ms., 1979, p. 12, nr. 7 ; H. Daicoviciu — D. Alicu, *op. cit.*, p. 218—219. Statuetele citate că ar reprezenta pe Serapis, vezi D. Isac, ActaMN, 7, 1979, p. 549—553, fig. 1 ; Al. Popa, *op. cit.*, nr. 5, noi le considerăm incerte.

[34] L. Țeposu — David , *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 528, fig. 1/5 ; eadem, StComSibiu, 12, 1965, p. 98, nr. 32, pl. IV, fig. 1 și nr. 34, pl. IV, fig. 7 ; D. Tudor, Apulum, 7, 1969, p. 213 ; L. Țeposu-E. Lakó. *Catalogul colecției de geme romane*, Zalău, 1973, p. 4, pl. I/3.

[35] Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2 ; idem. StComSibiu, 12, 1965.

[36] *CIL*, III, 973. 7768. 7769.

[37] C. Daicoviciu, *op. cit.* ; H. Daicoviciu-D. Alicu, *op. cit.*, p. 179.

[38] Vezi nota 21.

[39] *CIL*, III, 7770.

[40] *CIL*, III, 7920 ; IDR, III. 2, nr. 227.

[41] *CIL*, III, 881.

[42] *CIL*, III, 7771.

[43] L. Țeposu—Marinescu — E. Lakó, *op. cit.*

[44] A. Hekler, *op. cit.*

[45] C. Petolescu, SCIV, 23, 1972. 1, p. 80—81, nr. 2, fig. 2 ; D. Tudor, *Oltenia romană*, *loc. cit.*

[46] C. Petolescu, StCl, 15, 1973, p. 159—161 ; Tudor, *op. cit.*

[47] L. Țeposu-David, *Omagiu Daicoviciu*, p. 528.

[48] Eadem, StComSibiu, 12, 1965.

[49] D. Tudor, Apulum, 7, 1969, p. 213.

[50] L. Țeposu-David, *op. cit.*

[51] C. Petolescu, *op. cit.*

[52] Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469—471.

[53] Idem, StComSibiu, 12. 1965. p. 231—233.

admiratori, organizaţi în asociaţie religioasă pentru slujirea altarului şi, ca şi în alte părţi ale Imperiului, în ierarhia superioară se pare că erau şi femei preotese[54]. Această situaţie pare să fie susţinută şi de cele două inele în formă de şerpi[55], aflate în atelierele din marele grup de cuptoare descoperite aici[56]. Ele aparţin, ca şi tiparul, nivelului mijlociu de locuire ce se încadrează arheologic, se pare, în a doua jumătate a sec. II şi probabil în prima jumătate a sec. III[57], tot acestui nivel îi aparţin şi foarte multe fragmente de vase de lut cu decor în relief în formă de şerpi, vase ce par să fi fost utilizate în timpul ceremoniilor[58].

SÉRAPIS SUR UN MOULE DE L'ÉTABLISSEMENT ROMAIN DE MICĂSASA

RÉSUMÉ

Pendant les recherches archéologiques de 1986 dans l'établissement romain de Micăsasa (dép. de Sibiu), dans une fosse à vases rebutés (fig. 1) trouvée vers la limite Sud de l'établissement, on a découvert aussi un fragment de moule en terre cuite. De ce moule, brisé dès l'antiquité et retouché grossièrement, il s'est conservé le buste du dieu Sérapis avec ses attributs habituels (fig. 2/1), encadré d'une bordure circulaire au diamètre de 6,8 cm.

On remarque facilement que ce fragment appartenait à une iconographie beaucoup plus étendue, en observant les retouches exécutées aussi que la graphie existente sur le dos du moule (fig. 2/2). Cinq lettres se sont conservées : trois complètes, deux seulement partiellement et, semble-t-il, les restes d'autres deux de la ligne précedente. Le texte conservé est à lire *SMYRI*, donc on le complète [*ISI*]*S MYRI*[*ONIMA*], ce qui ne serait pas exclu, étant donné la grande affinité d'Isis et de Sérapis ; probablement la déesse figurait aussi dans l'iconographie du moule.

[54] G. Lafaye, DA, III p. 584.

[55] Ambele din metale preţioase în formă de şarpe încolăcit, pare-se o viperă, cu capul ridicat, celălalt înfăţişind, de asemenea, un şarpe încolăcit, ambele destul de strimte pentru degetul unui bărbat, iar prin modul de confecţionare incomode, se pare că erau purtate numai la anumite ceremonii.

[56] Cf. I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 14.

[57] Studiul asupra cercetărilor făcute în această aşezare şi prelucrarea materialelor este încă în curs. De fapt, în această perioadă se încadrează şi majoritatea inscripţiilor din Dacia dedicate lui Serapis şi Isis, vezi *CIL*, III, 881, 882, 1428, 7768, 7769, 7771, 7837.

[58] Prin asociere cu inelele ale căror posesori erau proprietari de ateliere de olărit : nemaivorbind că şarpele se înscrie atît printre atributele lui Serapis cît şi ale lui Isis, cf. G. Lafaye, DA, III, 1, p. 580—581 ; idem, DA, IV, 2, p. 1251 ; L. Vlad Borrelli, *Serapide*, *op. cit.*, p. 293 ; dar vezi şi G. Popilian şi Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 24, 1973, 2, p. 239—251.

Mais le fragment de texte se prêterait aussi à d'autres lectures, par exemple comme nom propre ou endroit d'origine du propriétaire du moule. Ne parlons plus du fait que la lettre conservée au début du texte pourrait aussi être un V.

La diffusion du culte de Sérapis dans la Dacie romaine a lieu dans une période relativement tardive, lorsque le syncrétisme religieux était en pleine vogue. Lui et sa parèdre Isis semblent avoir eu ici beaucoup d'adorateurs groupés dans une association culturelle, ce qui confirment aussi d'autres découvertes.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Image de la fosse aux pots.

Fig. 2.1. fragment de moule représentant Sérapis (avers). 2 le texte conservé du revers du moule.

TERACOTE VOTIVE DE LA AMPELVM *

de ION T. LIPOVAN

În perimetrul anticului *municipium Ampelum* (Zlatna, jud. Alba), în anul 1984, într-un context arheologic bine datat — un cuptor de ars ceramică — aparținînd unei *officina* care a activat pe la jumătatea sec. II e.n., au fost descoperite, împreună cu alte materiale de interes arheologic și cîteva fragmente de teracote votive, prezentate la acea vreme într-o notă succintă [1]. Datorită informațiilor valoroase, inedite, pe care ni le oferă aceste fragmente, privind apartenența lor și a desfășurării vieții spirituale din Ampelum, am considerat oportună reluarea prezentării lor într-un cadru mai detaliat.

1. *Teracotă* (fig. 1, 1 a—b) [2] stare fragmentară din vechime, rebut, pastă fină roșie cărămizie, friabilă, aparține fazei de „biscuit" din procesul de realizare a ceramicii cu glazură plombiferă [3]. Dimensiuni ; h = 9 cm, dm = 4,5 cm, gol pe dinăuntru, executat în tipar bivalv. Personajul poartă o pelerină, cu glugă — *cuculus* —, lungă pînă în zona *phallusului*. Fața este încadrată de glugă, iar amănuntele faciale sînt erodate, aproape șterse. La ceafă are un orificiu rotund cu diametrul de 0,8 cm. Pe spate poartă un ornament reprezentînd o viță de vie cu rădăcini și coarde cu ciorchini de struguri (fig. 2, 3). În față, pe marginea celor două laturi ale pelerinei, este realizat un decor din scurte incizii oblice (fig. 1, 1 a, 2 a ; 2, 1). Cutele pelerinei sînt marcate prin patru incizii oblice, dispuse de o parte și de alta. În față, în partea de jos a pelerinei, se află orificiul de inserție a unui *phallus* exagerat.

2. *Teracotă* (fig. 1, 2 a—b) [4] stare fragmentară din vechime, rebut, pastă fină cenușie gălbuie, bine arsă, pe fața interioară poartă o glazură maronie. O pată de glazură de aceeași culoare se află pe latura dreaptă a soclului și pe o parte din spate. Dimensiuni ; h = 7,5 cm ; dm = 4,5 cm. Se păstrează o parte din îmbrăcămintea care este identică cu aceea de pe fragmentul prezentat anterior (1). În picioare poartă o încălțăminte cu șireturi — *calliga*. Atributul esențial, exagerat, în erecție (fig. 2, 3), fragmentat din vechime (fig. 1, 2 a—b), poartă la locul de inserție cu corpul, pe partea superioară, două proeminențe (?), iar canalul este glazurat. Divinitatea este postată pe un soclu tronconic. Pe porțiunea păstrată din spatele teracotei se află un ornament viticol identic cu cel de pe fragmentul prezentat la nr. 1. Soclul poartă de asemenea, pe spate, un ornament format dintr-o viță de vie cu rădăcini și coarde cu frunze, iar la partea superioară un șir de *S*-uri culcate (fig. 2, 2).

* Obiectele care constituie subiectul acestei note au fost descoperite de către semnatarul acestor rînduri și donate Muzeului „Unirii" din Alba Iulia, avînd nr. inv. 8341—8344.

[1] I. T. Lipovan, AIIA, Cluj-Napoca, 26, 1983—1984, p. 301—317 ; Al. Popa și colab., Apulum, 23, 1986, p. 107—117.

[2] I. T. Lipovan, *op. cit.*, p. 308, pl. V, b—c : Idem, Sargetia, 18—19, 1984—1985, p. 146, pl. II, 4 a—b.

[3] H. Balfet și colab., *Pour la normalisation de la description des poteries*, Paris, 1983, p. 47. Poterie cuite une premiére fois en vue de recevoir au cours d'une deuxieme cuisson un revétement de glaçure.

[4] I. T. Lipovan, AIIA, Cluj-Napoca , 16, p. 308, pl. V, 4 a ; Idem, Sargetia, 18—19, p. 146, pl. II, 3 ; Al. Popa și colab., *op. cit.*, p. 112, fig. 8/3.

S C I V A, tomul 43, nr. 1, București, ianuarie—martie, 1992, p. 63—70

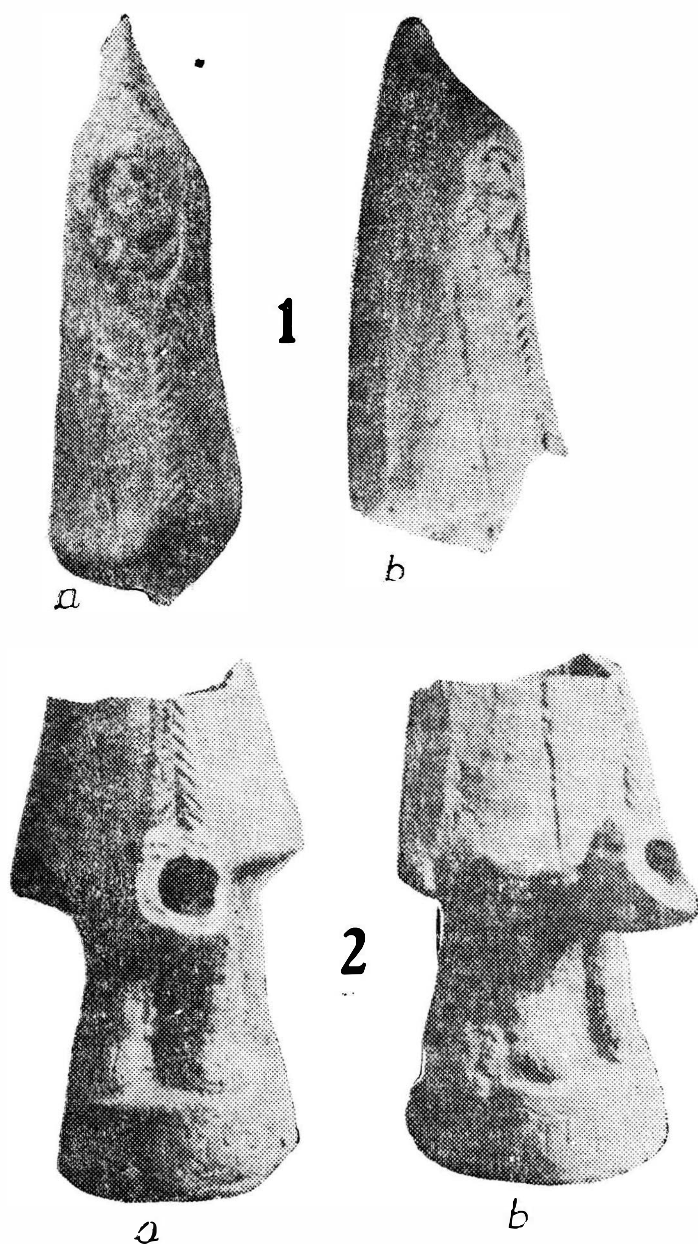

Fig. 1. Fragmente provenite de la teracote reprezentînd probabil pe Priapus (1—2).

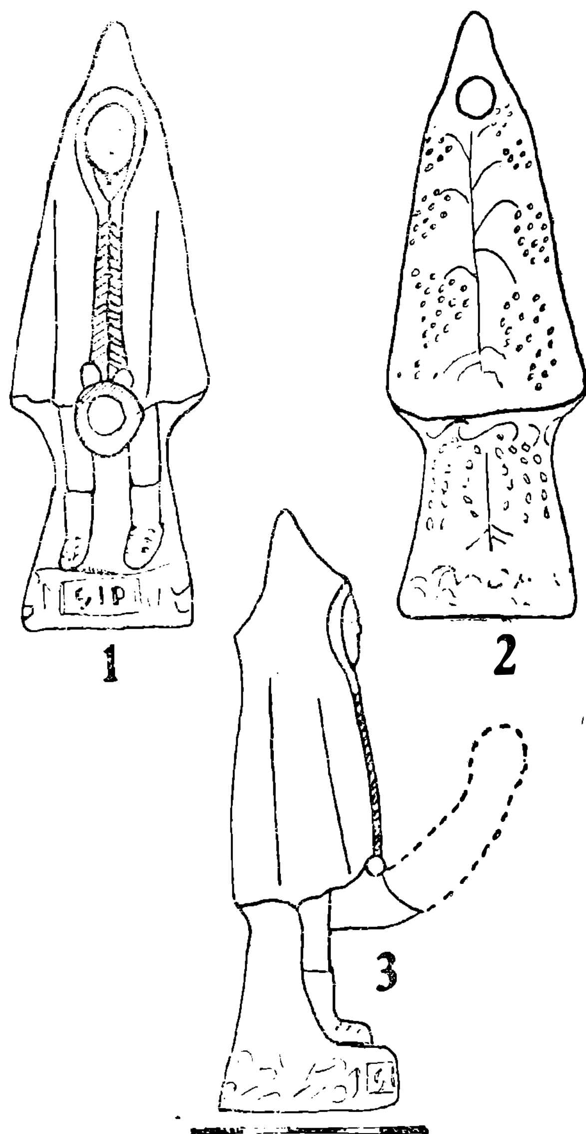

Fig. 2. Reconstituirea grafică a teracotei.

Pe suprafața anterioară a postamentului, într-un chenar dreptunghiular, sînt incizate minuscul inițialele *G. I. P.* (fig. 2, 1). Cele trei inițiale sînt abrevierea celor *tria nomina* ale ceramistului *G. Iulius Proclus*, un întreprinzător, *figullus sigillator*, cu multă experiență și un deosebit simț artistic [5]. El se numără printre puținii artizani din Dacia romană, ale cărui

[5] I. T. Lipovan, AIIA, Cluj-Napoca, 26, p. 304, 310; Idem, Sargetia, p. 142; Al. Popa și colab. *op. cit.*, p. 112, 115.

nume s-au păstrat pe teracotele, reliefurile sau alte obiecte din lut ars realizat e de el [6].

În continuarea chenarului cu sigla *G. I. P.* în jurul postamentului, pe partea de jos, este zgrafitat, în pasta crudă înainte de ardere, un ornament (?) care pare realizat din semne alfabetiforme. Foarte probabil că este copia, nereuşită, în scrierea cursivă, a unui text în legătură cu cultul divinităţii, executat de către un neiniţiat în tainele acestei scrieri, rămîne ca epigrafiştii să-şi spună cuvîntul.

Cu ajutorul celor două fragmente prezentate (1—2), în rîndurile de mai sus, s-a putut reconstitui grafic o teracotă care l-ar putea reprezenta pe zeul Priapus într-o ipostază inedită, fără analogii pe teritoriul provinciei Dacia (fig. 2, 1—3).

Elementele componente ale teracotei ne sugerează o dublă funcţionalitate : una din opaiţ [7], aprins în anumite ocazii legate de cultul divinităţii pe care o reprezintă, precum şi una erotică.

Utilizarea ca opaiţ ne este sugerată de anumite particularităţi ale elementelor componente ale teracotei. Interiorul glazurat putea să substituie bazinul de ulei — *infundibulum* — ; *phallusul*, exagerat în erecţie, substituie ciocul opaiţului — *rostrum* —, care la extremitate avea un orificiu pentru inserţia fitilului — *ellychnium*. Canalul phallusului a fost impermeabilizat cu o peliculă de glazură de culoare verde maronie. După ceafă, teracota are un orificiu cu diametrul de 0,8 cm, în poziţie oblică, pentru alimentarea opaiţului cu ulei.

Prin forma şi componentele descrise, caracteristice acestui gen de reprezentări, teracota putea să aibă, aşa după cum am mai menţionat, şi o semnificaţie erotică. Dar la fel de bine putea să fie un mic recipient, un *unguentarium* (?), cu interiorul glazurat pentru a nu permite pierderea prin absorbţie în pereţi a unui preţios *oleum* parfumat, sau a unei licori cu însuşiri afrodisiace (!?), deversarea efectuîndu-se prin *phallus*.

Alături de fragmentele prezentate, în acelaşi context arheologic, aşa după cum am mai relatat, au mai fost surprinse fragmente care provin de la două teracote identice dar din zone diferite ale corpului, pe care le vom prezenta în continuare.

3. *Teracotă* (fig. 3, 1 a—b), starea fragmentară din vechime, pastă fină gălbuie cu uşoare nuanţe cărămizii, friabilă, aparţine fazei de „biscuit” a unei piese rebutate în timpul procesului de glazurare. Reprezintă porţiunea de la brîu în sus al unei divinităţi, avînd spatele fragmentat. Dimensiuni ; h = 11 cm, dm = 5 cm. Divinitatea poartă un *chiton* şi o *mantie*, fără a putea preciza forma ei la spate. În pliurile mantiei se păstrează urmele unei substanţe albe văroase care supusă unor analize chimice s-a dovedit a fi de natură plombiferă. Pe cap poartă o *bonetă frigiană*. Părul ete tăiat pe frunte în „breton”, din dreptul urechilor, pe care le acoperă, iar la spate este lăsat în formă de plete care acoperă şi partea din faţă a gîtului, depăşind apoi înălţimea umerilor. Are faţa rotundă de tînăr, fără barbă, ochii exoftalmici, privirea tristă, nasul

[6] I. I. Russu, ActaMN, 1, 1964, p. 189—190, nota 6, cu bibliografia problemei ; M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 37.

[7] I. T. Lipovan, AIIA, Cluj-Napoca, 26, p. 308, pl. v, 4 a—c ; Idem, Sargetia, 18—19, p. 146, pl. II, 3—4 a—b.

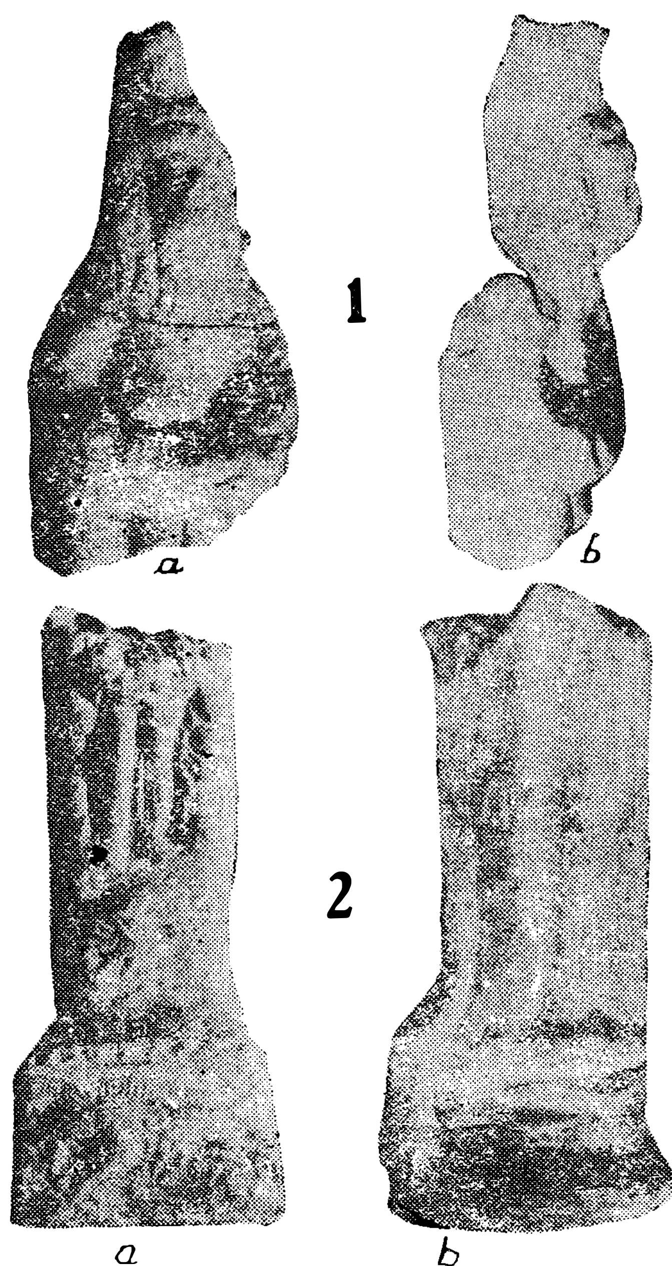

Fig. 3. Fragmente provenite de la teracota reprezentîndu-l pe zeul Attis (1—2).

turtit cu nările proeminente şi buze groase. Pe braţele împreunate la nivelul pîntecului poartă un număr de cinci pîini (?), sau alte produse de origine vegetală, pe care în stadiul actual al cercetărilor şi lipsa unor analogii nu le putem preciza.

Foarte probabil ca personajul de pe fragmentul de teracotă prezentat, datorită unei fizionomii caracteristice şi a vestimentaţiei, respectiv a bonetei frigiene (?), să reprezinte pe *Attis*, fără *pedum*, cunoscut ca divinitate paredră a *Cybelei* [8], cu legende, cult şi ritualuri comune cu *Marea Mamă* a zeilor.

4. *Teracotă* (fig. 3, 2 a—b) — stare fragmentară din vechime, rebut pastă fină cărămizie cenuşie, mai puţin friabilă decît precedenta (3) ş aparţine, la fel ca precedenta, fazei de „biscuit". Provine de la o teracotă reprezentînd porţiunea de la brîu în jos a unei divinităţi. Se păstrează partea de jos a braţelor împreunate, purtînd, la fel, cinci pîini (?), realizare identică privind forma şi dimensiunile cu cea de pe fragmentul prezentat anterior, ambele fiind turnate în acelaşi tipar. Divinitatea poartă pantaloni lungi — *bracae* — pînă la nivelul labelor, cracul stîng este încreţit pe picior, iar cel drept este întins datorită piciorului îndoit din genunchi. Nu poartă nici un fel de încălţăminte de epocă, este desculţ.

Echilibrul corpului este realizat prin sprijinirea pe piciorul stîng, iar cu dreptul, uşor îndoit din genunchi, schiţează încercarea de a păşi înainte. Mantaua cade în falduri în stînga şi dreapta picioarelor pînă la nivelul soclului.

Soclul este împărţit în trei registre de dimensiuni diferite, primul de 4 × 4,3 × 4 cm[9], al doilea de formă trapezoidală 2 × 6,5 × 4 cm, iar cel de al treilea de 5 × 7 × 5 cm este mai masiv asigurînd o mai bună stabilitate a teracotei.

Pe primul registru, cel de sub picioarele divinităţii, a fost realizat în tipar şi apoi accentuat prin incizii un *cocoş* alegînd spre dreapta (fig. 3, 2 a). Pe cel de-al doilea registru, de formă trapezoidală, avînd o poziţie oblică faţă de celelalte două registre, au fost incizate, înainte de ardere, iniţialele *G. I.P. Fe(cit)* [10]. Un şir de mici alveole urmat de două incizii orizontale despart registrul oblic de cel de la bază. Pe ultimul registru, tot în tipar, un *cîine* [11] cu zgardă la gît, alegînd spre stînga (fig. 3, 2a).

Spatele teracotei este oval purtînd cinci caneluri verticale lungi pînă la nivelul ultimului registru, reprezentînd foarte probabil mantia în falduri. Ultimul registru, în partea dorsală, poartă trei caneluri orizontale. Interiorul teracotei este gol. În zona de lipire, pe laturi, ale celor două părţi componente, turnate în tipar bivalv, se observă o retuşare efectuată cu un instrument ascuţit (fig. 3, 2 b). Jumătatea inferioară a ultimului registru, respectiv a postamentului împreună cu cîinele, a fost acoperită cu o peliculă a unei emulsii de culoare neagră-cenuşie.

[8] D. M. Pippidi, S. Sanie, în DIVR, p. 206.

[9] Ordinea dimensiunilor este: înălţimea × lăţimea × grosimea.

[10] Vezi nota 5.

[11] În faza preliminară a cercetărilor am atribuit imaginea unui *mistreţ* (vezi AIIA Cluj-Napoca, 26, p. 307), dar o mai atentă analiză a conformaţiei corporale, respectiv ale unor detalii caracteristice, ex. cap, gît, picioare, supleţea corpului şi felul în care aleargă animalul, ne-au relevat o conformaţie caracteristică unui cîine şi nu una greoaie a unui mistreţ, aspect care ne obligă să operăm corectura de rigoare.

Cu ajutorul celor două fragmente prezentate, care provin de la acelaşi gen de teracotă, respectiv identice, dar de la piese diferite, s-a putut reconstitui imaginea unui personaj pe care în faza preliminară am presupus, cu multă rezervă, că reprezintă un Priapus [12] nu foarte caracteristic, lipsindu-i atributele esenţiale.

Este binecunoscut că Priapus, în ipostaza de protector al fertilităţii grădinilor, ogoarelor, germinaţiei şi a turmelor, a lăsat urme plastice numai în regiunile cu caracter agricol [13], ex. : Apulum [14], Devesel [15], Niculiţel [16], Romula [17] şi Sucidava [18]. Ori, zona Ampelum prezintă un puternic caracter minier, noii veniţi *ex toto orbe Romano* [19] fiind atraşi pe aceste meleaguri de mirajul aurului şi nu de către un mediu propice unei agriculturi prospere.

Aceste aspecte, precum şi unele particularităţi ale modului de prezentare, ale decorului figurativ, fizionomiei, vestimentaţiei precum şi ale unor atribute caracteristice, sau alte simboluri mai rar întîlnite, respectiv mai rar înfăţişate plastic toate odată, *boneta frigiană* (?), *cocoşul* [20] şi *cîinele* [21] (pe unele monumente sînt realizate şi alte animale, *iepurele*, *delfinul*, etc.) [22], sînt argumente destul de convingătoare care pledează pentru atribuirea, fără teama de a greşi, reprezentării de pe fragmentele de teracotă descrise, lui Attis, într-o ipostază inedită.Deasemenea, mediul înconjurător, respectiv mediul fizico-geografic în care au fost surprinse fragmentele de teracotă, ne îndeamnă să sugerăm, ca o ipoteză de lucru, că în noua ipostază, Attis slujitor al *Cybelei-Terra Mater* ocrotitoarea şi a bogăţiilor subsolului [23], ete adorat la Ampelum şi ca protector al minerilor. Este o teracotă cu caracter votiv, inedită. În provincia Dacia este cunoscut un singur monument votiv închinat lui *Attis*, cel de la Sucidava [24].

Repertoriul privind monumentele dedicate lui *Attis* în provincia Dacia ne relevă atenţia deosebită care i se acorda acestei divinităţi la Ampelum, aşezarea deţinînd locul al treilea cu un număr de şapte monumente [25].

Realizarea acestor obiecte de cult în *officina* ampelensă probează activitatea unor coroplaşti de o înaltă măiestrie, buni cunoscători ai canoanelor cultelor care se practicau în zonă. La fel ne mai este relevată existenţa unor credincioşi care în mod curent solicitau acest gen deosebit de obiecte de cult.

[12] I. T. Lipovan, *op. cit.*, p. 307 ; Al. Popa şi colab., *op. cit.*, p. 112, fig. 8, 2.
[13] D. Tudor, OR[4], Bucureşti, 1978, p. 390.
[14] CIL, III, 1 139; Al. Popa, *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 87.
[15] D. Tudor, *op. cit.*, p. 229.
[16] V. H. Baumann, Peuce, 9, 1989, p. 208.
[17] D. Tudor, OTS, Bucureşti, 1968, p. 353.
[18] *Ibidem*, p. 333.
[19] Eutropius, VIII, 6, 2.
[20] Al. Popa, *Cultele egiptene şi micro-asiatice în Dacia romană* (rezumatul tezei de doctorat), Cluj-Napoca, 1979, p. 12.
[21] *Ibidem*.
[22] M. I. Vermaseren, în *Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 401–408.
[23] M. Bărbulescu, *Cultele greco-romane în provincia Dacia* (rezumatul tezei de doctorat), Cluj-Napoca, 1985, p. 8.
[24] Al. Popa, *op. cit.*, p. 11–12 ; M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale*, p. 134.
[25] Al. Popa, *op. cit.* p. 11.

Cele două teracote prezentate reliefează aspecte necunoscute, pînă la această descoperire, privind adorarea unor divinități ca Priapus și Attis în ipostaze inedite, facilitînd o mai completă conturare a vieții spirituale desfășurate la Ampelum în sec. II e.n., îmbogățind în același timp repertoriul acestui gen de obiecte.

TERRE-CUITES VOTIVES D'AMPELUM

RÉSUMÉ

On a découvert, en 1984, dans un four au potier d'une officine d'Ampelum (Zlatna) qui a fonctionné au IIe s. ap. J. C., parmi autres objets, des fragments appartenant aux terre-cuites au caractère votif.

La restitution de ces objets a permis l'identification des figures fragmentaires représentant des divinités dont les deux images différentes restent sans analogies dans la Dacie romaine : dans le premier cas peut-être de Priape ou d'une autre divinité (fig. 1—2) et, dans le deuxième, d'Attis (fig. 3).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Fragments prevenant des terres-cuites représentant peut-être Priape.
Fig. 2. Restitution graphique de la figurine.
Fig. 3. Fragments provenants des terres-cuites représentant Attis.

PIESE DE TOALETĂ ȘI PODOABĂ DIN SECOLUL AL IV-LEA E.N. DESCOPERITE ÎN ESTUL TRANSILVANIEI

de CORNELIU BELDIMAN

Descoperirile fortuite şi cercetările arheologice efectuate în zona estică a Transilvaniei (teritoriul jud. Harghita) în ultimele patru decenii au contribuit la acumularea unor date privind habitatul în perioada post-romană. Pînă acum, în această regiune se cunosc 40 de puncte unde s-au semnalat aşezări, morminte, tezaure de podoabe şi monede sau descoperiri exclusiv monetare (tezaure şi piese izolate). O parte a acestor antichităţi se datează larg pe parcursul sec. IV e.n.; o altă parte se include în aria culturii Sîntana de Mureş, atestată în Transilvania de pe la mijlocul şi pînă la sfîrşitul secolului amintit [1].

În cele ce urmează sînt prezentate cîteva piese recent descoperite (inedite sau nepublicate detaliat) databile în a doua jumătate a sec. IV e.n. şi care suscită un interes aparte, dat fiind faptul că pentru zona est-transilvăneană reprezintă materiale mai puţin frecvente, unele rămînînd apariţii singulare; totodată, trebuie subliniată importanţa lor sub raportul oferirii de jaloane cronologice [2]. Piesele provin dintr-un număr de trei puncte, după cum urmează.

CRISTURU SECUIESC

Între anii 1976 şi 1978 au fost întreprinse săpături arheologice sistematice într-o aşezare deschisă, plasată în partea de nord-vest a oraşului, pe malul drept (terasă joasă) al pîrîului Goagiu (Gagy) în punctul numit „Lok" [3]. Cu această ocazie au fost cercetate patru bordeie şi două gropi, toate databile în sec. IV e.n. Alături de un bogat inventar ceramic, unelte de fier şi litice etc. au apărut şi următoarele piese :

1. *pieptene fragmentar* (fig. 1/6) descoperit în stratul de cultură. Este lucrat din corn de cerb şi aparţine tipului „cu mînerul în formă de clopot". Se păstrează una din plăcile mînerului (fragmentară) cu aripi

[1] C. Beldiman, *Descoperiri arheologice din sec. III—V e.n. în estul Transilvaniei*, comunicare la Al XII-lea simpozion naţional de tracologie, Tulcea, septembrie 1989 (cf. Symposia Thracologica, 7, 1989, p. 419—422).

[2] În categoria pieselor de port şi podoabă din sec. IV e.n. descoperite în estul Transilvaniei se includ şi fibulele; ele fac obiectul unei lucrări separate — cf. C. Beldiman, *Fibule descoperite în estul Transilvaniei* (II), ms. Alte obiecte din această categorie au fost deja publicate : inventarul mormintelor gotice de la Ruganeşti — Z. Székely, Almanah Cristur, 1973, p. 147 şi urm., fig. 4 şi 7; tezaurul cu obiecte de podoabă şi monede de la Valea Strîmbă (astăzi pierdut) —Idem, Aluta, 1, 1969, p. 20—22, 101, pl. XI/1—8; un alt tezaur similar, descoperit pe la 1873 (nerecuperat) se cunoaşte de la Borsec — K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 29 (cu bibliografia).

[3] Rezultatele cercetărilor întreprinse la Cristuru Secuiesc „Lok" de către Z. Székely şi I. Molnár au rămas inedite; informaţii sumare la A. Stoica, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 362, nr. 41; Z. Székely, *Sud-estul Transilvaniei în sec. IV—XIV*, comunicare la Al X-lea simpozion naţional de tracologie, Miercurea Ciuc, septembrie 1987 (cf. Symposia Thracologica, 5, 1987, p. 137—138). Mulţumesc dr. Z. Székely şi lui L. Fülöp pentru materialele puse la dispoziţie spre studiu.

SCIVA, tomul 43, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1992, p. 71—80

laterale, ridicate albiat, avînd la partea superioară o perforaţie circulară pentru suspendat ; la partea inferioară prezintă trei orificii circulare (iniţial patru) pentru nituri. Din aceeaşi piesă face parte un sector terminal (în total pieptenele avea patru sectoare) cu şapte dinţi rupţi din vechime, partea superioară albiată şi în partea centrală cu un nit de bronz cu cap plat. Piesa este nedecorată.

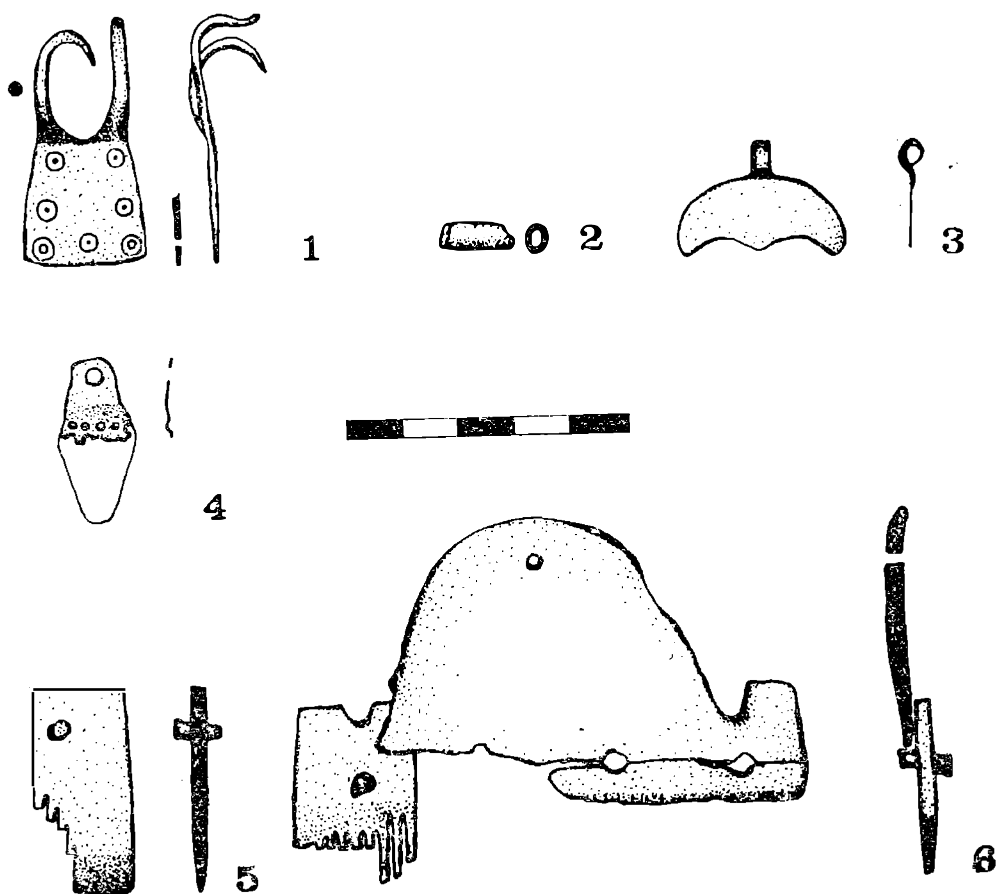

Fig. 1. Cristuru Secuiesc „Lok": 1 piesă de centură ; 2 mărgea ; 3–4 pandantive ; 5–6 pieptene. 1, 4 bronz ; 2 sticlă ; 3 argint ; 5–6 corn de cerb.

Dimensiuni (iniţiale) : lung. 9,5 cm ; înălţ. 7 cm ; gros. plăci 0,3 cm ; diam. orificiu de suspendat 0,3 cm ; lung. nit 0,9 cm ; diam. nit 0,4 cm. Muzeul Cristuru Secuiesc, nr. inv. 7118.

Piesa își găsește analogii în descoperirile de la: Rugănești (M 2); Sf. Gheorghe-„Bedeháza"; Reci; Bezid; Bratei; Micia-Vețel; Pălatca; Lețcani; Tîrgșor; Spanțov; Independența; Olteni; Mangalia [4];

2. *fragment de pieptene* (fig. 1/5) descoperit în inventarul bordeiului nr. 1. Lucrat din corn de cerb; poate aparține tipului „cu mînerul semicircular" sau „ în formă de clopot". Se păstrează un sector terminal cu patru dinți rupți din vechime, în partea superioară cu un nit de bronz avînd capetele plate.

Dimensiuni: lung. 3,2 cm; lăț. 1,8 cm; lung. nit 0,8 cm; diam. nit 0,4 cm. Muzeul Cristuru Secuiesc, nr. inv. 7063.

Ca analogii, alături de piesele citate anterior (nota 4) se pot menționa cele de la Reci și Lețcani (sectoare cu nit) [5].

Asupra pieptenilor cu mînerul în formă de clopot sau semicircular nu este cazul să insist, ei fiind apariții banale în așezările și necropolele din sec. IV de pe teritoriul României; trebuie precizat că unele tipuri se datează cu precădere in a doua jumătate a sec. IV e.n. [6];

3. *pandantiv semilunar (lunula)* (fig. 1/3) descoperit în cuprinsu bordeiului nr. 2. Confecționat din tablă subțire de argint; la partea superioară este prevăzut cu un inel pentru suspendat, realizat în prelungirea corpului printr-o bandă îndoită și sudată. Suprafața corpului și a inelului este nedecorată.

Dimensiuni: lung. 3 cm; lăț. centrală 1,2 cm; gros. 0,05 cm; lăț. inel 0,3 cm; diam. inel 0,4 cm. Muzeul Cristuru Secuiesc, nr. inv. 7078.

Piese similare se cunosc de la Valea Strîmbă; Fîntînele; Tîrgșor; Mogoșani; Bucșani; Tecuci [7].

Pandantivele în formă de *lunula* din metal prețios (aur sau argint) se întîlnesc mai rar (7 puncte cu 10 piese) în aria culturii Sîntana de Mureș, două dintre descoperiri (cu patru piese) provenind din estul Transilvaniei

[4] RUGĂNEȘTI, M2—Z. Székely, Almanah Cristur, 1973, p. 155—156, fig. 7/21; SF. GHEORGHE „Bedeháza": RECI; BEZID — Idem, Aluta, 1, 1969, p. 23—24, 57, 64, pl. X/17—19; BRATEI — L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone in Transilvania în secolele IV—V (Cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973, p. 73—74, pl. XXXV/3—4; MICIA-VEȚEL — B. Filipescu, SCIVA, 38, 1987, 1, p. 45—46, fig. 1/6 (cu bibliografia); PĂLATCA — I. Hica-Cîmpeanu, Dacia, N. S., 20, 1976, p. 31, fig. 8/5; LEȚCANI — C. Bloșiu, ArhMold, 8, 1975, p. 220, 250, fig. 13/4; p. 259; fig. 22/10; p. 266, fig. 29/5; TÎRGȘOR — Gh. Diaconu, *Tîrgșor. Necropolele din sec. III—IV e.n.*, București, 1965, p. 102—104, 241, pl. XCI/2; p. 273, pl. CXXIII/6; p. 281, pl. CXXXI/10; SPANȚOV — B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia*, București, 1966, p. 208, fig. 11; p. 225, fig. 36; p. 228, fig. 40; INDEPENDENȚA — *Ibidem*, p. 283, fig. 111; OLTENI — *Ibidem*, p. 315, fig. 169 (cu perforație pentru suspendat); MANGALIA — C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 61, 183, pl. LIII/11.

[5] RECI — Z. Székely, *op. cit.*, p. 53, 59—60, fig. 3/6; LEȚCANI — C. Bloșiu, *op. cit.*, p. 262, fig. 25/6.

[6] Vezi N. Mirițoiu, *Apariția și răspîndirea pieptenilor din corn de cerb pe teritoriul României*, comunicare la sesiunea Pontica, Constanța, 1984; B. Filipescu, *op. cit.*, p. 45—46 (cu bibliografia și datarea); S. Dumitrașcu, Crisia, 12, 1982, p. 114—115 (cu bibliografia).

[7] VALEA STRÎMBĂ—Z. Székely, *op. cit.*, p. 21; Idem, Folia Arch, 5, 1945, p. 95—99, fig. 1—3; FÎNTÎNELE — G. Marinescu, C. Gaiu, Dacia, N. S., 33, 1989, p. 128—129, 140, fig. 3A/5; TÎRGȘOR — Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 97, 237, pl. LXXXVII/2; p. 255, pl. CV/1; p. 275, pl. CXXV/3; MOGOȘANI — Idem, *Mogoșani. Necropola din secolul IV e.n.*, Tîrgoviște, 1970, p. 26, 28, fig. 15/10; BUCȘANI — L. Muscă, Valachica, 9, 1977, p. 156, 160; TECUCI — piesă inedită, provenind dintr-un mormînt databil în a doua jumătate a sec. IV (necropolă a culturii Sîntana de Mureș) — informație M. Nicu.

(Cristuru Secuiesc „Lok” și Valea Strîmbă). Ele erau purtate la gît și se datează în ultimul sfert sau spre sfîrșitul sec. IV e.n., la Valea Strîmbă fiind asociate cu un *solidus* de la Gratianus (378 e.n.). Astfel de obiecte de podoabă sînt semnalate în provinciile nordice ale Imperiului roman încă din sec. I e.n., fiind lucrate din aur, argint sau bronz; ele se întîlnesc și la sarmații din sec. II—III e.n. În aria culturii Przeworsk apar în morminte, uneori asociate cu pandantive metalice dreptunghiulare sau pătrate, ca în necropola de la Tîrgșor. La Brangstrup, în insula daneză Fünen, s-a descoperit un depozit de pandantive, între care și trei exemplare de tip *lunula*; el se datează în prima jumătate a sec. IV e.n. [8]. Astfel de piese rămîn în uz pînă în sec. X—XI [9];

4. *pandantiv rombic fragmentar* (fig. 1/4)—provine din inventarul bordeiului nr. 4. Confecționat din tablă de bronz, se păstrează jumătatea superioară, deformată (rupt din vechime) avînd la capăt o perforație circulară pentru suspendat. Pe suprafața corodată se observă urmele decorului executat „au repoussé”, format din 5—6 puncte dispuse (pe piesa întreagă) în trei rînduri orizontale.

Dimensiuni: lung. (inițială) cca 3 cm; lăț. 1,3 cm; gros. 0,05 cm; diam. perforație 0,3 cm. Muzeul Cristuru Secuiesc, nr. inv. 7075.

Între analogii se numără cele de la Sîntana de Mureș; Pălatca; Bratei (identic); Soporu de Cîmpie; Suplacu de Barcău; Tărian; Lețcani [10].

Pandantivele rombice din tablă de bronz, aur și argint, avînd suprafața lisă sau decorată cu puncte în relief, se cunosc și în sec. III e.n. Exemplarele citate mai sus (cu excepția celor de la Soporu de Cîmpie) se încadrează în a doua jumătate sau spre sfîrșitul sec. IV e.n., fiind răspîndite și pe actualul teritoriu al Poloniei, Slovaciei, Ungariei și nordul Mării Negre [11];

5. *piesă de centură (opritor-cataramă)* (fig. 1/1), face parte din inventarul bordeiului nr. 2. Confecționată din bronz sub forma unei plăci trapezoidale cu laturile ușor curbate, ce are pe una din laturile scurte două prelungiri (spini) îndoite și ascuțite. În colțurile opuse placa prezintă două perforații rotunde. De-a lungul laturilor este decorată pe una din fețe cu cinci cercuri cu punct gravate (decorul de acest tip se întîlnește pe pieptenii și pandantivele prismatice din corn de cerb sau pe unele tuburi pentru ace din aceeași epocă — vezi *infra* nota 22 — Sultana).

[8] Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 53 (cu bibliografaia); J. Werner, Bonner Jahrbücher, 188, 1988, p. 264—277 (cu bibliografia).

[9] D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981, p. 70, 110, fig. 18 (cu bibliografia).

[10] SÎNTANA DE MUREȘ — I. Kovács, Dolg Cluj, 3, 1912, p. 313, fig. 85/13—21 (argint); PĂLATCA — I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 28, fig. 6 și 9/1 (bronz); BRATEI — L. Bârzu, *op. cit.*, p. 54, 305, pl. XXIV/7 (bronz); SOPORU DE CÎMPIE — D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia* București, 1976, p. 18, 66—68, fig. 4; SUPLACU DE BARCĂU, TĂRIAN — S. Dumitrașcu, Crisia, 13, 1983, p. 76 (argint); LEȚCANI — C. Bloșiu, *op. cit.*, p. 270, fig. 31/2 (bronz).

[11] D. Protase, *op. cit.* (cu bibliografia); L. Bârzu, *op. cit.*; I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit* (cu bibliografia).

Dimensiuni : lung. totală 4,3 cm ; (placa 2,3 cm) ; lăţ. max. 2,2 cm ; gros. 0,1 cm ; diam. spini 0,2 cm ; diam. perforaţii 0,15 cm. Muzeul Cristuru Secuiesc, nr. inv. 7071.

În bibliografia avută la îndemînă am găsit o singură piesă asemănătoare (necropola de la Izvoru) din fier, de forma unei scoabe cu doi spini similari cu ai exemplarului descris mai sus ; ea era asociată în inventarul mormîntului din care provine cu bucăţi de tablă (placă) de fier, probabil de la o centură. databilă în cea de-a doua jumătate a sec. IV e.n. [12].

Piesa de centură de la Cristuru Secuiesc ,,Lok" este deocamdată o apariţie singulară în aria culturii Sîntana de Mureş.

6. *mărgea de sticlă* (fig. 1/2) descoperită în inventarul bordeiului nr. 2. Are formă tubulară. cu o şănţuire la un capăt, ovală în secţiune, confecţionată din sticlă verzuie mată.

Dimensiuni : lung. 1.9 cm ; diam. 0,5 cm. Muzeul Cristuru Secuiesc, nr. inv. 7069.

Astfel de piese sînt relativ frecvente în mediul cultural din sec. IV ; se pot aminti cele de la Mogoşani ; Leţcani ; Mangalia [13].

DELNIŢA, com. Păuleni-Ciuc

În urma cercetărilor de suprafaţă şi sondajelor executate prin anii 1960—1962 în hotarul satului, punctul ,,Drumul cirezii" (,,Csordajáró") [14] au fost recoltate, alături de alte materiale aparţinînd unor epoci diferite şi trei piese din os şi corn databile în sec. IV e.n. :

7. *pieptene fragmentar* (fig. 2/1) lucrat din corn de cerb. Aparţine tipului bilateral (bipen) ; se păstrează un sector terminal, la care un rînd de dinţi este rupt complet din vechime, celălalt avînd 7 dinţi (unul rupt). În centru are un nit de bronz cu cap plat. Al doilea sector este interior, cu un rînd de dinţi conservat (8 iniţial, unul rupt). Pe o latură se observă jumătate dintr-o perforaţie pentru nit. În forma completă, luînd în considerare dimensiunile fragmentelor şi analogiile cunoscute, pieptenele era confecţionat din cinci sectoare, asamblate prin intermediul a două plăci înguste mediane dreptunghiulare cu patru nituri ; pe fiecare latură existau cca 32 dinţi [15].

Dimensiuni (actuale) : a) sector terminal — lung. 4,3 cm ; lăţ. 2,6 cm ; gros. 0,3 cm ; lung. nit 0,8 cm ; diam. nit 0,3 cm ; b) sector interior—lung. 3,5 cm ; lăţ. 1,7 cm ; gros. 0,3 cm ; diam. orificiu 0,4 cm. Dimensiuni (iniţiale) : lung. 9,8 cm ; lăţ. 5,2 cm ; lung. plăci mediane 8,5 cm ; lăţ. plăci mediane 1,5 cm. Muzeul Miercurea Ciuc, nr. inv. 2957.

[12] B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 74, 333. fig. 193/1—2. Oarecare afinităţi morfologice cu piesa de la Cristuru Secuiesc ,,Lok" se regăsesc la un capăt de curea descoperit în necropola de la Leţcani — C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 213, 254, fig. 20/11.

[13] MOGOŞANI — Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 19, fig. 17/3 ; 18/11, 14, 16 ; LEŢCANI — C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 272, fig. 35/7 ; MANGALIA — C. Preda, *op. cit.*, p. 56—57, pl. XXVII/M 335 ; XXVIII/M 356, M 317, M 249, Passim.

[14] P. János, D. Kovács, StMatTg. Mureş, 2, 1967, p. 47, pl. XIX/105.

[15] Deşi pieptenele fragmentar de la Delniţa provine dintr-o descoperire fortuită, optez pentru datarea lui în sec. IV e.n. pe considerentul că în suprafaţa de teren respectivă s-au găsit alte două piese, indubitabil de tip Sîntana de Mureş (pandantiv prismatic şi tub pentru ace) ; nu este exclusă apartenenţa pieselor amintite la inventarul unui mormînt distrus. În apropiere se cunosc materiale ceramice dintr-o aşezare contemporană — cf. C. Beldiman, *op. cit.*

Pieptenii din os sau corn de tip bipen sînt de origine romană[16]; în sec. II–III e.n. sînt atestați pe teritoriul Daciei romane (indirect) al Dobrogei, Moesiei Inferior și Pannoniei[17]. Pentru a doua jumătate a sec. IV e.n. ei constituie apariții mai rare în regiunile noastre (amintesc

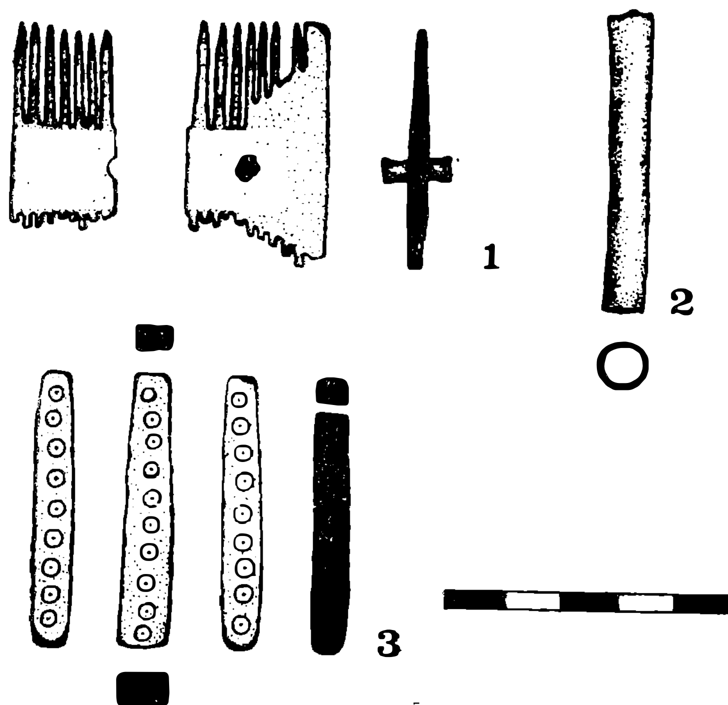

Fig. 2. Delnița ,,Drumul cirezii'' : 1 pieptene ; 2 tub pentru ace ; 3 pandantiv (*Herkuleskeule*). 1, 3 corn de cerb ; 2 os (*tibia*) de pasăre.

exemplarele de la Cicău ; Cluj-Mănăștur ; Copuzu ; Fîntînele ; Moldova Veche ; Pietroasele ; Popazu ; Sighișoara-,,Dealul Viilor'' ; Spanțov)[18];

[16] R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, II, Paris, 1920, p. 395–396 ; J. Breuer, H. Roosens, Arch Belgica, 34, 1957, p. 279.

[17] REDIU (reprezentare pe un perete de *aedicula*) — M. Macrea, *Viața in Dacia romană*, București, 1966, p. 417, pl. XXIX ; HISTRIA — E. Condurachi și colab., Materiale, 4, 1957, p. 49, fig. 33/4 ; M. Coja, Materiale, 6, 1959, p. 288, fig. 10/1 ; TROESMIS — V. Baumann, Peuce, 8, 1980, p. 187, 189, fig. 19/5 ; NOVAE— K. Majewski, Archeologia, 21, 1970, p. 181, fig. 59–60 ; p. 189, fig. 2 ; *Ibidem*, 22, 1971, 170, fig. 73–74 ; SAVARIA — I. Bóna, ActaArch, 23, 1971, 1–4, p. 279.

[18] CICĂU — I. Winkler, M. Takács, Gh. Păiuș, Apulum, 17, 1979, p. 184, 190, fig. 45/2 ; CLUJ-MĂNĂȘTUR — I. Hica, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 170–171, pl. III/16 ; COPUZU — Cr. Mușețeanu, CCDJ, 2, 1986, p. 216–217, fig. 4/14 ; FÎNTÎNELE — G. Marinescu, C. Gaiu, *op. cit.*, p. 128, 130, 141, fig. 4 A ; MOLDOVA VECHE — O. Bozu, G. El Susi, Banatica, 9, 1987, p. 248, 261, fig. 14/4 ; PIETROASELE — Gh. Diaconu, in Al. Odobescu, *Opere*, IV, București, 1976, p. 1060, 1071, fig. 11/11 ; POPAZU — R. Harhoiu, in *vol. cit.*, p. 1015, fig. 52 (mulțumesc d-lui V. Teodorescu pentru semnalarea acestor ultime două piese) ; SIGHIȘOARA ,,Dealul Viilor'' — R. Harhoiu și colab., *Sighișoara — Dealul Viilor, jud. Mureș*, comunicare la A XXIII-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1988, Sibiu, martie 1989 ; SPANȚOV — B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 223, fig. 33/2.

relativ frecvent se întîlnesc însă în Bavaria, Noricum, Pannonia [19];

8. *pandantiv prismatic* (fig. 2/3) confecţionat din corn de cerb. Are feţele de formă trapezoidală, trei dintre ele fiind decorate cu şiruri verticale din cîte nouă cercuri cu punct gravate. La capătul superior este perforat pentru agăţare.

Dimensiuni : lung. 4,9 cm ; lăţ. inf. 0,8 cm ; lăţ. sup. 0,7 cm ; diam. orificiu 0,3 cm ; diam. cercuri 0,4 cm. Muzeul Miercurea Ciuc, nr. inv. 2953.

Dintre piesele similare amintesc pe cele provenind de la : Hărman ; Tîrgşor ; Spanţov ; Mănăstirea ; Miorcani ; Ripiceni ; Botoşani ; Mihălăşeni [20].

Pandantivele prismatice din os sau corn îşi au originea în lumea romană, unde se întîlnesc şi exemplare din metal sau sticlă. Aria lor de difuziune este largă, de pe coastele nord-vestice ale Atlanticului şi pînă în nordul Mării Negre. Se purtau ca amulete apotropaice la gît sau brîu şi reprezentau simbolul măciucii lui Hercule *(Herkuleskeule)*. Relativ numeroase în mediul Sîntana de Mureş, piesele discutate se datează aici în a doua jumătate a sec. IV e.n. [21];

9. *tub pentru ace* (fig. 2/2) confecţionat din os *(tibia)* de pasăre, tăiat la ambele capete ; secţiune circulară.

Dimensiuni : lung. 5,2 cm ; diam. 0,7 cm ; gros. perete 0,1—0,2 cm. Muzeul Miercurea Ciuc, nr. inv. 2952.

Tuburile pentru ace din os de pasăre sînt apariţii frecvente în aria culturii Sîntana de Mureş, fiind datate la noi în a doua jumătate a sec. IV e.n. ; între analogii, citām pe cele de la : Tîrgşor ; Independenţa ; Izvoru ; Sultana ; Leţcani [22]. Ele se întîlnesc şi între antichităţile din sec. VII—VIII e.n., dar aparţin unor tipuri diferite [23].

[19] L. Barkoczi, Folia Arch, 12, 1960, p. 117, fig. 32/1 ; E. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*, Budapesta, 1976, pl. XVI, XVIII, XLI ; A. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld*, Linz, 1957, pl. XLIV—XLVII ; E. Keller, *Die spätrömische Grabfunde in Südbayern*, München, 1971, p. 112. Frecvenţa cea mai mare o au pieptenii bipeni în sec. V—VII e.n. — cf. I. Hica-Cîmpeanu, ActaMN, 15, 1978, p. 292—293 (cu bibliografia) ; S. Dumitraşcu, Crisia, 12, 1982, p. 114—120 ; Idem, Crisia, 15, 1985, p. 66—67 (cu bibliografia).

[20] HĂRMAN — A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, Materiale, 10, 1973, p. 254, pl. XIX/7 ; TÎRGŞOR — Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropolele din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti 1965, p. 216, pl. LXVI/5 ; p. 234, pl. LXXXIV/4 ; p. 261, pl. CXI/7 ; p. 266, pl. CXVI/9 ; p. 315, pl. CLVI/1, 3—6 ; SPANŢOV — B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 252, fig. 76/4 ; p. 258, fig. 82/2 ; MĂNĂSTIREA — Gh. Ştefan, Dacia, 2, 1925, p. 397, fig. 12/10 ; MIORCANI — I. Ioniţă, CercetIst, 5, 1974, p. 88, fig. 3/5 ; RIPICENI — A. Păunescu, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 511, fig. 3/2 ; BOTOŞANI — N. Zaharia, Em. Zaharia, S. Raţă, Materiale, 7, 1961, p. 468, fig. 9/2 ; MIHĂLĂŞENI — O. L. Şovan, ArhMold, 11, 1987, p. 228, fig. 1/4.

[21] J. Werner, JahrRGZM, 11, 1964, p. 176 şi urm. (cu bibliografia) ; Idem, Bonner Jahrbücher, 188, 1988, p. 245, 263—264, 284 ; R. Noll, Jahr RGZM, 31, 1984, p. 435 şi urm.

[22] TÎRGŞOR — Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 225, pl. LXXV/9 ; INDEPENDENŢA — B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 285, fig. 117/9 ; p. 294, fig. 138 ; IZVORU — *Ibidem*, p. 319, fig. 176/3 ; SULTANA — C. Isăcescu, B. Ionescu, MuzNaţ, 3, 1976, p. 187, 189, pl. IV/8 (decorat — cu două ace de fier în interior) ; LEŢCANI — C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 257, fig. 20/10 (cu două ace de bronz în interior) ; p. 268, fig. 31/2.

[23] A se vedea, între altele, necropola de la Izvoru — B. Mitrea, Dacia, N. S., 33, 1989, 1—2, p. 150, 152, fig. 6/4 şi 7/3 ; p. 154—155, 158, fig. 9/5 ; 12/1, 3 ; p. 163—164, 166, fig. 16/3—5 ; 18/3 etc.

UILAC, com. Săcel

Cu ocazia cercetărilor arheologice de salvare efectuate în 1 989 în hotarul sud-estic al satului (punctele „Şesul Ţiglelor" şi „Şesul Roţii")[24] s-au descoperit, în nivelurile corespunzătoare sec. IV piesele :

10. *oglindă fragmentară* („Şesul Ţiglelor") (fig. 3/1) confecţionată prin turnare din bronz. Se păstrează un fragment reprezentînd cca 1/8

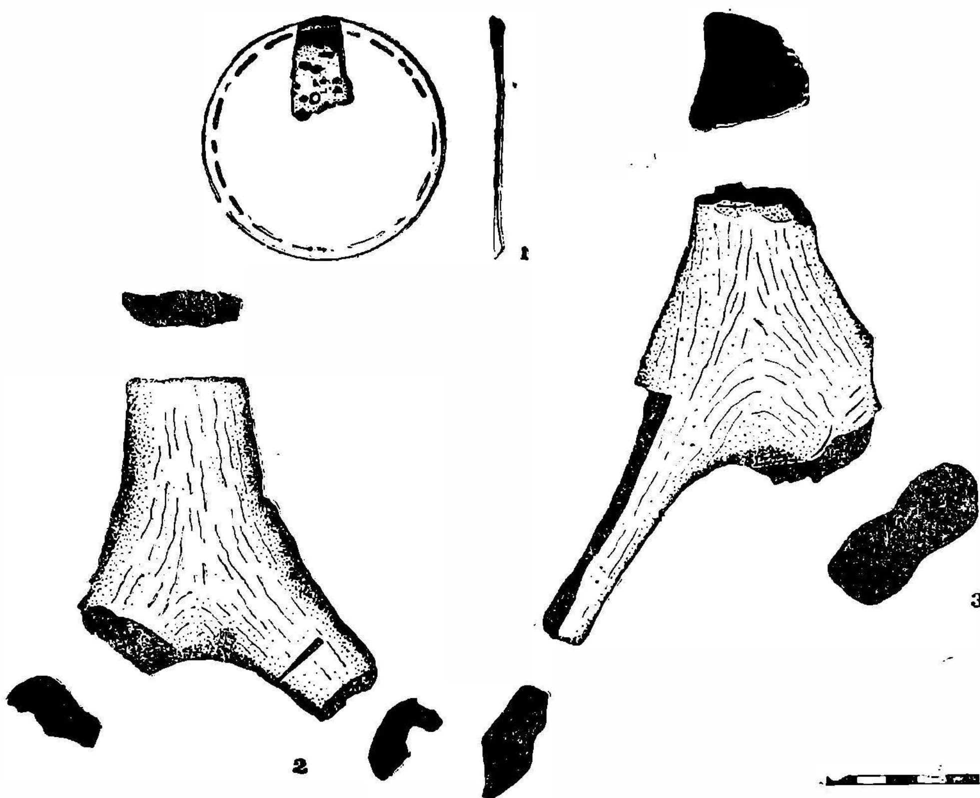

Fig. 3. Uilac „Şesul Ţiglelor" : 1 oglindă de bronz ; Uilac „Şesul Roţii" : 2—3 sectoare de corn de cerb.

din piesă, corodat şi uşor deformat ; aversul este plan, iar reversul are marginea îngroşată. Nedecorat.

Dimensiuni : diam. (iniţial) 8 cm ; gros. margine 0,3 cm ; gros. centrală 0,1 cm. Muzeul Miercurea Ciuc, nr. inv. 4489.

Oglinzile de bronz sau metal alb sînt apariţii mai rare în cadrul culturii Sîntana de Mureş (amintesc exemplarele de la Rugăneşti — M 1 ;

[24] Săpăturile au fost întreprinse de C. Beldiman (Muzeul Miercurea Ciuc) L. Fülöp şi I. Demeter (Muzeul Cristuru Secuiesc) — cf. C. Beldiman, *Cercetări arheologice de salvare la Uilac, jud. Harghita*, comunicare la A XXIV-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1989, Arad, iunie 1990.

Bratei ; Mangalia — de epocă romană tîrzie) [25] originea lor fiind romană[26].

11. *fragmente de corn de cerb* („Şesul Roţii”) (fig. 3/2—3), două sectoare mediane despicate, retezate şi păstrînd urme de tăiere cu toporul. Piesele foloseau drept materie primă (aflată în faza incipientă de prelucrare) pentru obţinerea sectoarelor (plăcilor) din care se asamblau pieptenii.

Dimensiuni : a) lung. 13 cm ; lăţ. max. 7,5 cm ; gros. 1 cm ; b) lung. 16,5 cm ; lăţ. max. 8 cm ; gros. 3,5 cm. Muzeul Miercurea Ciuc, nr. inv. 4507—4508.

Pînă acum, existenţa unor ateliere din sec. IV e.n. pentru prelucrarea cornului de cerb era atestată doar în zona est-carpatică (descoperirile de la Bîrlad-Valea Seacă ; Fedeşti ; Dodeşti ; Podeni ; Zorleni-Fîntînele)[27] ; în acest context, descoperirea de la Uilac „Şesul Roţii” apare ca importantă, dovedind practicarea acestui meşteşug şi în cadrul comunităţilor contemporane din Transilvania.

Aşa cum s-a subliniat deja, piesele de toaletă şi podoabă prezentate mai sus oferă repere de datare pentru contextele culturale în care au apărut şi elimină unele goluri de informaţii certe resimţite pînă de curînd în ceea ce priveşte materialele din sec. IV în estul ariei intracarpatice. Totodată, ele sporesc documentaţia noastră legată de cultura Sîntana de Mureş pe teritoriul României [28].

PIÈCES DE TOILETTE ET DE PARURE DU IVème SIÈCLE DÉCOUVERTES DANS L'EST DE LA TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

L'ouvrage présente quelques pièces moins fréquentes parmi les découvertes appartenant à la culture Sîntana de Mureş de la zone Est de la Transylvanie (jud. Harghita). Elles sont en provenance de trois habitats : I CRISTURU SECUIESC — à l'occasion des recherches systèmatiques effectuées entre 1976—1978 dans le point „Lok” on a

[25] RUGĂNEŞTI, M. 1 — Z. Székely, Almanah Cristur, 1973, p. 151—152, fig. 4/14 ; BRATEI — L. Bârzu, *op. cit.*, p. 54—55, 305, pl. 24/8 ; MANGALIA — C. Preda, *op. cit.*, p. 61, 189, pl. LIX/M 86, 2. Dintr-un mormînt descoperit la Călăraşi provine o oglindă din metal alb cu tamga, atribuită elementelor sarmatice din cadrul culturii Sîntana de Mureş — cf. I. Miclea, R. Florescu, *Strămoşii românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă. Daco-romanii*, II, Bucureşti, 1980, p. 194, fig. 729.

[26] L. Bârzu, *op. cit.*

[27] BÎRLAD — VALEA SEACĂ — V. Palade, Carpica, 2, 1969, p. 233, şi urm. (mai ales fig. 7, 10) ; Idem, ArhMold, 4, 1966, p. 261 şi urm. ; Idem, în *Studii şi comunicări de istorie a civilizaţiei populare din România*, I, Sibiu, 1981, p. 179 şi urm. ; Idem, ActaMM, 7—8, 1985—1986, p. 104 şi urm., fig. 2—6 ; FEDEŞTI — Idem, Carpica, 4, 1971, p. 207 şi urm. ; DODEŞTI — C. Bloşiu, *op. cit.*, p. 220, nota 123 ; PODENI — M. Andronic, Suceava, 11—12, 1984—1985, p. 398, 405, pl. III ; ZORLENI — FÎNTÎNELE — V. Palade, *Aspectul etnic al populaţiei din aşezările şi necropolele de tip Sîntana de Mureş de la Bîrlad — Valea Seacă, Banca, Zorleni — Fîntînele şi Bogdăneşti — Fălciu*, comunicare la A XXIV-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1989, Arad, iunie 1990.

[28] Aduc mulţumiri dr. Radu Harhoiu pentru sprijinul acordat în definitivarea prezentei lucrări.

découverte quatre huttes : dans leur inventaire il y avait les pièces suivantes : 1—2) peignes fragmentaires en bois de cerf à manche en forme de cloche ; 3) pendentif en forme du *lunula* d'argent ; 4) pendentif fragmentaire rhombique en bronze ; 5) pièce de ceinture en bronze ; 6) perle tubulaire en verre vert mat. II DELNIȚA, com. Păuleni-Ciuc — à la suite des recherches de surface on a récolté dans le point „Drumul cirezii" les pièces suivantes : 7) peigne fragmentaire de type bilatèral ; 8) pendentif prismatique en bois de cerf *(Herkuleskeule)* ; 9) tuyau en os *(tibia)* d'oiseau pour les aiguilles. III UILAC, com. Săcel — à la suite des fouilles de sauvetage efféctuées dans les points „Șesul Țiglelor" et „Șesul Roții" on à découvert : 10) miroir fragmentaire moulé en bronze ; 11) fragments de bois de cerf fendus et taillés aux extrémités pour la confection des peignes.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Cristuru Secuiesc „Lok" : 1 pièce de ceinture ; 2 perle tubulaire : 3—4 pendentifs ; 5—6 peignes. 1,4 bronze ; 2 verre ; 3 argent ; 5—6 bois de cerf.

Fig. 2. Delnița „Drumul cirezii" : 1 peigne ; 2 tuyau pour les aiguilles ; 3 pendentif *(Herkuleskeule)*. 1, 3 bois de cerf ; 2 *tibia* d'oiseau.

Fig. 3. Uilac „Șesul Țiglelor" : 1 miroir de bronze ; Uilac „Șesul Roții" ; 2—3 fragments de bois de cerf.

PIESE DE METAL RECENT DESCOPERITE APARȚINÎND CULTURII TEI

de CRISTIAN F. SCHUSTER

Într-un articol apărut nu demult, arheologul Valeriu Leahu înmănunchează într-o binevenită sinteză[1] toate obiectele de metal și mărturiile practicării metalurgiei descoperite întîmplător sau prin intermediul unor săpături arheologice sistematice în așezările aflate în aria culturii Tei. Cu această ocazie, autorul exprimă părerea necesității revizuirii opiniei conform căreia astfel de dovezi constituie rarități în sînul respectivelor comunități[2].

Săpăturile de salvare desfășurate în ultimii ani (1988—1989) pe terasa înaltă din dreapta Argeșului inferior, în zona a ceea ce urma să fie Canalul Dunăre — București , au dus la identificarea unor bogate urme de locuire aparținînd culturii Tei la Adunații-Copăceni, punctul Dăneasa, Mogoșești, ambele sate ale comunei Adunații-Copăceni, și Mironești, comuna Gostinari, toate localități aflate în județul Giurgiu. Dintre aceste stațiuni Tei, importante din punct de vedere al întregirii informației privind existența și folosirea pieselor de metal în perioada la care ne referim s-au dovedit a fi ultimele două puncte citate.

Prima așezare, cea de la Mogoșești[3], aparține fazei a II-a a culturii Tei (faza Tei—Tei), fapt atestat de semnificativa cantitate de ceramică decorată, grosieră, semifină și fină scoasă la lumină.

Obiectele de bronz și de argint au fost toate recuperate din locuința cercetată sau din imediata ei apropiere. O parte din cele din locuință au fost găsite în stratul gros de cenușă ce acoperea o mare suprafață a acesteia sau pe podina din lut. Datorită condițiilor vitrege de lucru caracterul de salvare al săpăturii, timpul limitat, condițiile meteorologice din luna noiembrie —, din păcate, locuința n-a putut fi excavată în întregime; deci inventarul pieselor ce erau sau mai sînt în stratul arheologic amintit, inclusiv al celor de metal este probabil incomplet.

De la Mironești avem o singură piesă, ea a fost descoperită în cea de-a doua așezare Tei, aflată pe un bot de deal, nu departe de prima zonă de habitat localizată în 1988[4]. Despărțită de o vale adîncă cele două așezări se încadrează în a treia fază (,,La Stejar") a culturii Tei. Brățara de la Mironești a fost găsită lîngă vatra de foc a locuinței-atelier, unde, dovezi fiind nucleele, rebuturile și lamele, se prelucra silexul.

Piesele avute în vedere în articolul de față sînt ;

A. UNELTE

1) *Cuțit*[5] întreg, din bronz, găsit în locuința de la Mogoșești ; realizat prin turnare și apoi finisată prin ciocănire (fig. 1/1, a, b). Are lungimea de 0,133 m, lățimea maximă 0,014 m și grosimea maximă — pe spinare — de 0,003 m. Pe ambele fețe ale lamei, sub nervura cu secțiune triunghiulară ce întărește spinarea, a fost gravat fin un decor compus dintr-o linie paralelă cu marginea lamei și flancată cu un șir de semicercuri. La cca 2 cm de mîner, perpendicular pe decorul descris anterior, se găsesc două semicercuri care fac legătura dintre ornamentul de sub nervură și o linie ce se desfășoară paralel cu tăișul cuțitului. Acest exemplar este unic pînă în prezent în aria culturii Tei. Piesele gravate apar pe teritoriul României mai tîrziu, o eventuală apropiere, exclusiv în ceea ce privește unele aspecte ale decorului, s-ar putea face cu cuțitul de la Variaș din Hallstatt - ul A.[6]

[1] V. Leahu, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 223—241.
[2] *Ibidem*, p. 223.
[3] Din colectivul de cercetători a făcut parte Vasile Barbu, Raluca Barac și subsemnatul.
[4] Cr. Schuster, Symposia Thracologica, Tulcea, 1989, p. 237.
[5] Pentru cele 5 exemplare găsite pînă în anul 1988 v. V. Leahu, *op. cit.*, p. 225—226 și fig. 1/8—11.
[6] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronz din România*, București, 1977, pl. 293/9.

6—c. 3364

2. *Daltă* [7] din bronz, întreagă, dar precar păstrată, descoperită la Mogoșești. Are corpul fațetal, una din extremități este subțiată și lățită, iar cealaltă ascuțită și îngustată (fig.1/2). lungimea — 0,035 m, lățimea maximă — 0,0005 m grosimea maximă — 0,004 m.

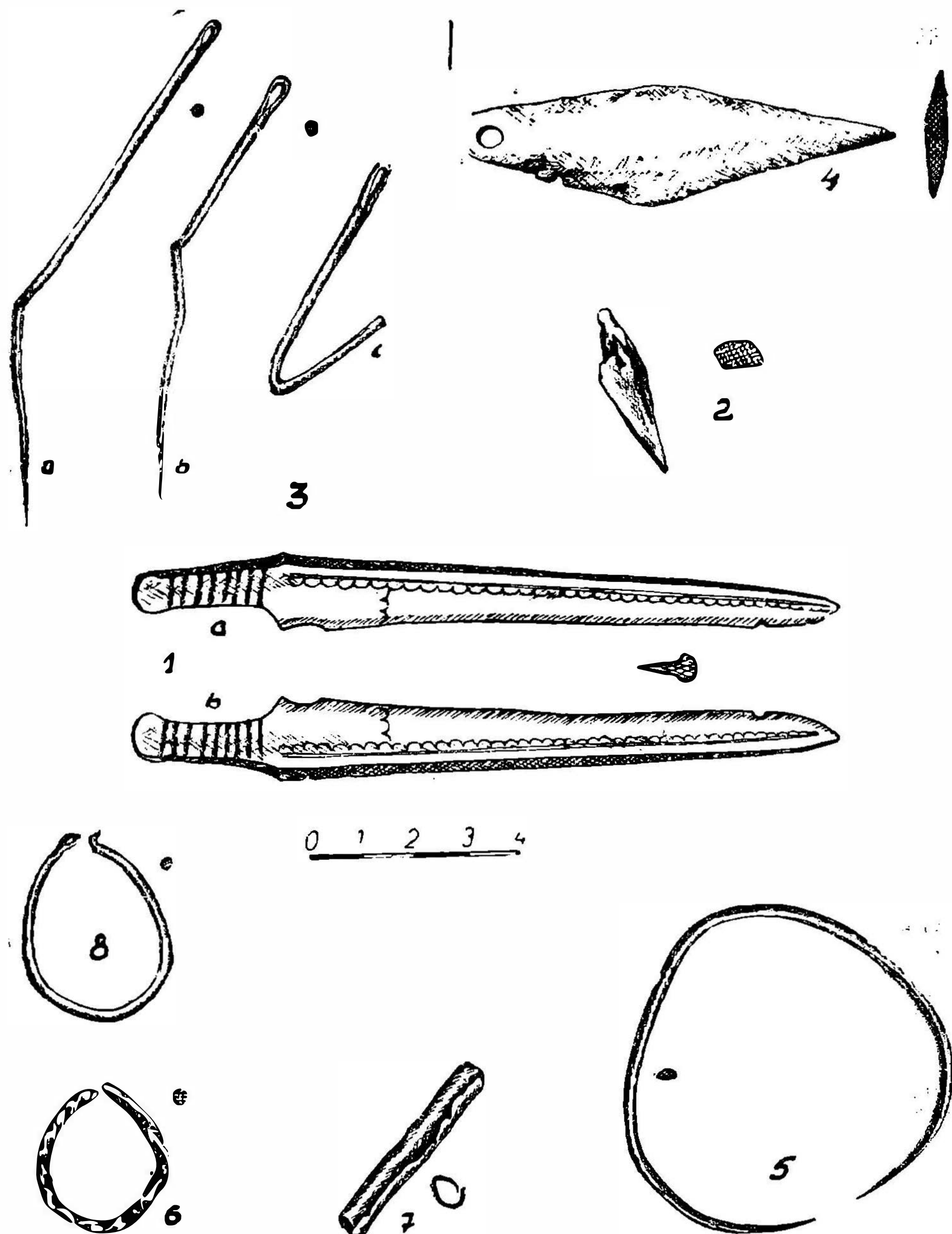

Fig. 1. 1—4, 6—8 Mogoșești, jud. Giurgiu (bronz); 5 Mironești, jud. Giurgiu (argint).

[7] Pînă în 1988 au fost descoperite 5 piese, Cf. V. Leahu, *Cultura Tei*, București, f. a, pl. 111/6; IV/3—4; idem, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 288 și fig. 1/12, 13.

3. *Trei ace de cusut*[8] din bronz, două din locuinţă (fig. 1/3 a, b), unul în aşezarea de la Mogoşeşti. Sînt realizate din sîrmă subţiată spre unul din capete, cealaltă extremitate avînd o ,,ureche'' ovală, obţinută prin aceeaşi metodă ca la celelalte exemplare descoperite în aria culturii Tei. a) (fig. 1/3 a) — lungimea — 0,109 m; b) (fig. 1/3 b) — lungimea — 0,085 m; c) (fig. 1/3 c7) — lungimea — 0,07 m.

B. ARME

1. *Pumnale*[9]. În apropierea locuinţei de la Mogoşeşti a fost găsit un pumnal de bronz. aproximativ triunghiular, cu o gaură de nit pe placa rotunjită a mînerului (fig. 1/4). Lungimea — 0,081 m, lăţimea maximă — 0,022 m, grosimea maximă — 0,002 m.

C. OBIECTE DE PODOABĂ

1. *Brăţară*[10] întreagă, din bronz, descoperită la Mironeşti într-o locuinţă-atelier de suprafaţă. Este confecţionată dintr-o sîrmă semiovală în secţiune de 0,004 m (fig. 1/5).

2. *Inel* realizat dintr-un ac de bronz, cu piciorul spiralat de tip Hülsenkopf[11], căruia partea de sus — capul — i-a fost îndepărtată; a fost descoperit în locuinţa de la Mogoşeşti (fig. 1/6).

3. *Mărgică*[12]. În aceeaşi aşezare a fost găsită o mărgică tubulară, din bronz, lungimea de 0,039 m şi diametrul de 0,004 m (fig. 1/7).

4. *Cercel*[13] din argint, de formă ovală; a fost descoperit la Mogoşeşti (fig. 1/8). Ea este confecţionat dintr-o sîrmă (diametrul 0,001 m), avînd capetele lăţite prin batere, in locurile respective practicîndu-se cîte o gaură de prindere. Obiectele din argint sînt destul de rare în mediul Tei, singurele exemplare recuperate fiind topoarele de la Perşinari, astfel că cercelul de la Mogoşeşti este unic în aria culturală în discuţie, fiind totodată şi una dintre cele mai vechi piese de acest tip descoperite pe teritoriul ţării noastre.

După cîte s-a putut vedlea grosul lotului de obiecte din metal îl constituie piesele de la Mogoşeşti. Faptul că o singură aşezare, şi aceea parţial cercetată, a putut să dea o cantitate destul de însemnată de obiecte de metal confirmă pe deplin ideea anunţată privind răspîndirea relativ amplă a meşteşugului metalurgiei şi folosirea destul de largă a obiectelor rezultate din această activitate a purtătorilor culturii Tei.

DEM TEI-KULTURBEREICH ANGEHÖRENDEN NEUENTDECKTE METALLGEGENSTÄNDE

(ZUSAMMENFASSUNG)

Am rechten Ufer des Argeşunterlaufs wurden 1988—1989 bei Mogoşeşti und Mironeşti, beide im Jud. Giurgiu, mehrere Bronze - und Silbergegenstände ans Licht gefördert. Es wurden ein reichversiertes Bronzemesser (Abb 1/10, b), ein Dolch (Abb. 1/4), drei Nähnadeln (Abb. 1/3, a—c), eine Maißel (Abb. 1/2), ein Armband (abb. 1/5), ein Ring (Abb. 1/6), alle aus Bronze, und ein Silberohrring (Abb. 1/8) gefunden.

Diese Metallgegenstände zeugen erneut das rege Hütten und Metallverarbeitungswesen und bringen weitere Bezeuge für diese Tätigkeit in Bereich der Tei-Kultur.

ABBILDUNGVERZEIGNISS

Abb. 1. 1—4, 6—8 Mogoşeşti, Jud. Giurgiu (Bronze): 5 Mironeşti, Jud. Giurgiu (Silber).

[8] În aria culturii Tei, pînă acum 4 exemplare, cf. V. Leahu, *Cultura Tei*, pl. IV/2, 6; idem, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 28.
[9] *Ibidem*, p. 231—232 şi fig. 3/3—4, 6—8 (4 exemplare).
[10] O singură piesă descoperită la Cernica, cf. *ibidem*, p. 235 şi fig. 5/10.
[11] Exemplar întreg din aur găsit la Novaci, judeţul Giurgiu, v. *ibidem*, p. 235 şi fig. 5/4.
[12] Despre mărgelele tubulare v. *ibidem*, p. 235.
[13] Pînă acum numai cercei din aur circulari, cf. *ibidem*, p. 236 şi figura 5/6—7.
[14] E. Zaharia, O. Iliescu, Fasti arheologici, 18—19, 1968, p. 125 şi următoarele; V. Leahu, *op. cit.* p. 232 şi fig. 4/12.

RESTAURAREA UNUI VAS METALIC ROMAN DESCOPERIT LA HÎRȘOVA

de VERONICA ILIESCU

Se întîmplă uneori ca obiecte importante din punct de vedere arheologic să fie nesemnificative imediat după descoperire, dezvăluindu-și valoarea abia în cursul procesului de restaurare.

Acesta este și cazul unui obiect din fier și aliaj pe bază de cupru descoperit în necropola tumulară de la Hîrșova în 1987. Obiectul a fost adus în laboratorul zonal de restaurare al M. I. al României în stare fragmentară, fără a i se acorda inițial o atenție deosebită. După ce au fost alese piesele de o oarecare importanță, într-o cutie au rămas fragmentele unui obiect din fier ce părea o situlă (fig. 1, b). Printr-o hotărîre de rutină ar fi putut să se treacă la o impregnare cu rășină a obiectului și la depozitarea lui. Dar am observat că el nu are particularitățile unei situle și, legat de alte fragmente din aliaj de cupru, ce aveau incrustații de oxizi de fier (fig.1, a), am încercat să-i găsesc o altă utilitate. Din convorbirile cu arheologul descoperitor am înțeles că atît fragmentele din fier, cît și cele din aliaj de cupru au fost găsite în același loc (fig. 1, c). Reconsiderînd obiectul din acest punct de vedere, am început să-l tratez ca pe un tot unitar și am trecut la restaurarea lui.

În faza de investigare, am constatat cu ajutorul radiografiilor completa mineralizare a fierului la obiectul de bază. Am trecut la operațiunile obișnuite, legate de această fază de restaurare : spălări ușoare cu apă distilată pentru îndepărtarea corpurilor străine (sol, produși calcaroși, nisip), perieri ușoare, evitînd marginea fragmentelor deja fragilizate, uscare și degresare in alcool cu acetonă.

A urmat întregirea obiectului prin poziționare și lipire cu adeziv rapid epoxidic (fig. 2, a). În acea perioadă fusese testată cu succes metoda de stabilizare a fierului corodat cu sulfit de sodiu alcalin. Deși de lungă durată (in cazul nostru circa 3 luni) tratamentul s-a dovedit a fi foarte bun, dovadă buletinul de analiză. care arată o scădere spectaculoasă a clorurilor din baia de stabilizare (vezi anexa).

Tot cu ajutorul radiografiilor am observat că decorațiunile din aliaj de cupru se împart în două categorii : a) cu miez metalic integral și b) cu miez metalic corodat.

a) Fragmentele cu miez metalic integral erau acoperite cu produși de coroziune specifici cuprului și incluziuni de sol. Conform tratamentelor aprobate de comisia de restaurare, am început restaurarea propiu-zisă cu următoarele etape : degresare cu detergent neionic, neutralizare cu apă curentă, tratament cu complexon Ph 10, perieri, neutralizare cu apă distilată, uscare cu solvenți, patinare cu sulfat de cupru și permanganat de potasiu.

b) Fragmentele cu miez metalic corodat aveau pe lîngă depunerile specifice cuprului și o crustă de produși de coroziune ai fierului 100% pe partea posterioară (ce fusese în contact cu obiectul de bază) și marginal pe partea anterioară. După tratamente de rutină ca degresare, neutralizare, scurt tratament chimic, neutralizare, uscare, am trecut la tratamentul mecanic ce a constat în îndepărtarea cu freza dentară a depunerilor de oxid de fier ce făceau corp comun cu aliajul de cupru pe fața anterioară a fragmentelor, operațiune de lungă durată ce a necesitat folosirea unei largi game de freze dentare pînă la cele diamantate. Au fost necesare și mici intervenții de întregire și obturare a fisurilor și lipsurilor din material, executate cu rășină epoxidică colorată în masă. A fost necesară și stabilizarea pieselor în benzotriazol (fig. 2, b).

În această fază, în care atît obiectul de bază (din fier), cît și decorațiunile (din aliaj de cupru) au fost tratate chimic și mecanic, s-a ivit necesitatea unei analogii pentru asamblarea corectă a piesei. Analogia este reprezentată de un vas, de epocă romană, găsit în Germania și menționat in *Der Limes in Deutchland* — Stuttgart, 1980 (fig. 3). Avînd această analogie, am trecut la imbinarea fragmentelor existente. Completarea părților lipsă am făcut-o cu rășină epoxidică AY103, o parte cu suport de ceară, iar o parte prin modelare din aproape în aproape pînă la întregirea obiectului. Finisarea completărilor din rășină (circa 1/3 din suprafața obiectului a fost făcută cu freza dentară).

În funcție de una din decorațiunile din cupru, care-și păstra, datorită conturului, locul pe vas, am calculat unde trebuie să se afle gura vasului și, după desen, am practicat un orificiu egal cu piesa existentă din cupru (fig. 4, a).

Deoarece vasul nu avea încă rezistență, am turnat in interior rășină fluidă și incoloră, repartizind-o uniform pe toată suprafața interioară și scurgînd-o prin orificiul gurii vasului Am trecut apoi la lipirea fundului și gurii.

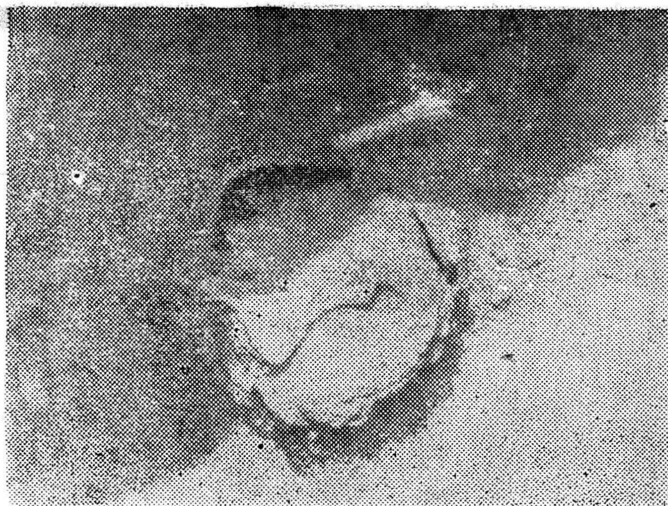
S C I V A, tomul 43, nr. 1 București, ianuarie—martie 1992, p. 85—86

a

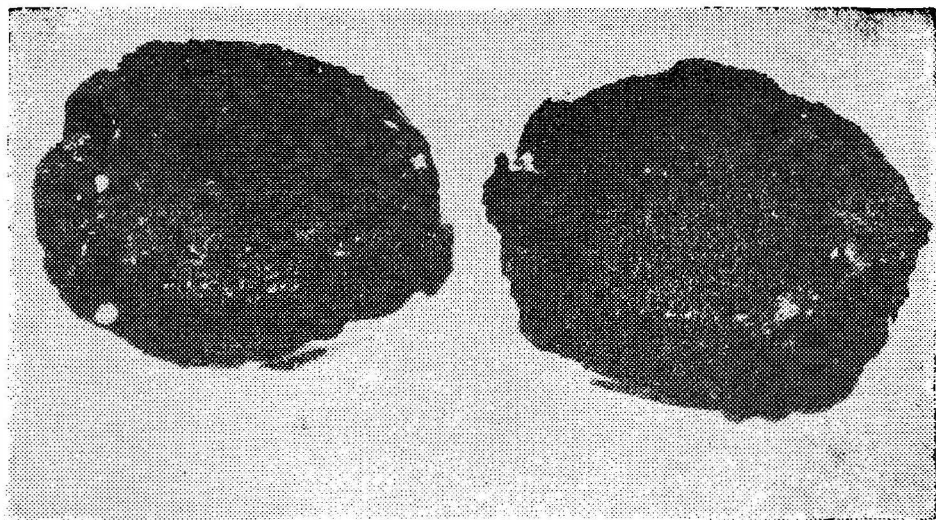

b

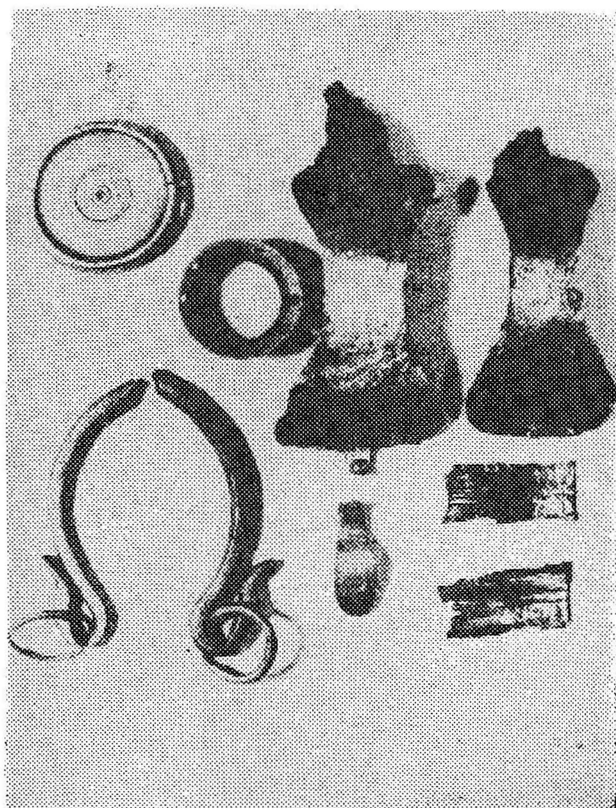

c

Fig. 1. Fragmentele metalice înainte de restaurare. *a* — piesele din aliaj de cupru; *b* — piesele din fier; *c* — descoperirea *in situ*.

a

b

Fig. 2. Părţile componente după restaurare. *a* — fragmentele din fier; *b* — componentele din aliaj de cupru.

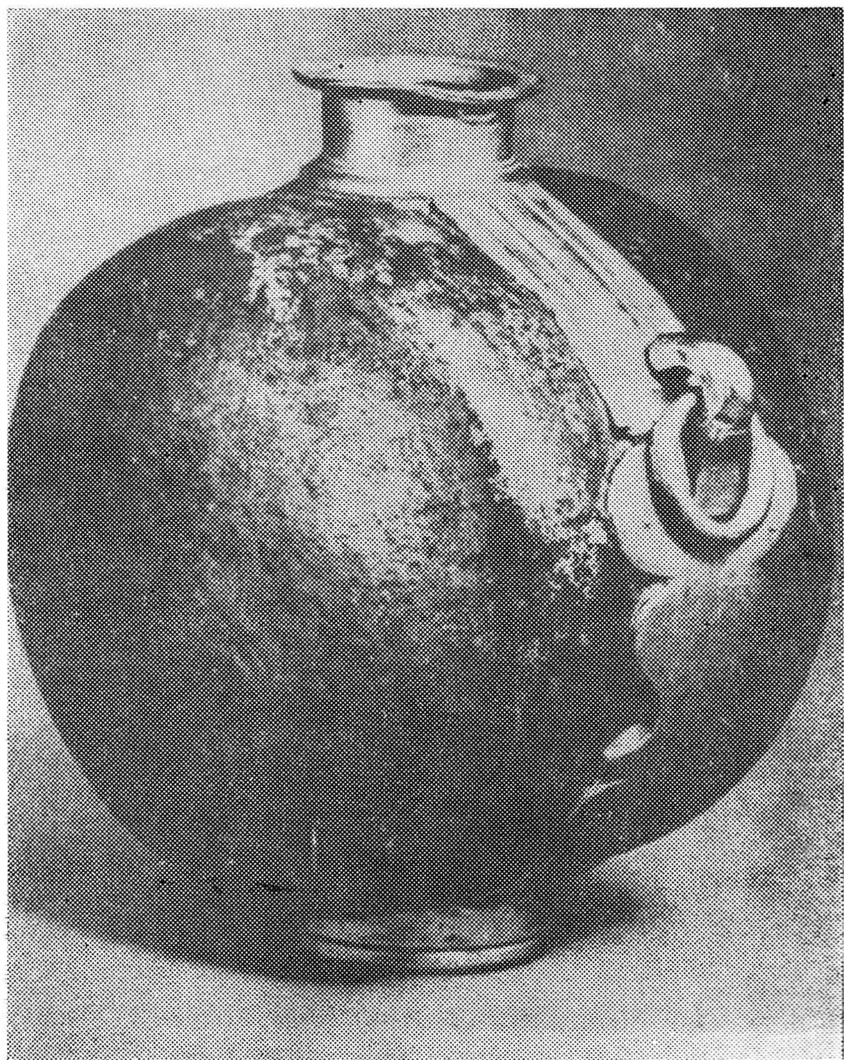

Fig. 3. Vasul roman folosit ca analogie (după *Der Limes in Deutchland*, Stutgart, 1980).

Produșii de coroziune ai fierului de pe partea posterioară a decorațiunilor de cupru au fost impregnați cu ajutorul razelor infraroșii tot cu AY103 și cînd rășina a devenit viscoasă am aplicat fragmentele la locul stabilit pe corpul vasului.

Toarta, din două fragmente, a fost întregită prin lipire cu rășină, lipitura fiind întărită cu un știft din sirmă de cupru, după care și toarta a fost plasată la locul ei.

Finalizarea restaurării a constat în taninarea întregii suprafețe exterioare a vasului, fapt ce i-a dat o unitate cromatică adecvată (fig. 4).

Obiectul, pe lîngă marea valoare arheologică — unicat pe teritoriul patriei noastre —, devine și un exemplu de experiență în munca de restaurare, el înglobînd nu numai tehnica avansată, dar și perspicacitatea și răbdarea restauratorilor, posibilitățile multiple pe care le avem de a reda culturii valori de necontestat.

ANEXA

Muzeul Național de Istorie
Laboratorul de investigații fizico-chimice

BULETIN DE ANALIZĂ

Obiectul: SITULA; Materialul analizat: TEST CLORURI CANTITATIV; Scopul: RESTAURARE

Analiza efectuată	Metoda utilizată și parametri de lucru	Rezultatele obținute
Determinarea cantitativă a clorurilor extrase din baia de sulfit alcalin	titrare cu $AgNO_3$ 0,1 N în mediu acid, în prezența cromatului de potasiu	baia 1 (2III) — 28,4 mg Cl% baia 2 (15III) — 14,2 mg Cl% baia 3 (22III) — 7,1 mgCl% baia 4 (30III) — 4,26 mg Cl% baia 5 (9IV) — 4,26 mgCl% baia 6 (20IV) — 2,84 mgCl% baia 7 (28IV) — 2,84 mgCl% baia 8 (16V) — 1,42 mg Cl%

Interpretarea rezultatelor: clorurile decelate sînt sub limita de concentrație admisă.

Data: 16 V 1988

Șef laborator: Aurel Pandele; Executant: Doina Șeclăman

LA RESTAURATION D'UN VASE MÉTALIQUE ROMAIN DÉCOUVERT À HÎRȘOVA

RÉSUMÉ

L'auteur, spécialiste réstaurateur, a réussi de réconstituer un vase dont les fragments, en fer, bronze et laiton, très corrodés, ont été, au début, considérés comme irrelevants.

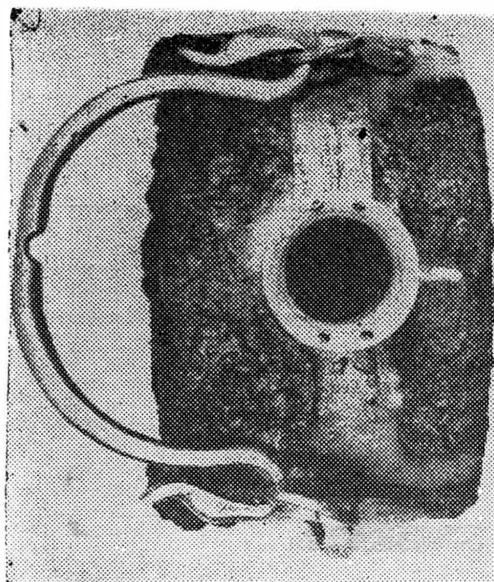
EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Les fragments métaliques avant la restauration. *a* — les pièces en alliage de cuivre; *b* — les pièces en fer; *c* — la découverte *in situ*.

Fig. 2. Les pièces après la restauration. *a* — les fragments en fer; *b* — les fragments en alliage de cuivre

Fig. 3. L'analogie (d'après *Der Limes in Deutchland*, Stuttgart, 1980).

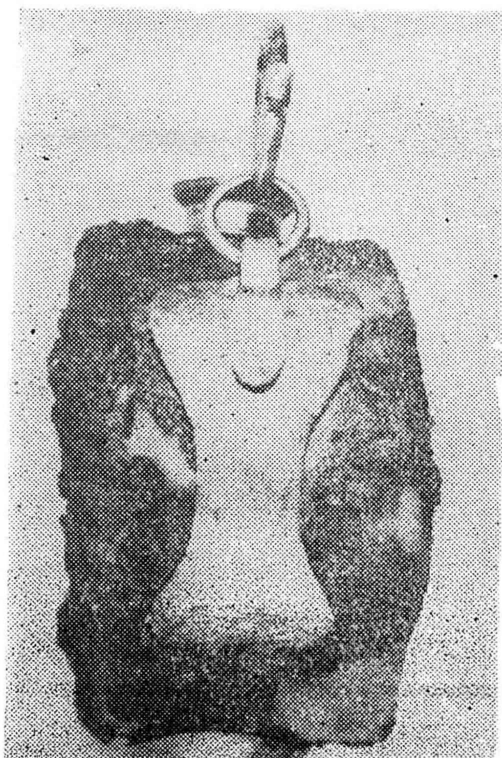
Fig. 4. Le vase après la restauration.

a

b

c

Fig. 4. Vasul după restaurare.

O NOUĂ DESCOPERIRE SARMATICĂ ÎN SUD-VESTUL MUNTENIEI

de ALEXANDRU PĂUNESCU şi CORNELIU BELDIMAN

Comuna Mihăeşti se află pe teritoriul jud. Olt, la 17 km vest de oraşul Roşiorii de Vede. În vara anului 1944, în partea de sud-vest a satului Mihăeştii de Sus, cu ocazia lucrărilor de refacere a rambleului căii ferate Bucureşti—Craiova s-au extras mari cantităţi de pămînt dintr-un punct numit „La Pănţulei", situat la circa 300 m vest-sud-vest de biserica satului şi circa 75 m vest—nord-vest de podul C.F.R. (km 116, 120) la marginea terasei superioare drepte a rîului Călmăţui. Terasa, cu o altitudine relativă de 8—10 m a fost afectată, prin scoaterea pămîntului, pe o suprafaţă de circa 600 m^2. Sedimentele ei constau din succesiuni de loessuri gălbui şi soluri fosile brun-roşcate, conţinînd concreţiuni calcaroase (fig. 1/1).

Cu ocazia excavaţiilor a fost descoperit un mormînt de înhumaţie plan izolat; potrivit informaţiilor furnizate de col. (r) Laurenţiu Popescu (pe atunci elev, participant la lucrări) la adîncimea de 1—1,50 m au apărut: fragmente de oase umane, o lamă de pumnal din fier, dreaptă, fără mîner, lungă de circa 25 cm şi lată de 3—4 cm, într-un stadiu de oxidare avansat şi două catarame metalice. Nu au fost observate alte obiecte, vase sau fragmente de vase ceramice. Lama fragmentară de pumnal s-a pierdut, nefiind reţinută, iar cataramele au fost păstrate de către descoperitor, care ulterior le-a depus în colecţiile Institutului de Arheologie din București [1].

Cele două catarame sînt confecţionate din argint prin ciocănire. Prima dintre ele (fig. 1/2 şi 2/1) are lungimea totală (cu spin) de 2,5 cm şi greutatea de 7,50 g. Veriga este de formă ovală, cu secţiunea circulară; pe latura interioară, subţiată, este prins prin îndoire spinul, de secţiune rectangulară cu două colţuri rotunjite, avînd la capăt două caneluri transversale reprezentînd, într-o formă de extremă schematizare, o protomă zoomorfă. Placa dublă de prindere pe curea, de formă pătrată este montată pe aceeaşi latură interioară a verigii prin îndoire şi are două nituri, tot din argint, cu secţiune circulară şi cap simplu, ce fixau capătul curelei, lată de 1,5 cm.

Cea de-a doua cataramă (fig. 1/3 şi 2/2) este lungă de 2,8 cm şi cu o greutate de 11,74 g. Detaliile ei morfologice şi de asamblare sînt identice cu ale celei precedente: placa prezintă, de asemenea, două nituri din argint cu cap simplu şi secţiune circulară, care aveau rolul de fixare a capătului unei curele, late de 2 cm.

Cît priveşte funcţionalitatea, cataramele de mai sus aparţin categoriei utilizate la închecierea încălţămintei de piele [2].

Analogiile pieselor de acest gen se întîlnesc în inventarele descoperirilor funerare atribuite sarmaţilor, provenind atît de pe teritoriul României (Tîrgşor, Probota, Brăila) [3] cît şi din Republica Moldova (Cuconeştii Vechi, Olăneşti, Holmskoe, Nagornoe, Kazaklia) [4] databile între sec. II şi începutul sec. IV e.n. De origine romană, ele sînt însă prezente şi în necropole romane din a doua jumătate a sec. III e.n. (Barboşi)[5] ca şi în unele necropole carpice (Pădureni) [6] aşezări şi necropole ale dacilor liberi din Muntenia (Mătăsaru, Chilia) [7].

[1] Datele privind locul şi condiţiile descoperirii mormîntului de înhumaţie au fost furnizate de col. (r) Laurenţiu Popescu în anul 1988, odată cu donarea celor două catarame; pentru toate acestea ţinem să-i exprimăm mulţumirile noastre cordiale. Verificarea informaţiilor a fost făcută la 31 oct. 1990 de către semnatarii acestei note, care s-au deplasat la faţa locului, investigaţiile întreprinse confirmînd cele relatate. Cu această ocazie nu s-a constatat prezenţa la suprafaţa locului sau în peretele carierei de lut a unor fragmente ceramice sau a contururilor altor gropi de morminte.

[2] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti. 1965, p. 25.

[3] *Ibidem*, p. 25, 163, pl. XIII/3; Gh. Bichir, Dacia, N.S., 21, 1977, p. 181, 184, pl. 17/13; N. Harţuche, Istros, 1, 1980, p. 233, fig. 22/4.

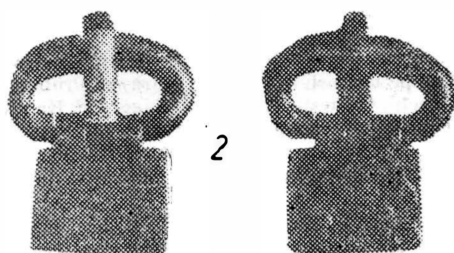
[4] V. I. Grosu, *Hronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždurečʼja*, Chişinău, 1990, p. 187, fig. 17 B/2; p. 196—197, fig. 26/11 şi 27 B/8—9; G/3; p. 199, fig. 28/3, 6 (cu bibliografia).

[5] S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — III e.n.)*, Iaşi, 1981, p. 83—84, pl. 68 bis/5.

[6] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 99, 378—379, pl. CLXII/4, 9 şi CLXIII/3.

[7] Idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*. Bucureşti. 1984, p. 44—45, 168, pl. XLVIII/3 şi LI/11—12.

S C I V A, tomul 43, nr. 1. Bucureşti, ianuarie — martie 1992, p. 87—90

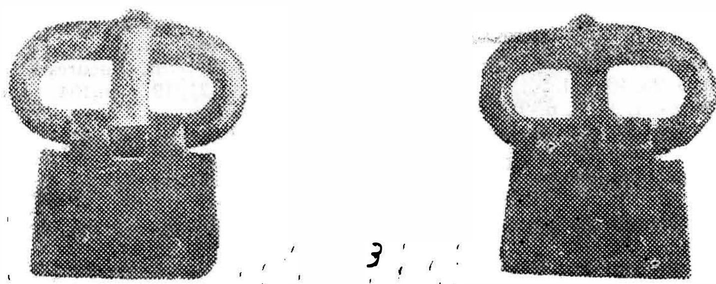

Fig. 1. Mihăeștii de Sus: locul descoperirii mormîntului sarmatic (1); catarame de argint — foto (2—3).

În favoarea atribuirii sarmaţilor a descoperirii funerare de la Mihăeştii de Sus pledează, pe lingă analogiile proxime ale cataramelor în mediul sarmatic de la est de Prut (mai ales Kazaklla) [8], prezenţa în inventar a pumnalului fragmentar de fier. Este cunoscut faptul că astfel de arme sînt apariţii relativ frecvente în mormintele sarmatice, atît la noi (Pogorăşti, Căzăneşti, Lişcoteanca, Brăila) [9] cît şi în teritoriul dintre Prut şi Nistru (Şabolat) [10].

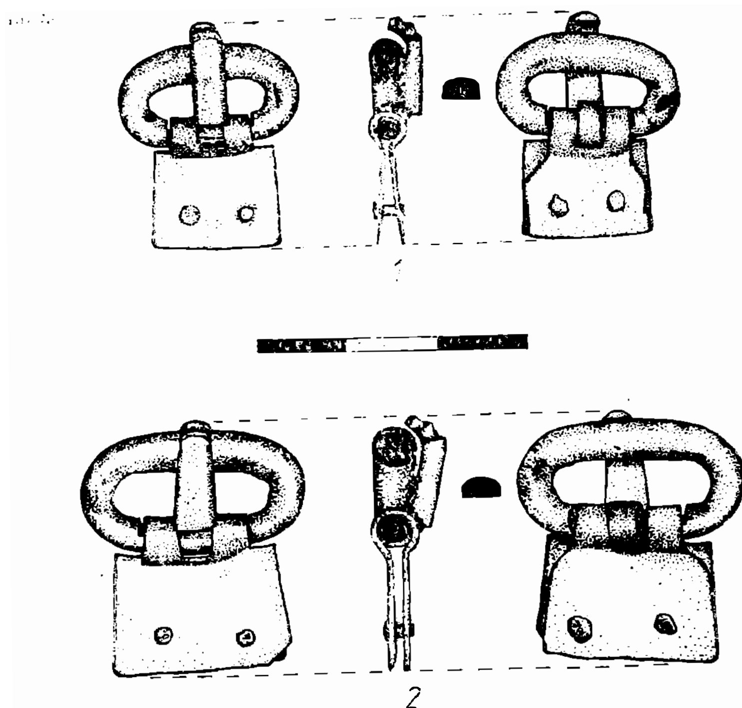

Fig. 2. Mihăeştii de Sus: catarame de argint - desene (1—2).

Sub raport cronologic, datele pe care le avem la dispoziţie (vezi *supra* notele 9—10) ne permit încadrarea mormîntului izolat discutat în a doua jumătate a sec. III e.n. Amintim cu acest prilej că de pe teritoriul comunei provine un *aureus* emis de Diocletianus, care s-ar putea lega cronologic de acelaşi orizont de descoperiri [11].

Importanţa descoperirii prezentate cu prilejul de faţă rezidă în faptul că este a doua de acest gen cunoscută în teritoriul cuprins între *limes Alutanus* şi *limes Transalutanus* (prima fiind mormîntul de la Mărunţei, jud. Olt, datat în a doua jumătate a sec. III e.n.) [12]. Ea ilustrează pătrunderea sporadică a unor grupuri restrînse de sarmaţi alogeni în mediul autohton [13].

[8] V. I. Grosu, *op. cit.*, p. 199, fig . 28/3, 6.

[9] I. Ioniţă, ArhMold, 2—3, 1964, p. 314—315, 320, fig. 8; Cr. Muşeţeanu, R. Lungu, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 248—250, fig. 1/3 şi 2/3 (cu bibliografia); N. Harţuche, *op. cit.*, p. 230—232, fig. 19, 20/2 şi 21/2; Gh. Bichir, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 179, 183 (cu bibliografia).

[10] V. I. Grosu, *op. cit.*, p. 200, fig. 29 A/4. S-au citat doar analogiile pentru tipul fără gardă şi inel la capătul mînerului, similar celui de la Mihăeştii de Sus.

[11] B. Mitrea, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 370—371, nr. 75.

[12] Gh. Bichir, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 137 şi urm.

[13] Aducem mulţumirile noastre dr. Gheorghe Diaconu pentru sugestiile foarte utile oferite la definitivarea prezentei note.

UNE NOUVELLE DÉCOUVERTE SARMATIQUE DANS LE SUD-OUEST DE LA MUNTÉNIE

RÉSUMÉ

En 1944 on a découvert par hasard dans la partie Sud-Ouest du village de Mihăeştii de Sus, comm. Mihăeşti, dép. d'Olt une tombe isolée d'inhumation appartenant à un sarmate. Dans son inventaire l'auteur de la découverte mentionne un poignard en fer (aujourd'hui perdu) et deux boucles de chaussure en argent (maintenant dans les collections de l'Institut d'Archéologie de Bucarest) datant du IIIème siècle de n.é. (la deuxième moitié). L'importance de la tombe consiste en ce qu'elle est la seconde connue de ce type dans la zone d'entre *limes Alutanus* et *limes Transalutanus* (après celle de Mărunţei, dép. l'Olt; voir SCIVA, 26, 1975, 1, p. 137 et suiv.) et preuve la pénétration discontinue des sarmates dans le milieu des daces libres.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 Mihăeştii de Sus: lieu de découverte de la tombe sarmatique (1); boucles de chaussure en argent — foto (2—3).

Fig. 2 Mihăeştii de Sus: boucles de chaussure en argent — dessins (1—2).

JEAN-PHILIPPE RIGAUD (sous la direction de), *La grotte Vaufrey. Paléoenvironnement — Chronologie — Activités humaines* (Mémoires de la Société Préhistorique française, 19, 1988), Châlons-sur-Marne, 1989, 616 p., 366 fig., 10 pl., 44 foto, 133 tab.

J.-Ph. Rigaud a reușit să polarizeze o echipă interdisciplinară care include nume binecunoscute în cercetarea paleoliticului francez, ceea ce a însemnat de fapt o premisă sigură în cercetarea complexă a sedimentului din peștera Vaufrey. Din acest punct de vedere, se poate afirma, fără teama de a exagera, că monografia asupra peșterii Vaufrey constituie un model de exploatare a sedimentului pentru reconstituirea paleomediului în vederea unei mai bune înțelegeri a activității desfășurate de comunitatea care a locuit peștera. În cazul acestei monografii este cît se poate de evident că toate studiile sedimentologice, paleofaunistice, palinologice etc. încearcă să meargă cu investigarea în zone neatinse de fiecare domeniu în parte. De aceea, vom încerca să relevăm pe scurt în primul rînd acele aspecte care sînt rodul penetrației adînci a acestor discipline uneori considerate încă în mod greșit „auxiliare", cînd de fapt ele constituie parte componentă indispensabilă a unei metode moderne de cercetare a paleoliticului și nicidecum o *tehnicizare* exagerată a arheologiei, care în acest fel s-ar îndepărta de metodele clasice. Din păcate, uneori aceste metode clasice sînt confundate cu investigarea empirică, iar refuzul de a apela la datele oferite de o seamă de discipline vecine, pe motiv că nu sînt „arheologice", nu face decît ca datele obținute să nu poată să fie corelate, ca să nu mai spunem că se pierde șansa unică a unui studiu cu adevărat științific al respectivului obiectiv arheologic. Iată de ce considerăm că apariția lucrării asupra peșterii Vaufrey constituie nu numai punerea în circulație a rezultatelor obținute prin studiul sedimentului, ci și un eveniment aparte privind cristalizarea unei concepții noi, moderne, în cercetarea unui depozit paleolitic.

J.-Ph. Rigaud, în cadrul unui capitol introductiv, informează cititorul despre problemele generale ale peșterii, metoda de săpătură, stratigrafia și secvența culturală.

Cl. Andrieux prezintă un studiu foarte interesant, chiar dacă la prima vedere rezultatele par să nu aibă legătură directă cu sedimentul peșterii. Totuși, noi considerăm absolut necesară evaluarea mecanismului transferului de căldură între grotă și mediul exterior, pentru că în acest fel s-a stabilit faptul că peștera Vaufrey nu era favorabilă locuirii decît în sezonul cald, în restul anului aceasta fiind posibilă doar prin anumite amenajări.

Desigur că pentru studiul palinologic al unui depozit cuaternar este deosebit de important cum se reflectă vegetația actuală în ploile polinice, mai exact în ce proporții pe specii se face depunerea polenului produs de flora din jurul sedimentului. Din acest punct de vedere, testarea ploilor polinice din interiorul peșterii a creat premisele pentru interpretarea mult mai sigură a spectrelor polinice fosile, cu atît mai mult cu cît Bui-Thi-Mai a remarcat chiar o variabilitate în reprezentarea pe specii de plante la suprafața sedimentului și s-a observat că cea mai constantă imagine polinică s-a înregistrat pe axa mediană a peșterii. Nu mai puțin interesante s-au dovedit încercările de a stabili anumiți parametri în legătură cu aporturi speciale de polen în peșteră, cum ar fi cel datorat prezenței omului și animalelor. Acest studiu, semnat de M.-F. Diot, alături de cel înfăptuit de Bui-Thi-Mai, îi vor fi de un prețios ajutor primei dintre ele în interpretarea spectrelor polinice obținute din sedimentul peșterii. Studiul palinologic, chiar dacă nu a beneficiat de o abundență prea mare a grăuncioarelor de polen în sedimentul fosil, a surprins trăsăturile ultimului interglaciar și o serie de episoade specifice ultimei perioade glaciare a pleistocenului.

Un studiu cu adevărat excepțional este cel al lui B. Kervazo și H. Laville, cu privire la stratigrafia și analiza fizico-chimică a depozitului din peștera Vaufrey. Considerăm că rezultatele oferite de cei doi autori ating o culme în acest domeniu. Precizarea modului de succedare a diferitelor medii de sedimentare se bazează pe un pachet de date care ar trebui să convingă pe toți arheologii că stratigrafia unui depozit nu poate fi precizată decît pe baza unor astfel de studii, iar descrierile aproximative, efectuate în urma unor observații cu ochiul liber, nu trebuie să-și mai găsească locul în cercetarea arheologică. Aceasta cu atît mai mult cu cît Gh. Duchadeau-Kervazo și B. Kervazo ne propun analiza statistică a datelor sedimentologice tocmai în vederea stabilirii precise a influenței variațiilor climatice, fenomenelor bioclimatice și antropice asupra proceselor de sedimentarea a depozitului peșterii Vaufrey, iar M. A. Courty precizează, printr-un studiu microscopic atent, natura transformărilor post-sedimentare ale

depozitului, influența acțiunii apelor, a proceselor de gelifracție, a activității biologice etc.

Nu mai puțin importante sînt rezultatele studiului mamiferelor fosile din această peșteră. F. Delpech face considerații de mare însemnătate nu numai în ceea ce privește reperele cronologice ale anumitor asociații de mamifere, dar si asupra stadiului de evoluție atins de anumite mamifere în diverse ansambluri stratigrafice. Întregul studiu este extrem de riguros elaborat, cu ilustrații și tabele sugestive și exacte, semn al unei acribii științifice cu totul remarcabile. La fel de precise sînt datele asupra ursidelor din peștera Vaufrey, oferite de F. Prat și cele referitoare la patologia acestora, efectuate de B. Caillat. Rozătoarele, cercetate de J. C. Marquet, au permis fixarea unor noi suporturi cronologice pentru unele straturi, remarcîndu-se *Microtus brecciensis* prezent într-un interglaciar și *Dicrostanys torquatus* și *Lemmus lemmus* specifice perioadelor glaciare.

La rîndul său, O. Le Gall are contribuții interesante cu privire la paleomediul subacvatic pe baza cercetării oaselor fosile de pește.

J. Huxtable și M. J. Aitken au furnizat cîteva datări absolute prin termoluminiscență, analizînd cîteva fragmente arse de silex, iar B. Blackwell și H. P. Schwarcz au luat în studiu o serie de speleoteme, prinse în sedimentul grotei, în vederea datării lor prin metoda thoriu-uraniu (230 Th/234 U). Prin ambele metode s-au obținut cîteva repere cronologice absolute utile considerațiilor generale de cronostratigrafie.

Sinteza datelor de climatologie și cronologie este făcută într-un mod strălucit de F. Delpech și H. Laville, subliniindu-se complexitatea evenimentelor climatice în care s-a făcut sedimentarea depozitului peșterii Vaufrey, legăturile bioclimatice și parametrii transformărilor de ordin climatic. Atît procesele de depunere, cît și evoluția climei din interiorul grotei au fost puse în corelație cu fenomenele petrecute în mediul exterior și s-au nuanțat trăsăturile regionale relevate în această peșteră.

Odată creat acest corolar, J.-Ph. Rigaud revine, de acum pe un teren sigur, cu întregul depozit, în care au zăcut vestigiile de cultură materială, bine ancorat în procesele naturale ale fiecărei perioade, realizînd o analiză tipologică bazată pe o viziune modernă de ordonare a materialului. S-a constatat absența debitajului Levallois în straturile inferioare (unde ar putea fi vorba de un Acheulean), apoi în straturile de deasupra a unui musterian tipic, un altul de tip Quina etc. Este demn de remarcat existența unui musterian de vîrstă rissiană, apoi de vîrsta ultimului interglaciar, supraviețuind și în Würmul vechi.

Acest inteligent cercetător al paleoliticului, care este J. M. Geneste, bazat pe experimentări multiple și de o mare diversitate și eficacitate, realizează aici un studiu, tipic cercetărilor moderne, asupra tehnologiei debitajului, economiei și circulației materiei prime litice, pe baza unor observații atente, cu un bogat conținut științific. Modul său de a privi materialul litic este foarte semnificativ, relevînd tocmai o concepție modernă: „un déchet est un marqueur technologique aussi significatif qu'un outil d'où l'intérêt d'étudier des récoltes archéologiques exhaustives". Din păcate, trebuie să recunoaștem că mai există multe regiuni din Europa în care cercetarea paleoliticului nu respectă acest principiu. Relevăm, de asemenea, modul de a privi cercetarea materialului litic al lui J. M. Geneste sub consecințele acestui trialism : tipologie-tehnologie-funcționalitate, care este tot ceea ce înmănunchiază mai de preț în prezent, din punct de vedere conceptual, cercetarea modernă a paleoliticului.

Pentru a adînci și mai mult investigarea materialului în vederea unor detalii cu totul remarcabile, ca urmare a unei concepții moderne, J.- Ph. Rigaud face loc în monografia peșterii Vaufrey unui studiu indispensabil azi cercetări paleolitice — analiza traseologică a materialului litic, semnat de S. Beyries. Este suficient să evidențiem stabilirea, prin argumente certe, a înmănușării unei părți din unelte sau arme (racloare convergente și vîrfuri), pentru a justifica necesitatea acestui gen de studiu al materialului.

Alte cîteva contribuții, se referă la utilajul osos (A. Vincent), la studiul tafonomic al resturilor faunistice (I. R. Binford), analiza paleontologică a ichtiofaunei (O. Le Gall) sau analiza spațială a distribuției obiectelor din unele straturi (J. F. Simek). Toate aceste cercetări, alături de celelalte, deja menționate, vor permite lui J.-Ph. Rigaud și J. M. Geneste cîteva considerații, de asemenea rezultate dintr-o concepție modernă de exploatare a săpăturii arheologice, privind organizarea și utilizarea spațiului de către omul paleolitic.

În concluzie, putem spune că monografia peșterii Vaufrey, publicată sub direcția lui J. -Ph. Rigaud include o serie de studii moderne și deosebit de amănunțite asupra depozitului arheologic din această peșteră. Chiar dacă uneori datele oferite de specificul unui domeniu sînt prea amănunțit prezentate, cu toate etapele care au stat la baza studiului, considerăm că în faza actuală acest mod de expunere a rezultatelor este avantajos și absolut necesar nu numai în vederea înțelegerii mai bune a demersului științific, dar și pentru că aceste numeroase date și interpretarea lor reprezintă surse de inspirație, uneori adevărate manuale, pentru cei care abordează una din metodele respective de investigare.

Nu putem, totodată, să încheiem această succintă prezentare a unei monografii paleolitice, model pentru investigarea acestei perioade, fără a remarca, alături de valoarea intrisecă a fiecărui studiu, strategia în care a fost concepută această lucrare: studii detaliate asupra unui domeniu sau altul, încercări de sinteză pentru unele din ele, concluzii rezultate în urma integrării diverselor date în vederea reconstituirii plenare a vieții omului din fiecare perioadă. Toate se constituie în motive serioase pentru noi în a considera această lucrare ca o realizare de prestigiu, un exemplu demn de urmat în cercetarea și finalizarea săpăturilor din depozitele paleolitice.

Marin Cârciumaru

SOPHIE A. de BEAUNE, *Lampes et godets au Paléolithique* (XXIII suplément à „Gallia Préhistoire", Edition du C.N.R.S.), Paris, 1987, 278 p., 93 fig., XVI pl., 81 tab.

Lucrarea face parte din acele cărți care vin să materializeze unul din domeniile de studiu destinate de André Leroi-Gourhan multora din colaboratorii și elevii săi. Este în același timp o strălucită sinteză asupra acestor obiecte, poate uneori prea ușor uitate printre alte materiale arheologice din depozitele muzeelor, dar cu implicații deosebite în interpretarea pe plan social și spiritual a comunităților paleolitice.

Cartea este riguros structurată, servind în mod exemplar scopul unei adevărate opere ce poate constitui un autentic manual metodologic în domeniul cercetat, dar, în același timp, întrunește în întregime virtuțile lucrării științifice exhaustive.

După o introducere, cu un altfel de conținut decît cel obișnuit, în care S. A. de Beaune stabilește etimologia denumirii obiectelor luate în discuție, definește obiectivele lucrării și ne informează asupra stadiului cercetării domeniului respectiv, se trece la miezul lucrării. Astfel, în capitolul I sînt precizate principiile metodologice, prin explicarea modului în care a fost stabilit catalogul descoperirilor, prin punerea la punct a unei nomenclaturi clare pentru descrierea morfologică a lămpilor și „paharelor" și chiar a elaborării unei fișe descriptive. Tot în acest capitol vom cunoaște elementele care au stat la baza comparațiilor cantitative și calitative, precum și care au fost datele experimentale și etnoistorice (folosirea lămpilor provenite de la eschimoși).

În capitolul II, intitulat „Definiția și repartiția lămpilor", se atrage de la început atenția că multe obiecte calificate ca lămpi sînt doar recipiente pentru ocru, tocmai pentru că la timpul potrivit nu s-au întreprins cercetări atente ale resturilor rămase pe aceste recipiente. Nu lipsesc, dealtfel, nici utilizările duble, atît ca lampă, cît și ca recipient de ocru a aceluiași obiect. Unele recipiente au fost clasate în categoria celor cu funcție necunoscută. Trebuie să remarcăm că analiza repartiției lămpilor este făcută în cel mai minuțios mod, urmărindu-se repartiția cronologică și culturală, repartiția spațială, repartiția geografică și cronologică după tipurile de straturi, localizarea lămpilor în siturile respective, repartiția lămpilor în grotele profunde etc.

Autoarea reușește, în capitolul III asupra tehnicii lămpilor, să dea dovadă de o acribie științifică demnă de toată lauda, oferind un exemplu de urmat în ceea ce privește o analiză de acest fel. Referitor la materia primă utilizată pentru lămpi, vom remarca că pe locul trei ca frecvență sînt plasate concrețiunile din peșteri (fragmente de planșee stalagmitice, calote sau extremități de stalagmite și stalactite), fapt pe care îl subliniem, avîndu-se în vedere că din această categorie au fost găsite și la noi, în peștera Cioarei de la Boroșteni, șapte asemenea recipiente care mai păstrează urme de ocru. Este cercetată, de asemenea, repartiția cronologică și spațială a materiei prime utilizate, ca să nu mai vorbim de numeroasele date și exemple aduse privind stadiile de realizare a lămpilor, de la forme care nu au necesitat nici o intervenție, omul paleolitic utilizînd starea naturală a obiectului, pînă la fasonajul integral a l lămpii. Uneori concavitatea recipientului a fost doar ușor amenajată, dacă ea exista deja de la natură într-o formă convenabilă. Probabil că așa s-a întîmplat și cu unele din recipientele recuperate din peștera Cioarei. Este poate important să relevăm că recipientele care nu au suferit nici o amenajare sînt cele mai numeroase. Între tehnicile de fasonare, la acele exemplare de lămpi care au suferit intervenția umană, vom menționa pichetajul și șlefuirea, care erau efectuate după o prealabilă detașare prin lovituri repetate a unei părți din material în vederea obținerii formei brute a lămpii. În acest capitol se merge pînă acolo încît se face analiza repartiției cronologice și spațiale a lămpilor în funcție de stadiile de fabricare.

Studiul morfologic al lămpilor, tratat în capitolul IV, nu este privit cu mai puțin

Nu putem, totodată, să încheiem această succintă prezentare a unei monografii paleolitice, model pentru investigarea acestei perioade, fără a remarca, alături de valoarea intrisecă a fiecărui studiu, strategia în care a fost concepută această lucrare: studii detaliate asupra unui domeniu sau altul, încercări de sinteză pentru unele din ele, concluzii rezultate în urma integrării diverselor date în vederea reconstituirii plenare a vieții omului din fiecare perioadă. Toate se constituie în motive serioase pentru noi în a considera această lucrare ca o realizare de prestigiu, un exemplu demn de urmat în cercetarea și finalizarea săpăturilor din depozitele paleolitice.

Marin Cârciumaru

SOPHIE A. de BEAUNE, *Lampes et godets au Paléolithique* (XXIII suplément à „Gallia Préhistoire", Edition du C.N.R.S.), Paris, 1987, 278 p., 93 fig., XVI pl., 81 tab.

Lucrarea face parte din acele cărți care vin să materializeze unul din domeniile de studiu destinate de André Leroi-Gourhan multora din colaboratorii și elevii săi. Este în același timp o strălucită sinteză asupra acestor obiecte, poate uneori prea ușor uitate printre alte materiale arheologice din depozitele muzeelor, dar cu implicații deosebite în interpretarea pe plan social și spiritual a comunităților paleolitice.

Cartea este riguros structurată, servind în mod exemplar scopul unei adevărate opere ce poate constitui un autentic manual metodologic în domeniul cercetat, dar, în același timp, întrunește în întregime virtuțile lucrării științifice exhaustive.

După o introducere, cu un altfel de conținut decît cel obișnuit, în care S. A. de Beaune stabilește etimologia denumirii obiectelor luate în discuție, definește obiectivele lucrării și ne informează asupra stadiului cercetării domeniului respectiv, se trece la miezul lucrării. Astfel, în capitolul I sînt precizate principiile metodologice, prin explicarea modului în care a fost stabilit catalogul descoperirilor, prin punerea la punct a unei nomenclaturi clare pentru descrierea morfologică a lămpilor și „paharelor" și chiar a elaborării unei fișe descriptive. Tot în acest capitol vom cunoaște elementele care au stat la baza comparațiilor cantitative și calitative, precum și care au fost datele experimentale și etnoistorice (folosirea lămpilor provenite de la eschimoși).

În capitolul II, intitulat „Definiția și repartiția lămpilor", se atrage de la început atenția că multe obiecte calificate ca lămpi sînt doar recipiente pentru ocru, tocmai pentru că la timpul potrivit nu s-au întreprins cercetări atente ale resturilor rămase pe aceste recipiente. Nu lipsesc, dealtfel, nici utilizările duble, atît ca lampă, cît și ca recipient de ocru a aceluiași obiect. Unele recipiente au fost clasate în categoria celor cu funcție necunoscută. Trebuie să remarcăm că analiza repartiției lămpilor este făcută în cel mai minuțios mod, urmărindu-se repartiția cronologică și culturală, repartiția spațială, repartiția geografică și cronologică după tipurile de straturi, localizarea lămpilor în siturile respective, repartiția lămpilor în grotele profunde etc.

Autoarea reușește, în capitolul III asupra tehnicii lămpilor, să dea dovadă de o acribie științifică demnă de toată lauda, oferind un exemplu de urmat în ceea ce privește o analiză de acest fel. Referitor la materia primă utilizată pentru lămpi, vom remarca că pe locul trei ca frecvență sînt plasate concrețiunile din peșteri (fragmente de planșee stalagmitice, calote sau extremități de stalagmite și stalactite), fapt pe care îl subliniem, avîndu-se în vedere că din această categorie au fost găsite și la noi, în peștera Cioarei de la Boroșteni, șapte asemenea recipiente care mai păstrează urme de ocru. Este cercetată, de asemenea, repartiția cronologică și spațială a materiei prime utilizate, ca să nu mai vorbim de numeroasele date și exemple aduse privind stadiile de realizare a lămpilor, de la forme care nu au necesitat nici o intervenție, omul paleolitic utilizînd starea naturală a obiectului, pînă la fasonajul integral a l lămpii. Uneori concavitatea recipientului a fost doar ușor amenajată, dacă ea exista deja de la natură într-o formă convenabilă. Probabil că așa s-a întîmplat și cu unele din recipientele recuperate din peștera Cioarei. Este poate important să relevăm că recipientele care nu au suferit nici o amenajare sînt cele mai numeroase. Între tehnicile de fasonare, la acele exemplare de lămpi care au suferit intervenția umană, vom menționa pichetajul și șlefuirea, care erau efectuate după o prealabilă detașare prin lovituri repetate a unei părți din material în vederea obținerii formei brute a lămpii. În acest capitol se merge pînă acolo încît se face analiza repartiției cronologice și spațiale a lămpilor în funcție de stadiile de fabricare.

Studiul morfologic al lămpilor, tratat în capitolul IV, nu este privit cu mai puțin

interes, fiind discutate formele generale de lămpi, privite în procesul lor evolutiv, și repartiția în spațiu după forma conturului. Morfologia propriu-zisă este tratată în funcție de forma concavității, înclinarea versanților, deschiderea acesteia, forma marginilor și reverelor recipientelor, protuberanțele bazale, minerele de prinderea lămpilor, decorația acestora și, în sfîrșit, dimensiunile și volumul lor. Este evident că la o astfel de analiză atît de amănunțită este greu să găsești a adăuga ceva atunci cînd discutăm strict problema lămpilor. Dacă ne-am referi probabil și la așa-zisele „pahare" *(godets)*, care prin definiție sînt utilizate și în alte scopuri decît iluminatul (care rămîne poate accidental), atunci ar fi fost necesare mai multe precizări și deslușiri în cazul celor folosite pentru ocru. Fără a preciza expres în titlul cărții, autoarea și-a îndreptat cu predilecție atenția asupra acelor recipiente care au fost întrebuințate pentru iluminat.

Într-o tratare stăpînită de o concepție modernă de-a lungul întregii cărți, S. A. de Beaune nu putea omite în nici un caz includerea datelor experimentale efectuate asupra lămpilor. În acest capitol sînt descrise toate fazele pentru realizarea lămpilor din calcar sau gresie, materiile folosite drept combustibil, meșele întrebuințate eventual de omul paleolitic și rezultatele obținute cu fiecare în parte, intensitatea luminii, urmele rămase după confecționarea lămpilor și mai ales după utilizarea acestora, modul cum sînt văzute culorile la lumina unei astfel de lămpi în profunzimea peșterii. Se fac aprecieri în ceea ce privește eventuala acuitate vizuală mai ridicată a omului paleolitic în raport cu oamenii din zilele noastre și se aduc în discuție observațiile efectuate pe anumite populații aflate pe o treaptă inferioară de civilizație. Într-adevăr, nu este exclus chiar ca anumite populații paleolitice să fi posedat o acuitate vizuală diferențiată, în funcție numai de o anume educație vizuală specială, pentru că nici azi la diverse populații structura și sănătatea ochiului nu este diferită. Dealtfel, numai astfel s-ar putea explica finețea extraordinară a unor gravuri pe mici plachete de șist, conservate într-o stare visibilă după mii de ani. Oricum, este de bănuit că la timpul lor, după execuție, gravurile respective adăugau acestor calități și o anume „prospețime", așa după cum remarcă autoarea.

În sfîrșit, pentru a face și mai pertinente unele concluzii referitoare la fabricarea lămpilor și mai ales la întrebuințarea lor, S. A. de Beaune ne oferă în ultimul capitol o seamă de date comparative interesante cu lămpile eschimoșilor. Sînt descrise varietatea morfologică a lămpilor, funcționalitatea lor, începînd cu materia primă a meșei, combustibilul și terminînd cu lumina obținută. Nu lipsesc detaliile cu privire la urmele de folosire a lămpilor și intensitatea luminii obținute.

După o parte care cuprinde concluziile, foarte necesară în ordonarea datelor extrem de vaste și a ideilor rezultate, urmează așa-zisele „Anexe" în care sînt cuprinse toate datele tehnice ale fiecărei lămpi descrisă în text. Pentru cercetătorul care se apleacă asupra acestui fascinant subiect al „recipientelor" paleolitice, indiferent de utilizarea lor, datele cuprinse în aceste „Anexe" reprezintă un instrument de lucru indispensabil, pentru că aici pot fi găsite adunate toate descoperirile de acest fel în teritoriul circumscris în partea introductivă a cărții. Putem spune că acesta este un motiv în plus, alături de toate celelalte calități ale lucrării, deja relevate, care fac din această carte o operă științifică peste care este imposibil a se trece de aici în colo fără a o lua în seamă în modul cel mai serios posibil.

Ne vom încheia această succintă prezentare a acestei suberbe lucrări de arheologie fără a remarca ilustrația deosebit de vastă și de o calitate cu totul excepțională și, bineînțeles, înainte de a felicita în chipul cel mai sincer autoarea și de a ne exprima imensa bucurie de a fi văzut tipărită o astfel de lucrare.

Marin Cârciumaru

HANS-JÖRG KELLNER, *Die Münzfunde von Manching und die keltischen Fundmünzen aus Südbayern* (din seria „Die Ausgrabungen in Manching", Band 12), Stuttgart, 1990, 274 p., 71 planșe și 1 hartă.

Cunoscutul *oppidum* celtic de la Manching din Bavaria s-a bucurat din partea arheologilor germani, în special sub conducerea prof. W. Krämer, de o cercetare sistematică cu totul specială. Rezultatele obținute au fost publicate în cea mai mare parte a lor în seria „Die Ausgrabungen in Manching", aflată sub egida Comisiei romano-germane (Römisch-Germanische Kommission) a Institutului arheologic german, din Frankfurt am Main. Descoperirile monetare efectuate în cursul săpăturilor arheologice au fost încredințate spre publicare cunoscutului specialist din München Hans-Jörg Kellner, care, după o

interes, fiind discutate formele generale de lămpi, privite în procesul lor evolutiv, și repartiția în spațiu după forma conturului. Morfologia propriu-zisă este tratată în funcție de forma concavității, înclinarea versanților, deschiderea acesteia, forma marginilor și reverelor recipientelor, protuberanțele bazale, mînerele de prinderea lămpilor, decorația acestora și, în sfîrșit, dimensiunile și volumul lor. Este evident că la o astfel de analiză atît de amănunțită este greu să găsești a adăuga ceva atunci cînd discutăm strict problema lămpilor. Dacă ne-am referi probabil și la așa-zisele „pahare" *(godets)*, care prin definiție sînt utilizate și în alte scopuri decît iluminatul (care rămîne poate accidental), atunci ar fi fost necesare mai multe precizări și deslușiri în cazul celor folosite pentru ocru. Fără a preciza expres în titlul cărții, autoarea și-a îndreptat cu predilecție atenția asupra acelor recipiente care au fost întrebuințate pentru iluminat.

Într-o tratare stăpînită de o concepție modernă de-a lungul întregii cărți, S. A. de Beaune nu putea omite în nici un caz includerea datelor experimentale efectuate asupra lămpilor. În acest capitol sînt descrise toate fazele pentru realizarea lămpilor din calcar sau gresie, materiile folosite drept combustibil, meșele întrebuințate eventual de omul paleolitic și rezultatele obținute cu fiecare în parte, intensitatea luminii, urmele rămase după confecționarea lămpilor și mai ales după utilizarea acestora, modul cum sînt văzute culorile la lumina unei astfel de lămpi în profunzimea peșterii. Se fac aprecieri în ceea ce privește eventuala acuitate vizuală mai ridicată a omului paleolitic în raport cu oamenii din zilele noastre și se aduc în discuție observațiile efectuate pe anumite populații aflate pe o treaptă inferioară de civilizație. Într-adevăr, nu este exclus chiar ca anumite populații paleolitice să fi posedat o acuitate vizuală diferențiată, în funcție numai de o anume educație vizuală specială, pentru că nici azi la diverse populații structura și sănătatea ochiului nu este diferită. Dealtfel, numai astfel s-ar putea explica finețea extraordinară a unor gravuri pe mici plachete de șist, conservate într-o stare visibilă după mii de ani. Oricum, este de bănuit că la timpul lor, după execuție, gravurile respective adăugau acestor calități și o anume „prospețime", așa după cum remarcă autoarea.

În sfîrșit, pentru a face și mai pertinente unele concluzii referitoare la fabricarea lămpilor și mai ales la întrebuințarea lor, S. A. de Beaune ne oferă în ultimul capitol o seamă de date comparative interesante cu lămpile eschimoșilor. Sînt descrise varietatea morfologică a lămpilor, funcționalitatea lor, începînd cu materia primă a meșei, combustibilul și terminînd cu lumina obținută. Nu lipsesc detaliile cu privire la urmele de folosire a lămpilor și intensitatea luminii obținute.

După o parte care cuprinde concluziile, foarte necesară în ordonarea datelor extrem de vaste și a ideilor rezultate, urmează așa-zisele „Anexe" în care sînt cuprinse toate datele tehnice ale fiecărei lămpi descrisă în text. Pentru cercetătorul care se apleacă asupra acestui fascinant subiect al „recipientelor" paleolitice, indiferent de utilizarea lor, datele cuprinse în aceste „Anexe" reprezintă un instrument de lucru indispensabil, pentru că aici pot fi găsite adunate toate descoperirile de acest fel în teritoriul circumscris în partea introductivă a cărții. Putem spune că acesta este un motiv în plus, alături de toate celelalte calități ale lucrării, deja relevate, care fac din această carte o operă științifică peste care este imposibil a se trece de aici în colo fără a o lua în seamă în modul cel mai serios posibil.

Ne vom încheia această succintă prezentare a acestei superbe lucrări de arheologie fără a remarca ilustrația deosebit de vastă și de o calitate cu totul excepțională și, bineînțeles, înainte de a felicita în chipul cel mai sincer autoarea și de a ne exprima imensa bucurie de a fi văzut tipărită o astfel de lucrare.

Marin Cârciumaru

HANS-JÖRG KELLNER, *Die Münzfunde von Manching und die keltischen Fundmünzen aus Südbayern* (din seria „Die Ausgrabungen in Manching", Band 12), Stuttgart, 1990, 274 p., 71 planșe și 1 hartă.

Cunoscutul *oppidum* celtic de la Manching din Bavaria s-a bucurat din partea arheologilor germani, în special sub conducerea prof. W. Krämer, de o cercetare sistematică cu totul specială. Rezultatele obținute au fost publicate în cea mai mare parte a lor în seria „Die Ausgrabungen in Manching", aflată sub egida Comisiei romano-germane (Römisch-Germanische Kommission) a Institutului arheologic german, din Frankfurt am Main. Descoperirile monetare efectuate în cursul săpăturilor arheologice au fost încredințate spre publicare cunoscutului specialist din München Hans-Jörg Kellner, care, după o

muncă susținută, a reușit să cuprindă într-o remarcabilă monografie toate monedele găsite la Manching. La acestea, autorul a adăugat și descoperirile monetare celtice din sudul Bavariei, reușind astfel să aibă o vedere de ansamblu asupra întregului proces monetar celtic din această regiune. La realizarea unei asemenea vaste lucrări au colaborat Mechthild Overbeck și Elisabeth Kellner și au adus contribuții A. Hartmann, B. Overbeck și U. Zwicker. Condițiile grafice de apariție, avînd în vedere înainte de toate ilustrația, asigurate de „Franz Steiner Verlag — Stuttgart", sînt de-a dreptul excelente.

Planul lucrării a fost conceput și realizat într-o viziune mai largă, depășind cu mult cadrul oferit de descoperirile monetare de la Manching. După introducere, în care se oferă o serie de explicații și date privind istoricul cercetărilor, condițiile de lucru și problematica abordată în monografie, este prezentat un capitol substanțial (p. 8—42), cu caracter general, dedicat monedelor celtice caracteristice regiunilor de sud ale Germaniei. Situat aparent în afara temei, acest prim capitol se constituie de fapt într-un cadru numismatic și istoric general în care își vor găsi apoi locul și rezolvarea cele mai multe din descoperirile de monede celtice din *oppidum* de la Manching. De aceea, n-am vrea să trecem peste unele din principalele probleme tratate în capitolul respectiv, fără a releva cîteva din laturile mai importante ale acestuia.

Începutul îl constituie o succintă privire de ansamblu asupra tipurilor monetare din sudul Germaniei, însoțită de o descriere a monedelor de aur de tip „Regenbogenschüsselchen" și a celor de argint din seriile quinarilor. O atenție aparte se acordă, în mod justificat, identificării unui atelier monetar la Manching. Dovada o fac cele 140 fragmente de tipare de lut în care se turnau pastilele (flanurile) monetare. Prezența urmelor de aur pe unele din lăcașurile și canalele de turnare, ca și dimensiunile acestora reprezintă argumente în favoarea existenței unui important atelier monetar în care s-au emis stateri de tip „Regenbogenschüsselchen". După frecvența descoperirilor din amintitul *oppidum* și din împrejurimile sale este posibil ca la Manching să se fi emis și monede de argint de tip „Büschelquinare" și piese divizionare. După cîte se pare, tot aici s-au bătut și alte tipuri monetare de argint specifice părților de sud ale Germaniei.

În continuare se pune în discuție apartenența etnică și răspunderea organizării monetăriei de la Manching. Se consideră astfel că aici domina neamul celtic al vindelicilor, lor fiindu-le atribuite emisiunile de aur de tip „Regenbogenschülesselchen". Supravegherea procesului de batere revenea probabil conducerii tribale sau chiar castei religioase.

Nu ne vom opri asupra subcapitolelor referitoare la funcțiile și circulația monedelor și nici la cele referitoare la emisiunile fourrées sau potin, care nu ridică problema deosebite. În schimb vom face cîteva considerații cu privire la cronologia monedelor celtice în discuție. În acest sens se face o analiză a condițiilor și conținutului diferitelor descoperiri monetare și se recurge totodată la încadrarea diferitelor tipuri monetare în schema cronologică a epocii Latène datorată lui Paul Reinecke. Din analiza făcută rezultă, după opinia autorului, care menționează și părerile exprimate anterior de alți specialiști, că cele mai vechi monede celtice din sudul Germaniei, reprezentate de staterii cu capul lui Janus, se plasează în perioada Latène C_1, ceea ce ar însemna în cronologie absolută între anii 250—170 î. Chr. Nu se face însă precizarea desigur necesară, dacă emisiunile respectiv, încep a fi emise încă din a doua jumătate a sec. III sau din primele decenii ale veacului următor. Majoritatea emisiunilor monetare, în care se includ tipurile „Regenbogenschüsselchen", seriile de tipul quinari-lor, precum și piesele divizionare sînt încadrate în perioadele Latène $C_2—D_1$ și D_2, ceea ce ar corespunde, potrivit aceleiași scheme cronologice, anilor 170—10 î. Cr. O concentrare a lor se remarcă în perioada Latène D_1, adică între anii 100—50 î.Chr.

Capitolul următor, strict legat de tema principală a monografiei, constituind, cum era de așteptat, nucleul lucrării, cuprinde toate descoperirile monetare de la Manching, tezaure și piese izolate, precum și pe cele provenind din zonele învecinate și din Bavaria de sud în general (p. 43—211). În prim plan se situează catalogul descoperirilor izolate, unde figurează mai întîi 121 monede celtice de aur, argint și bronz de tipuri și din zone diferite. Lor li se adaugă în continuare un număr de 13 monede din afara lumii celtice, printre care figurează 3 AE și 1 AR romane republicane, 5 AE și 1 AR romane imperiale și 3 monede medievale. În completare este adăugată descrierea celor 125 de monede de argint de tip „Büschelquinar" din tezaurul descoperit in 1936 la Manching (nr. 135—259). Urmează apoi prezentarea unui tezaur cu locul de descoperire necunoscut cuprinzînd 17 monede celtice de argint (nr. 260—276), a tezaurului găsit prin anii 1981—1983, constînd din 70 monede de argint (nr. 277—346) și tezaurul de la Pichl alcătuit din 70 monede de argint (nr. 347—416). Catalogul propriu-zis se încheie cu un număr de 383 monede (nr. 417—799) descoperite după anul 1981 ca urmare a folosirii aparatului de detectare a metalelor. Printre descoperirile din această grupă se numără monede celtice de aur, potin și în special de argint, quinari și piese divizionare, care domină autoritar.

Unele dintre monede sînt piese fourrées. În afara emisiunilor celtice au mai fost scoase la iveală și 2 drahme din Massalia, 1 denar și 4 AE romane republicane și 1 AE Massinissa-Numidia.

În același catalog sînt incluse în continuare (nr. 800—939) și cele 140 fragmente de tipare de lut pentru turnarea pastilelor (flanurilor) monetare. Prezența unui număr așa de mare de astfel de tipare reprezintă o dovadă certă că la Manching a funcționat unul sau chiar mai multe ateliere monetare. Potrivit calculelor făcute, se presupune că plăcuțele cu lăcașurile flanurilor monetare aveau de regulă o formă rectangulară și dispuneau de 10 × 6 adîncituri. Urmele de metal păstrate pe aceste plăcuțe, ca și dimensiunile lăcașurilor numai lasă nici o îndoială că acestea au fost utilizate pentru obținerea flanurilor pentru baterea de monede de aur și argint. Condițiile de descoperire permit datarea acestora cu precădere în perioada Latène D_1.

Un al treilea capitol important al lucrării cuprinde descoperirile monetare celtice din Bavaria de sud (p. 148—211). Din rîndul acestora fac parte monedele descoperite la Pollanten (nr. 940—1018), tezaurele cu emisiuni de aur de tip ,,Regenbogenschüsselchen'' provenind de la: Irsching (nr. 1019—1935), Westerhofen (nr. 1936—1945), Gaggers (nr. 1946—1977) și Saulgrub (nr. 1978—1980). La acestea se adaugă și o serie de descoperiri izolate din Bavaria superioară (nr. 1981—2101), Bavaria inferioară (nr. 2102—2132), Oberpfalz (nr. 2133—2155), Mittelfranken și Schwaben (nr. 2156—2235) și din Bavaria în general (nr. 2236—2241).

În completarea catalogului mai sînt incluse, ca anexă, monedele celtice din ,,Prähistorische Staatssammlung-München'' (nr. 2242—2355) și tezaurul de la Neuses-Eggolsheim (p. 227—229), acesta din urmă sub semnătura lui B. Overbeck.

Ultimul capitol al monografiei a fost rezervat prezentării rezultatelor analizelor metalografice (p. 230—261). În prima parte, semnată de Axel Hartmann, sînt înfățișate principalele date și concluzii furnizate de analizele chimice și spectrale întreprinse asupra urmelor de metal păstrate pe tiparele de lut în care s-au turnat flanurile monetare. Analizele efectuate demonstrează în mod limpede că astfel de tipare au fost folosite pentru obținerea de pastile monetare de aur, argint și bronz. Totodată, pe aceleași temeiuri, s-au putut stabili și elementele componente minore care au intrat în aliaj cu aurul, printre cele mai importante figurînd argintul și cuprul. La fel de interesante se dovedesc rezultatele obținute de pe urma analizelor unor monede de aur descoperite la Manching, unele dintre acestea indicînd o relație directă și o identitate a componentelor intrate în aliaj, cu cele constatate la urmele metalice de pe tiparele de lut. Un astfel de rezultat constituie o dovadă certă că unele tipuri monetare celtice de aur au fost emise în atelierele din *oppidum*-ul de la Manching.

În partea a doua a aceluiași capitol, Ulrich Zwicker prezintă rezultatele analizelor complexe de ordin analitic și metalografic a unor descoperiri monetare de la Manching. Au fost supuse unor astfel de analize monede de aur, argint, potin, fourrées și bronz. Unul din primele rezultate atestă faptul că și quinarii fourrées au fost emiși în unul din atelierele de la Manching. De asemenea, în același cadru, s-a putut stabili că argintul folosit la baterea monedelor de tip ,,Büschelquinar'' si ,,Kreutzmünzen'' provine, după toate probabilitățile, din Noricum.

La capătul unei astfel de sumare prezentări a unei vaste lucrări de caracter numismatic se impune și formularea cîtorva aprecieri și concluzii. După cum se poate vedea din cuprinsul lucrării, autorul și-a expus propriile opinii și a tras anumite concluzii parțiale în cadrul fiecărui capitol, pe care noi le-am schițat în prezentarea de față. Cu toate acestea, cîteva considerații de ordin general în legătură cu conținutul întregii monografii par a se impune totuși. Înainte de toate ținem să scoatem în evidență importanța cu totul deosebită pe care o reprezintă un astfel de tip de monografie, dedicată unei anumite categorii de descoperiri dintr-o așezare antică, în cazul nostru descoperirilor monetare din renumitul *oppidum* celtic de la Manching și din zonele învecinate. Strîngerea, prelucrarea și studierea unui vast material, precum și interpretarea lui numismatică și istorică presupune un imens volum de muncă și o informare bibliografică complexă, pe care le datorăm autorului. O lucrare de acest gen constituie unul din principalele puncte de sprijin în soluționarea tuturor problemelor pe care le ridică cercetările de la Manching și în formularea concluziilor generale de ordin istoric cu privire la acest important *oppidum* celtic. În același timp, lucrarea în discuție poate servi ca punct de reper și de sprijin tuturor celor care vor întreprinde cercetări similare.

În al doilea rînd trebuie să recunoaștem că descoperirile monetare de la Manching impresionează nu numai prin numărul lor mare, ci mai ales prin faptul că acestea sînt, cu puține excepții, numai emisiuni de aur și argint. În același timp, constituie, cel puțin pentru noi, o nedumerire numărul și varietatea extrem de reduse ale monedelor străine greco-romane, în mod special al denarilor romani republicani, prezente aici doar prin cîteva exemplare.

În al treilea rînd se cuvine a sublinia o dată în plus prezența la Manching a unei importante activități monetare. Dacă luăm în considerare datele oferite de descoperirile cu-

prinse în monografie, ar urma să admitem că în *opidum*-ul de la Manching a fiinţat, dacă nu unicul, în mod cert cel mai important centru monetar în care s-au emis piese de aur tip „Regenbogenschüsselchen" şi de argint de tipul quinarilor şi al unor serii de subdiviziuni. Pe viitor se impune însă o mai completă documentare în legătură cu sursele de procurare a materiei prime, respectiv a aurului şi argintului.

În al patrulea şi ultimul rînd am dori să apreciem, cel puţin după cantitatea şi valoarea descoperirilor monetare, că la Manching a existat unul din principalele centre politice şi economice celtice din sudul Germaniei. Aici trebuie să fi existat reşedinţa conducerii unional-tribale a vindelicilor. Asemenea opinii sînt pe deplin sprijinite şi de importantele rezultate obţinute de pe urma cercetărilor arheologice din ultimele decenii.

În încheiere, dorim să subliniem încă o dată valoarea ştiinţifică şi documentară a acestei remarcabile monografii, realizată de unul din cei mai de seamă specialişti, Hans-Jörg Kellner, precum şi excelentele condiţii grafice de apariţie asigurate de editura Franz Steiner din Stuttgart.

Constantin Preda

***Türk Nümismatik Derneğinin 20. kuruluş yılında Ibrahim Artuk'a armağan (A Festschrift presented to Ibrahim Artuk on the occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society)*, Istanbul, 1988, VIII + 278 p.**

În 1988 Societatea Numismatică Turcă a împlinit 20 de ani. Cu acest prilej a fost publicat volumul pe care-l prezentăm, dedicat totodată primului preşedinte al acestei societăţi, Ibrahim Artuk. La realizarea lui au contribuit numismaţi şi istorici din Turcia, Europa şi S.U.A. Parcurgînd sumarul (p. III—IV), observăm că s-a optat pentru înserierea articolelor în ordinea alfabetică a numelui autorilor, ordine încălcată numai în cazul ultimelor două, probabil, sosite cu întîrziere la redacţie. Cu o singură excepţie, fiecare contribuţie este tipărită în turcă şi într-o limbă de circulaţie internaţională şi de aceea paginile pe care le vom indica se referă la ambele versiuni.

În prefaţa semnată, în numele comitetului executiv al Societăţii Numismatice Turce, de preşedintele Cüneyt Ölçer, aflăm cîteva consideraţii asupra evenimentului aniversat şi asupra rolului lui Ibrahim Artuk şi al soţiei sale, Cevriye Artuk, în întemeierea societăţii (p. V şi VII). După ce mulţumeşte celor care au contribuit la realizarea volumului (p. 1—2), Cevriye Artuk ne oferă o scurtă biografie a lui Ibrahim Artuk (p. 3—8) şi o listă bibliografică (p. 9—12). Reţinem din biografia sărbătoritului că s-a născut la Havran, în Siria, în 1915. După moartea tatălui pe frontul din Caucaz, a fost crescut de bunicul său şi, după şcolile din Mardin şi Gaziantep, a urmat secţia de istorie a Facultăţii de Literatură din cadrul Universităţii din Istanbul. Împreună cu soţia sa, Cevriye Artuk, a lucrat la secţia numismatică a Muzeului Arheologic din Istanbul; au editat în două volume catalogul expoziţiei acestuia. Soţii Artuk şi cîţiva entuziaşti au fost iniţiatorii întemeierii Societăţii Numismatice Turce, în 1968. Autor a numeroase articole şi participant la congrese internaţionale, Ibrahim Artuk este membru fondator al Societăţii pentru sprijinirea Muzeului Arheologic şi membru în Societatea pentru sprijinirea Palatului Topkapı, Institutul Selcuk din Ankara, The American Numismatic Society, The Royal Numismatic Society şi The Oriental Numismatic Society (Londra).

Din motive necunoscute volumul propriu-zis începe şi se încheie cu o notă de numismatică abbasidă semnată de Nusret Aktan (p. 13—16, versiunea turcă; p. 275—276, engleză). Kemal Aydınlıoğlu prezintă medaliile Semilunii Roşii Otomane (p. 17—36), iar Jean-Louis Bacqué-Grammont „Două ordine ale lui Ibrâhim Paşa", mare vizir sub Süleyman I în perioada 1523—1536 (p. 37—48). „Cele mai vechi informaţii asupra florinilor otomani" sînt analizate de N. Beldiceanu şi Irène Beldiceanu-Steinherr (p. 49—64). Documentele arată că otomanii au bătut monedă de aur de tip veneţian înainte de 1425, autorii fiind de părere că începutul acestei activităţi s-ar putea situa în vremea lui Bayezid I. Atelierele emitente au fost: Edirne, Serez şi Istanbul. Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru tratează „Despre peşkeş-ul bayram-ului trimis Porţii de Principatele Române (sec. XVI—XVIII)" (p. 65—86). Este vorba de peşkeş-ul trimis de Moldova şi Ţara Românească, a cărui evoluţie este urmărită în legătură cu anumite aspecte ale relaţiilor politice, economice şi financiare cu Imperiul otoman. Autoarea foloseşte, atît în titlu cît şi în text, denumirea „Principatele Române", total neadecvată pentru secolele XVI—XVII, urmînd a se

prinse în monografie, ar urma să admitem că în *opidum*-ul de la Manching a fiinţat, dacă nu unicul, în mod cert cel mai important centru monetar în care s-au emis piese de aur tip „Regenbogenschüsselchen" şi de argint de tipul quinarilor şi al unor serii de subdiviziuni. Pe viitor se impune însă o mai completă documentare în legătură cu sursele de procurare a materiei prime, respectiv a aurului şi argintului.

În al patrulea şi ultimul rînd am dori să apreciem, cel puţin după cantitatea şi valoarea descoperirilor monetare, că la Manching a existat unul din principalele centre politice şi economice celtice din sudul Germaniei. Aici trebuie să fi existat reşedinţa conducerii unional-tribale a vindelicilor. Asemenea opinii sînt pe deplin sprijinite şi de importantele rezultate obţinute de pe urma cercetărilor arheologice din ultimele decenii.

În încheiere, dorim să subliniem încă o dată valoarea ştiinţifică şi documentară a acestei remarcabile monografii, realizată de unul din cei mai de seamă specialişti, Hans-Jörg Kellner, precum şi excelentele condiţii grafice de apariţie asigurate de editura Franz Steiner din Stuttgart.

Constantin Preda

***Türk Nümismatik Derneğinin 20. kuruluş yılında Ibrahim Artuk'a armağan (A Festschrift presented to Ibrahim Artuk on the occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society)*, Istanbul, 1988, VIII + 278 p.**

În 1988 Societatea Numismatică Turcă a împlinit 20 de ani. Cu acest prilej a fost publicat volumul pe care-l prezentăm, dedicat totodată primului preşedinte al acestei societăţi, Ibrahim Artuk. La realizarea lui au contribuit numismaţi şi istorici din Turcia, Europa şi S.U.A. Parcurgînd sumarul (p. III—IV), observăm că s-a optat pentru inserierea articolelor în ordinea alfabetică a numelui autorilor, ordine încălcată numai în cazul ultimelor două, probabil, sosite cu întîrziere la redacţie. Cu o singură excepţie, fiecare contribuţie este tipărită în turcă şi într-o limbă de circulaţie internaţională şi de aceea paginile pe care le vom indica se referă la ambele versiuni.

În prefaţa semnată, în numele comitetului executiv al Societăţii Numismatice Turce, de preşedintele Cüneyt Ölçer, aflăm cîteva consideraţii asupra evenimentului aniversat şi asupra rolului lui Ibrahim Artuk şi al soţiei sale, Cevriye Artuk, în întemeierea societăţii (p. V şi VII). După ce mulţumeşte celor care au contribuit la realizarea volumului (p. 1—2), Cevriye Artuk ne oferă o scurtă biografie a lui Ibrahim Artuk (p. 3—8) şi o listă bibliografică (p. 9—12). Reţinem din biografia sărbătoritului că s-a născut la Havran, în Siria, în 1915. După moartea tatălui pe frontul din Caucaz, a fost crescut de bunicul său şi, după şcolile din Mardin şi Gaziantep, a urmat secţia de istorie a Facultăţii de Literatură din cadrul Universităţii din Istanbul. Împreună cu soţia sa, Cevriye Artuk, a lucrat la secţia numismatică a Muzeului Arheologic din Istanbul; au editat în două volume catalogul expoziţiei acestuia. Soţii Artuk şi cîţiva entuziaşti au fost iniţiatorii întemeierii Societăţii Numismatice Turce, în 1968. Autor a numeroase articole şi participant la congrese internaţionale, Ibrahim Artuk este membru fondator al Societăţii pentru sprijinirea Muzeului Arheologic şi membru în Societatea pentru sprijinirea Palatului Topkapı, Institutul Selcuk din Ankara, The American Numismatic Society, The Royal Numismatic Society şi The Oriental Numismatic Society (Londra).

Din motive necunoscute volumul propriu-zis începe şi se încheie cu o notă de numismatică abbasidă semnată de Nusret Aktan (p. 13—16, versiunea turcă; p. 275—276, engleză). Kemal Aydınlıoğlu prezintă medaliile Semilunii Roşii Otomane (p. 17—36), iar Jean-Louis Bacqué-Grammont „Două ordine ale lui Ibrâhim Paşa", mare vizir sub Süleyman I în perioada 1523—1536 (p. 37—48). „Cele mai vechi informaţii asupra florinilor otomani" sînt analizate de N. Beldiceanu şi Irène Beldiceanu-Steinherr (p. 49—64). Documentele arată că otomanii au bătut monedă de aur de tip veneţian înainte de 1425, autorii fiind de părere că începutul acestei activităţi s-ar putea situa în vremea lui Bayezid I. Atelierele emitente au fost: Edirne, Serez şi Istanbul. Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru tratează „Despre peşkeş-ul bayram-ului trimis Porţii de Principatele Române (sec. XVI—XVIII)" (p. 65—86). Este vorba de peşkeş-ul trimis de Moldova şi Ţara Românească, a cărui evoluţie este urmărită în legătură cu anumite aspecte ale relaţiilor politice, economice şi financiare cu Imperiul otoman. Autoarea foloseşte, atît în titlu cît şi în text, denumirea „Principatele Române", total neadecvată pentru secolele XVI—XVII, urmînd a se

înțelege că numai Moldova și Țara Românească au fost „române”, nu și principatul Transilvaniei. Cititorul străin care și-a pus această problemă are prilejul să afle răspunsul eronat chiar în acest volum, într-un articol în care István Gedai numește Transilvania secolelor XVI—XVII, fără nici o ezitare, „Ungaria de Est”, completînd astfel spațiul lăsat cu generozitate în afara „Principatelor Române” de autoarea citată. Robert E. Darley-Doran face unele considerații metodologice generale privind studiul monedelor otomane (p. 87—94), iar Celil Ender prezintă „Două monede ilkhanide purtind ziua baterii” (p. 95—101).

Istvan Gedai debutează în domeniul numismaticii otomane semnînd un articol intitulat „Monede turcești în Ungaria în secolele XVI și XVII” (p. 102—133). Articolul oferă o imagine trucată a situației regiunilor avute în vedere și nu ar merita a fi discutat, deoarece este evident că Istvan Gedai este concentrat asupra propriilor păreri. Textul nu se bazează pe izvoare, ci este țesut pe ideile preconcepute ale unui om stăpînit de ură sau de dispreț față de popoarele cu care maghiarii au conviețuit, mai ales față de români și față de sașii din Transilvania. Dacă totuși insistăm asupra acestei opere, o facem din respect pentru cititorii străini care, amăgiți de renumele nemeritat al numismatului budapestan, și-ar putea însuși din ideile fanteziste expuse aici. Prin „Ungaria în secolele XVI și XVII” autorul înțelege statul maghiar în configurația momentului de maximă expansiune, deși regatul a dispărut în 1541, cînd însuși Süleyman Magnificul aflat la Buda a avut satisfacția de a-și face rugăciunea în catedrala Fecioarei devenită geamie. Minimalizînd importanța vilaietului de la Buda (căci despre cele de la Timișoara și Oradea înființate ulterior nu pare a avea cunoștințe), Istvan Gedai vede statul maghiar supraviețuind in teritoriile anexate de Habsburgi și mai ales în Transilvania, care este pentru el „Ungaria de Est”. Această viziune nu ar trebui poate să supere, dacă ar avea ca scop a demonstra contribuția maghiarilor din teritoriile din afara provinciilor otomane la istoria spațiului central-european și, bineînțeles, la evoluția ansamblului poporului maghiar. Autorul ajunge însă să afirme că la sud și est de „bazinul carpatic” erau teritorii sub jurisdicție otomană. În secolele XVI și XVII, pentru Istvan Gedai nu există Moldova și Țara Românească, nici români și nici măcar sași, ceea ce-l pune în imposibilitatea de a analiza comerțul Transilvaniei. Cu siguranță că nici nu și-a propus acest lucru, deoarece ignoră cu desăvîrșire bibliografia românească (inclusiv semnalările de descoperiri monetare, deși întocmește un repertoriu) și chiar pe cea ungurească referitoare la relațiile dintre cele trei țări române. Sînt citate doar cîteva lucrări ungurești cu privire la monede europene, cele de numismatică otomană fiindu-i total necunoscute, cu toate că titlul anunța un articol despre monede turcești. Remarcăm de asemenea că în repertoriul descoperirilor denumirile localităților și ale diviziunilor administrative din spațiul românesc sînt cele maghiare dinaintea primului război mondial În fine, nefiind preocupat și nici capabil de a trata tema indicată de titlu, autorul bate cîmpii cu considerații despre monedele europene. În această situație, persoanele aplecate asupra studiului numismaticii otomane pot oare afla ceva care să le intereseze în această operă? Mai nimic, în afară de semnalările jalnic de imprecise din repertoriu. În schimb, ar trebui poate să rețină axiomele istorice ale politicianului Istvan Gedai: ideea ridicolă a „continuității” Ungariei în secolele XVI și XVII (vezi și cele trei hărți care prezintă cu insistență „granița țării” pe Carpații Răsăriteni și Meridionali), aceea despre slabele sale legături cu Imperiul otoman (deși Buda era atunci un oraș important al „Casei Islamului”), despre puternica sa vocație europeană (în afirmarea căreia pașalîcul va fi avut un rol hotărîtor!) sau despre uniformitatea de invidiat a structurii populației (fără români și sași în Transilvania etc.). Sîntem convinși că specialiștii în numismatica otomană se pot lipsi fără nici un regret de „luminile” aduse de asemenea contribuții!

În continuare, Kemal Göde prezintă „Monedele statului Eretna (1327—1381)” (p. 127—140), din păcate fără ilustrație, iar Sivret Gözalan discută modul în care a fost distribuită medalia otomană a războiului cu Grecia din 1897 (p. 141—146). Este bine venită contribuția lui Raymond J. Hébert, „Fynes Moryson despre monedele otomane la 1617” (p. 147—156). Sînt reproduse pasajele referitoare la circulația monetară în Imperiul otoman, cuprinse în jurnalul de călătorie al englezului Fynes Moryson (1566—1630), tipărit în 1617 și reeditat în 1907, oricum mai greu accesibil.

Sabahattin Konakçı publică patru monede ilkhanide (p. 157—162), după care Garo Kürkman se oprește asupra monedelor de cupru ale karamanilor (p. 163—180). Sînt lăsate deoparte deocamdată piesele anonime cu atribuire incertă, care ar putea fi otomane, confirmînd justețea unei observații formulate de noi anterior, dar necunoscută autorului (E. Nicolae, BSNR, 77—79, 1983—1985, 1986, p. 483—484). Prima grupă poartă numele emitentului: patru de la Mehmed Bey al II-lea (1402—1419 și 1421—1423) și una de la Ibrahim Bey (1421 si 1423—1463), căreia i se adaugă încă una, pe baza reversului ornamental comun și cu aversul purtînd un ornament din aceeași categorie. Alte 10

emisiuni conțin în legende formule specifice : urări de soartă norocoasă.

Kenneth M. Mackenzie prezintă șahî (= dirhemi) și larini ai atelierului otoman din Basra (p. 181—190). Cei patru dirhemi descriși au fost emiși sub Murad al III-lea, Mehmed al III-lea, Ahmed I si Osman al II-lea ; din cauza stării de conservare și a baterii defectuoase, întregirea legendelor este parțial nesigură. Cît privește începutul baterii de dirhemi în monetăriile otomane, lucrurile nu sînt încă limpezi, căci de la Selim I, în vremea căruia, după unii istorici, s-ar fi bătut deja, noi nu cunoaștem să se fi semnalat asemenea piese.

Seham al Mahdi semnează un articol despre monede bătute în Egipt în numele lui Selim I în 1517—1519 (p. 191—199): sînt descrise două emisiuni de aur și una de cupru. Jürgen Mikeska dezvoltă „Cîteva idei referitoare la falsuri și imitații ale monedelor otomane" (p. 201—212). Autorul se oprește asupra perioadei de după Süleyman al II-lea, exemplificînd cu piese de nominal mare turnate sau bătute. După cum arăta mai demult Kenneth MacKenzie, unele imitații foarte „corect" executate, proveneau din atelierele unor puteri străine și erau destinate a înlesni comerțul cu regiunile de la marginile imperiului. Pentru „epoca acceleI" se arată doar că falsurile și imitațiile sînt foarte dificil de depistat, dar pentru țările române putem spune astăzi că ele au început să fie puse în lumină (Luana Popa, E. Nicolae, *Un tezaur de aspri otomani din colecția Muzeului județean Brașov*, comunicare la Al VII-lea Simpozion național de numismatică, Constanța, 25—27 mai 1990).

Urmează un articol semnat de Cüneyt Ölçer : „Accelele datate 823 aparținînd lui Leys, fiul lui Ilyas Bey de Menteșe" (p. 213—220). Aceste monede vin să lămurească unele aspecte ale crizei statului otoman din anii 1419—1421, legată de instalarea la Edirne a pretendentului cunoscut sub numele de „falsul Mustafa". Se considera anterior că Ilyas de Menteșe ar fi murit în același an cu Mehmed Çelebi, 824 după hegiră (1421 e.n.), și că, profitînd de situația confuză, cei doi fii ai săi ar fi fugit din Edirne, unde fuseseră trimiși ostatici, în principatul lor. Accelele cu data 823 emise de Leys și o inscripție de la Peçin reinterpretată acum, arată că moartea lui Ilyas Bey s-a petrecut cu un an înainte. Ar rezulta că fiul său Leys ar fi fost instalat chiar de Mehmed Çelebi, cu intenția de a-i dovedi aliatului lui Mustafa, Cüneyd Bey de Aydın, că independența emiratelor anatoliene va fi respectată și a-l determina astfel să nu-l mai sprijine pe pretendent, ceea ce se va și întîmpla.

Slobodan Srećković prezintă activitatea atelierului monetar otoman de la Belgrad sub Süleyman I (p. 221—242). El ar fi fost deschis în 1562 și a produs inițial accele, iar la sfîrșitul domniei, în 1566, și piese de aur. Pentru aspri, sînt definite, pe baza aversului, trei grupe notate *A*, *B* și *C*. În privința modului de scriere a numelui atelierului pe revers, la grupa *A* se observă „separarea" literei *re* de *ghain*, care la celelalte două grupe fac corp comun ; din eroare, ilustrația însoțind aceste explicații a fost inversată. Două accele din grupa *B*, din păcate neilustrate, sînt suspectate a fi contrafaceri. Pentru monedele de aur cunoscute (cinci exemplare), autorul distinge trei ștanțe pentru avers și două pentru revers.

Tuncer Șengün publică două monede inedite de la Ibrahim Bey și Musa Bey de Menteșe (p. 243—249), iar V. Popp, G.-R. Puin și H. Wilski prezintă monede otomane din Yemen (p. 251—266), emisiuni de la Süleyman I pînă la Murad al IV-lea, bătute la Aden, Hodeidah, Kawkaban, Sana'a și Ta'izz. Volumul se încheie cu o sinteză a activității atelierelor care au bătut argint în etapa tîrzie a epocii selgiukide, datorată lui Rudi Paul Lindner (p. 267—274). Lăsînd la o parte numeroasele erori de tehnoredactare și tipografice, cartea se înfățișează ca o mare realizare, care n-ar fi fost posibilă dacă, în urmă cu peste două decenii, cîțiva entuziaști grupați în jurul lui Ibrahim Artuk, acum omagiat, n-ar fi pus bazele Societății Numismatice Turce, către care se îndreaptă și urările noastre cele mai bune.

Eugen Nicolae

ABREVIERI

ACMIT	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj.
AIIA Cluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj.
ArchErt	Archaeologiai Ertesitö, Budapesta.
ArheologijaKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași—București.
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice, București.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique, Paris.
BMJV	Buletinul Muzeului județean Vlașca, „Teohari Antonescu", I—III, 1935—1945. București.
CercetIstIași	Cercetări Istorice, Iași.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București.
Dacia (N. S.)	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DA	Ch. Daremberg — Ed. Saglio . . ., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romanes*, Paris.
DolgCluj	Dolgozátok-Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj.
IOSPE	Latyschew. *Inscriptiones Antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini. Graecae et Latinae*, Petersburg, 1914.
IPEK	Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
KS	Kratkie Soobeščenija o dokladach i polevyh issledovanijah Instituta Istorii material'noj kul'tury, Kiev.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis. Piatra Neamț.
MIA	Materialy i issledovania po arheologii SSSR, Moscova
MuzNat	Muzeul Național. București.
OTS	D. Tudor. *Orașe, tîrguri și sate*, București.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig—Berlin.
SA	Sovetskaja Arheologija. Moscova.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
StCl	Studii clasice. București.
StComSibiu	Studii și comunicări. Muzeul Brukental, Sibiu.
StMatTîrgu Mureș	Studii și materiale. Muzeul județean, Tîrgu Mureș.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHEOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE D'ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX ARTS
— SÉRIE THEATRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie" parait 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à ORION SRL, Splaiul Independenței 202 A, București 6, PO BOX 74—19, Tx 11939, CBTxR. Fax (400) 424169, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
79 717 Calea Victoriei 125, telefon 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

I. BARNEA şi colab., **Tropaeum Traiani**, 1979, 250 p., 26 lei.

MARIA COJA şi PIERRE DUPONT, **Histria**, V, 1979, 168 p., 39 lei.

LIGIA BÂRZU, **Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Daciei**, 1979, 111 p., 6 lei.

RADU POPA şi MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizaţie medievală românească**, 1979, 163 p., 28 lei.

EMILIA DORUŢIU BOILĂ, **Inscripţiile din Scythia Minor**, V, 1980, 351 p., 35 lei.

C. PREDA, **Callatis. Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 46 lei.

MARIN CÂRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România**, 1980, 258 p., 23 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/2, 1980, 34 lei; III/3, 1984, 470 p., 34 lei; III/4 1988, 302 p., 34 lei.

V. MIHĂILESCU-BÎRLIBA, **La monnaie romaine chez les Daces orientaux**, 1980, 321 p., 19,50 lei.

I. I. RUSSU, **Daco-geţii în Imperiul roman şi în Byzantinum**, 1980, 116 p., 8,75 lei.

D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 289 p., 34 lei.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria**, VI, 1982, 236 p., 38 lei.

MIRCEA D. MATEI, EMIL I. EMANDI, **Habitatul medieval rural din Valea Moldovei şi din bazinul Şomuzului Mare**, 1982, 195 p. 27 lei.

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor**, I, 1984, 544 p., 71 lei.

* * * **Studii şi cercetări de numismatică**, VIII, 1984, 162 p., 22 lei; IX, 1989, 169 p., 29 lei.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. II, Monumentele romane**, 1984, 198 p., 26 lei.

I. T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 184 p., 20 lei.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romană la est de Carpaţi în secolele V–VII e. n. Aşezarea de la Botoşana-Suceava**, 1984, 182 p., 14 lei.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p., 19,50 lei.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia**, 1984, 188 p., 25 lei.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprîncenata**, 1986, 200 p., 24,50 lei.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p., 20 lei.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor**, II, 1987, 436 p., 60 lei.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p., 19 lei,

D. M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1988, 280 p., 26 lei.

D. M. MATEI, **Istoria oraşului medieval Suceava pînă la jumătatea secolului al XVI-lea**, 1989, 222 p., 23 lei.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Decebal, regele dacilor**, 1990, 100 p., 100 lei.

ISSN 1220–4781

S C I V A, tomul 43, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1992, p. 1–102

S.C. UNIVERSUL S.A. c. 3364

Lei 100 pentru persoane fizice;
Lei 200 pentru persoane juridice